Рік XIV. Р. 1904 кн. V. Т. LXI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XIV Jahrgang. 1904, V B. B. LXI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 20/X с. с. 1904.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

має на складі між иньшими отсї книжки:

	Корон
Адріян. Аґрарний процес у Добростанах	1·—
Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст.	0·40
Барвінський В. Досліди з поля статистики	0·20
Бодянський О. Українські казки, зі вступом і поясненнями	0·50
Боровиковський Л. Маруся, теж	0·26
Брайтенбах В. Біольоґія в XIX в.	0·26
Будзиновський В. Хлопска посілість	2·—
Верхратський Ів. — Начерк соматольоґії	3·—
„ Знадоби для пізнаня угро-руських говорів, т. 1—2 по	2·—
„ Про говор долівський	1·30
Візнер Ю. Житє ростин у морі	0·15
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношік в народній поезиї	0·50
„ Русини Пряшівської епархії і їх говори	0·70
„ Словаки чи Русини?	0·80
„ Hungarico Ruthenica	0·20
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ словесности	0·50
„ Угоруські духовні вірші	2·50
Грушевський М. Історія України-Руси, т. І, вид. 2	7·50
„ т. III—IV див. Збірник іст.-філ. секциї (т. II, вид. 2 в друку).	
„ Люстрациї королївщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	
„ Виїмки з жерел до історії України-Руси: ч. І, до пол. XI в.	2·00
„ Розвідки й материяли до історії України-Руси, II—IV	9·00
„ Останні романи Г. Сїнкевича	0·40
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0·20
„ Хмельницький і Хмельнищина	0·20
„ Звенигород галицький	0·70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0·60
„ Описи Ратенського староства	0·60
„ Хронольоґія подій Галицько-волинської лїтописи	1·00
„ Економічний стан селян в Львівській королївщині XVI в.	0·20
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0·20
„ Рай і поступ 2 вид.	1·00
„ Микола Ів. Костомарів	0·16
„ Лїтературно-суспільні партії в Галичині	1·80
Еґан Е. Економічне положенє руських селян на Угорщині	0·26
Енґельс Ф. Людвік Фаєрбах	0·50
„ Початки родини, приватної власности і держави	1·50
Етноґрафічний збірник т. I—IV, VII—X і XII по 3·— кор. т. V, VI і XIII—XV по 4·00 кор., т. XI	6·00
Єфремов С. Національне питанє в Норвеґії	0·30
Жерела до історії України-Руси, т. І. — Люстрациї королївщин в землях Галицькій і Перемишльській	4·00
„ т. II: Люстрациї королївщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	4·00
„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белзській	5·00
„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9	4·00
„ т. V: теж — з р. 1649—51	4·00
„ т. VII: — Люстрация королївщин з р. 1570	4·00
Житє і Слово, вістник лїтератури історії і фолькльору, рік 1 і 2 по 10, рік 3	5·00
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	0·40
Заневич — Знесенє панщини в Галичині	1·00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII — LXI по 3·00, т. XXIII — IV 5·00, т. XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5·00, комплєти I—XX по 48·00 I—L по	120·00

Рік XIV. Р. 1904 кн. V. Т. LXI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XIV Jahrgang. 1904, V B. B. LXI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 20/X с. с. 1904.

Зміст LXI тому.

Inhalt des LXI Bandes.

Inhalt voriger Bände (deutsch) siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

Козаччина на переломі XVI—XVII в.

(1591 — 1603).

Написав **Василь Доманицький.**

IV.

Тимчасом, поки тягли ся пересправи Александра Комулео з молдаванським князем і з запорожськими козаками, в самій Січи, на острові Базавлуку пробував ґерманський посол Ерих Ляссота.

Вернемо ся трохи назад, щоби оповісти його подорож у Січ, а разом і козацькі справи за той час.

Отже 10 лютого Хлопіцкий виїхав з Праги, уперед Ляссоти. Одначе він не міг пробути на Запороже так скоро, як би того треба було, тому він і післав до козаків гінця з копією цісарського листа до них, і сей гонець прибув на Запороже за три тижні до Великодня (18—20 марця). Одержавши цісарського листа, козаки зараз же постановили спробувати щастя в імя цісаря. Прочувши, що коло Білгорода (Аккерман) збираєть ся кінне і піше військо з наміром вирушити в Угорщину, вони за два тижні до Великодня (25 марця) в числі 1000 люда на 40 човнах пішли туди під проводом Лободи, зруйнували місто, спалили та сплюндровали околиці, узяли одного важного бранця і 2 яничарські значки, — пройшли скрізь з огнем і мечем і поклали на місці коло 2.500 узброєного і 8.000 простого люда[1]).

---

[1]) Tagebuch des Erichs Lassota, під 23 червня та 1 липня; Заклінський, Зношеня цісаря Рудольфа II з козаками, стор. 9—10.

Коли Ляссота прибув до Львова, Хлопіцкий, який очевидно чекав тут на нього, заявив, що з козаками без грошей нема чого і зривати ся до умов. Між тим Ляссота, боячись нападу Татарів в дорозї, лишив для безпечности гроші у якогось знайомого полковника цісарського війська; тепер за сими грішми поїхав Яків Генкель. Коли він вернув ся, Ляссота з Хлопіцким вирушили (19 квітня) із Львова і 25 квітня були уже в Прилуцї (на р. Деснцї, допливі Бога), звідки 27 Хлопіцкий вислав двох козаків: Григора Білоуса[1]) і Ганнибала з листом від цісаря і від себе до господаря молдавського Арона. Звідси-ж таки, з Прилук розписував він листи і до деяких козаків, закликаючи їх на службу цісареви. Се дуже занепокоїло Поляків. Жолкевский навіть носив ся з гадкою піймати Хлопіцкого. „То-ж певне вже, що козаки дуже зброять ся, по місточках і селах подніпровських spiże sobie gotują. Певно, підуть під замки турецькі. Звольте донести, що з тим діяти“ [2]), писав він до Замойского.

28 квітня посольство зустріло двох запорожців — Тихона[3]) і Семена Ручку, яких вислали козаки на зустріч Хлопіцкому „na traktaty“ [4]). Сі козаки ствердили чутку, що 1000 запорожців поїхало пробувати щастя на 40 човнах. Від 30 квітня до 4 мая посольство пробувало в Хвастові. Звідси Семен Ручка поїхав просто на Запороже повідомити козаків про приїзд посла від цісаря, а Тихон лишив ся з Ляссотою. Тут же Ляссота почув, що козаки спалили Білгород, спустошивши околицї, але замка узяти не могли. Від 7—10 мая Ляссота

---

[1]) Чи не той се отаман козацький Білоус, що в р. 1568 грабував низше Черкас торговельні каравани? (Соловьевъ, Истор. Россіи, М. 1879, VII, 30). Ляссота (Tagebuch des Errichs Lassota) стор. 201 — неправильно іменує Bialyzis. Якогось „Белоуса Горбата“ (Хорвата?) бачимо разом з Сенко́м Шостаком і Саском Федоровичем, визначними опісля козаками, в Винниції під р. 1552 серед людей „што на дворцы“ (Арх. Ю. З. Рос. ч. VII, т. I, 607). Грицька Білоуса ще раз зустрічаємо в р. 1597 підчас гетьманування Байбузи.

[2]) Listy Żółkiewskiego, str. 45.

[3]) Дуже можливо, що се Тихон Байбуза, опісля (1597 р.) гетьман козацький.

[4]) Listy Żółkiewskiego, 49—50. Не знаємо, як пояснити таку величезну невідповідність хронольоґічних дат у Ляссоти і Жолкевского: напр. події від 25 квітня у Ляссоти — у Жолкевского під 19 марця, 27 у Ляссоти — 14 у Жолкевского.

пробував у Київі. Сюди-ж прибув тоді із Молдавії Ганнібал з відповідю цїсареви і Хлопіцкому. 13 мая Хлопіцкий виїхав вперед з подарунками і прибув на Запороже аж перед Зеленими сьвятами (при кінцї мая). Козаки з захватом прийняли прислані хоругви і срібні труби. А коли на той час принесено звістку, що Казигирей з двома синами буде переходити через Дніпро коло Очакова, то гетьман Богдан Микошинський 31 мая на 50 човнах в числї 1300 душ вирушив з Січи, щоб не допустити його до переходу. Але „через значну перевагу його сил, як сухопутних, на конях, так і морських, на галєрах та кораблях („8 ґалєр, 15 каравел і 150 сандалів"), не могли дати дужого відпору. Одначе ми двічи ставали з ними до бою, бороли ся, о скільки дозволяли наші слабі сили, і дякувати Богу, узяли одного значного бранця" (Белека, з царських придворних)[1]).

3 червня бачимо Ляссоту уже в дорозї на Запороже. Того дня Ляссота зустрів нижче Київа недалеко від устя Псла московського посла Василя Никифоровича, який також їхав до запорожцїв „від великого московського князя" з подарунками. Зустрівшись з Ляссотою, він заявив, що його господар згоден помагати цїсареви і дозволяє запорожським козакам вступити до цїсаря на службу. Після сього вони обидва сїли в човни і повз устя річок Ворскли, Орелї, Самари поплили до самого коша запорожського[2]).

Треба зауважити, що московський князь справдї мав добрий намір помагати Рудольфови II в боротьбі з невірними, про се сьвідчать посилки не раз гроший, подарунків і т. и. Лев Сапіга ще в початку квітня чув від королївського коморника, що „московський цар не малї „упоминки" мав прислати нашим низовцям, а до того ще і 20.000 люда післати, щоб воювали і пустошили землї татарські і турецькі... Але я сього не кажу напевно, бо сих новин не досить" [3]), — додає обе-

---

[1]) Tagebuch, 200—206, 210—211. До сього часу належить звістка у Жолкєвского, що приїхав козак з Черкас і розповідав про похід запорожцїв на море; гетьман у них Лобода, а того, про що писав Верещинський (про „burdy" між козаками), немає. Одного лише Корнуха убили за те, що зле стеріг, а звідси і байка повстала. На море пішло 1300 люда на 45 (sic!) човнах (Listy Żółkiewskiego, 52—53).

[2]) Tagebuch des Erichs Lassota, 208.

[3]) Archiwum domu Sapiegów, 86.

режний в висловах канцлєр литовський. Що до солідного числа підпомоги козакам в 20.000 — то се напевно ті самі донські козаки, якими московський уряд так любив командувати і які дуже не охоче слухали ся москоських наказів.

Тимчасом дякуючи козакам і Рудольфови, Польща опинила ся в досить прикрому положеню. В міс. лютому Рудольф просив уряд Річи посполитої через посла не пустити на Угорщину турецьких союзників Татар; а в місяцї марцї прибув від султана турецького чавш з листом, де султан повідомляє Поляків, що він заповідає цїсареви німецькому війну, а з Поляками хоче удержати і на далї дружні зносини. Повідомляє, що закликав в поміч в Угорщину хана татарського, і просить Поляків, щоб дозволили сьому останньому перейти через їх провінциї, а тодї, коли він буде в Угорщинї, щоб задержували своїх підданих, а особливо козаків, від нападу на їх край.

Польща опинила ся в неприємному становищі — inter Scyllam i Charybdim, як пише Сапіга до Яна Замойского: „покинути християн в такому положеню, не дати їм помочи — не годить ся, памятаючи на vicissitudinem rerum, що ми недавно на самих собі досьвідчили тут і там шукаючи помочи (1590), а знов дражнити неприятеля rebus sic stantibus non est tutum...“ [1]).

Якось треба було вийти з сеї ситуациї: чавша „добре прийняли“ і відправили (при кінцї квітня) з відповідю султанови турецькому, що Польща хоче зістати в добрих зносинах з Турциєю, що їх зривати не хоче. Але скаржить ся на Татар, що нарушують мир, нападають на польські землї, чинять великі шкоди і т. и. Що до козаків, то нїчого певного обіцювати не можуть, бо вони — вічні розбишаки, так само турецькі, як і польські вороги; нїчого певного не можна обіцювати, коли сама Польща не може забезпечитись від їх своєволї, що чим далї — то все більшає. Одначе король стараєть ся, щоби їх своєволю вже вкоротити на завжди[2]).

Того-ж таки дня вислали сенатори лист до цїсаря, в якому писали, що Татар Польща до Угорщини не пустить, бо вони дуже нищать землї, але дуже не задоволені з поводження цї-

---

[1]) Archiwum domu Sapiegów, I, str. 84, лист з 25/III 1594.

[2]) Евг. Барвінський, Зносини Рудольфа, стор. 30; Archiwum domu Sapiegów, 88.

саря, який очевидно хоче упхнути Польщу у війну з Турцією; Хлопіцкий починає поводити ся в їх краю проти всяких умов, збирає війська без дозволу власти на те, щоб пійти на Турка, тимчасом як Польща має з Турком згоду. Хлопіцкий розсилає листи в імени цїсаря, але Поляки сьому й вірити не хочуть, щоб се дїялось з його цїсарської волї і наказу — бо-ж він знає quid quantumque sibi in alieno Regno liceat[1]).

Рудольф на се виправдує ся тим, що Хлопіцкий, зачувши про лихо на Угорщинї, зголосив ся до нього сам, пропонуючи військову поміч cum octo vel decem millibus cosacorum Zaporocensium contra Turcas et praecipue Tartaros in regnum Nostrum Hungariae perrumpere conaturos і запевняючи, що cosacos istos esse liberos et nulli domino parere: вони займають ся лише військовою справою, з якої лише і живуть, а служать тому, кому хотять. Тому маючи на увазї головно добро справи християнської, прийняв він їх услугу, з тим одначе застереженнєм, щоб нї Польщі, анї кому з християн жадної шкоди не вчинили. Отже просить не толкувати фальшиво сього кроку, не виступати проти Хлопіцкого, а противно — підпомагати його змагання[2]).

Здаєть ся поясненням з боку Рудольфа мало хто вірив в Польщі, бо і згодом не раз було чути скарги на інтриґи з боку цїсаря. Тимчасом Ляссота 8 червня прибув на острів Базавлук, що лежить коло одного з днїпровськнх рукавів — Чортомлицькому. Тодї тут була запорожська Січ. Козаки вислали на зустріч послам значнїйших козаків — привитати їх від усього товариства і на їх появу салютовали з армат. „Ледви ми вийшли на беріг, — оповідає Ляссота, — як вони зараз повели нас в коло. Усього за кілька день перед тим, а власне 31 мая, їх вожд Богдан Микошинський вирушив

---

[1]) Nobilem Stanislaum Chłopiczki subditum... coram Regiam (!) Mtis Dni Clementissimi Sacratissimae Mtis Vrae nomine militem conscribere, vexillum imperiale stemmate (sic) circumferre, classicum canere, homines ad arma sollicitare in provinciis et ditionibus Scr. Regiae Magestatis arctis pacctorum et foederum propinquitatisque vinculis cum Ipsa conjuncti(s)... Petimus a Serenissima Magestate vra scire, quae a Stanislao Chlopiczki narrantur, vera sunt, id quod nos minime credemus, sive vana...“ (Евг. Барвінський, Зносини Рудольфа, стор. 31—32).

[2]) Ibid. стор. 33—34.

на море на 50 човнах з 1300 люда (на Очаків). Ми просили донести колу, що ми надзвичайно урадовані, найшовши усе лицарське товариство в доброму здоровлю. Потім, тим що вожд був неприсутний і не усе військо було в зброї, то ми не захотіли зараз викладати своєї справи, залишивши се до щасливого повороту гетьмана і решти війська. Вони охоче згодили ся на се; потім ми пішли в свої шалаші (які вони звуть кошами), виплетені з хворосту і вкриті з гори кінськими шкурами від дощу".

Тільки 18 червня вернув ся з військом Микошинський зпід Очакова. Від узятого ними кримського бранця Ляссота вивідав, що хан кримський вирушив з двома царевичами і 80.000 люда, з яких лише 20.000 узброєних і гідних до бою, і що вони повинні були, ніде не зупиняючи ся довго, просто йти на Угорщину. Тоді-ж таки Ляссота дізнав ся, що в Перекопській орді лишило ся не більше 15.000, і що хан, прочувши ще до виступу з дому про неудачі Турків в Угорщині, дуже неохоче іде туди.

20 червня Ляссота подав колу на письмі своє доручення що до вербовання війська. Козаки, попросивши вийти Ляссоту з кола, прочитали прилюдно цісарську грамоту, і кожен повинен був висловити свою думку. „Коли-ж після дворазового завізваня усі все мовчали, то присутні розділили ся, як се у них звичайно буває при обміркованю справ, і зробили два кола: одно із старшиною, друге з простого люду, поспільства. По довгих нарадах поспільство нарешті звичайними викриками висловило свою згоду вступити на службу його цісарського величества, на знак чого кидали до гори шапками. По сьому поспільство кинуло ся до другого кола — старшини, грозячи вкинути в воду і втопити кождого, хто буде против. Тому старшина зараз же згодила ся на усе, не сьміючи перечити поспільству, так сильному і могутному, коли воно розлютить ся, і тільки вимагали щоб перебалакати з нами про умови. Вибрали 20 депутатів і нас знову закликали в коло".

„Тоді сі депутати, усївши на землї серед великого кола, утворили мале коло і по довгій нараді закликали і нас до себе; ми прийшли й усіли серед них. Тоді вони виявили нам свою згоду вступити на службу його цісарського величества, не щадячи свого житя. Вони згідні були йти в Молдавію, перейти Дунай і напасти на Турка, але сьому є чимало перепон, які повздержують їх і примушують навіть цілком відмовити:

перше, вони не мають потрібної скількости коний ні для самих себе, ні під армати, бо Татари підчас семиразових нападів на них минулої зими, забрали і погнали більш 2000 коний, яких не лишило ся після сього і чотирох сот; друге, вони не відважують ся вступати в Молдавію в такій незначній кількости — 3000 люда, бо трудно покладати ся на господаря, та й самі Молдавани з роду непостійний, зрадливий нарід, віроломство якого дуже добре відоме козакам. Трете, — при так незначній надгороді і непевних наших пропозициях вони не можуть уложити договору що до служби, як ми сього вимагали, так само як і підіймати ся у так далекий похід. Тому вимагали, щоб я поміг їм якось роздобути коний; питали ся, чи не захотів би я випросити у браславського воєводи[1]) кілька сот коний як для них самих, так і під армати. Потім казали, що не мають звичаю вступати на службу і йти походом на непевних умовах, і бажають, щоб я уложив з ними договір від цісарського імени що до трохмісячної платні і виживлення їх самих і коний; тоді вони згідні прийняти пропозицию і поміркують, що далї робити".

„На се я відповів, що до коний, що менї, як чужосторонному, необзнайомленому з Польщею, тяжко щось радити їм; але я певен, що пішовши у гору Дніпром, вони можуть роздобути коней в своїх містах і селах, де вони родили ся і виросли і де кожен мав родичів чи знайомих; браславський воєвода, їх великий приятель, також міг би пособити їм кіньми, як би вони того зажадали. Що-ж до платнї, то я не можу входити з ними в жадні переспраи, не маючи уповажнення на те. Його цісарська мосць инакше розпорядив ся-б, як би вони були ранїйше заявили свої жадання і, певно, справа стояла-б тодї инакше. А що до молдавського господаря, то певен я, він з нашою появою стане при боцї цісаря. Тому я радив їм, з огляду на показані їм його цісарським величеством милости і довіре, який не вважаючи на далекий і опасний путь, прислав їм в самий їх табор стільки значних і гарних дарів і почесних річей, подібних до яких вони нїколи не одержували від жадного монарха, з сього боку показати довіре до його цісарського величества і, згідно його волї, піти в гору Днїпром на Україну, де до них безперечно зараз би пристало ба-

---

[1]) Князь Януш Збаражский.

гато люда; тоді можна було-б з значними силами пройти через Валахію до Дунаю, догнати Татарів і загородити їм шлях далї. Коли се виконають, можуть бути певні, що його цїсарське величество, яко верховний монарх, надгородить їх з такою щедрістю, яка може значно перейти платню, що вони собі жадають, на славу собі і на їхню користь.

„На се вони знову відповіли і покликали Бога в сьвідки, що усі вони охоче готові служити цїсареви, але отже є важні причини, які я уже чув, що не дозволяють на сей раз підняти так далекий похід. Проте, щоб його цїсарське величество був переконаний в їх прихильности, вони мають намір зараз же вислати до нього своїх послів для уложення умов що до їх удержання, а самі тимчасом обіцяють потурбовати ся про конї і не лишати ся без дїла, але ради служби цїсареви підуть на море, і як що дозволить погода, постарають ся напасти на Кілїю і Бабадаг, два славні міста турецькі, на Дунаї, вище його устя в Чорне море, або спробують зруйнувати Перекоп, головне місто кримських Татар, віддалене від Січи усього на 26 миль — коли іти навпростець, а як їхати морем — то трохи більше.

„На се я відповів, що задуманий ними морський похід при иньших обставинах був би справдї послугою, але як він не відповідає пляном і наміром його цїсарського величества, то, на мою думку, не можна його вважати за особливішу заслугу, тим більше, що не загородить шляху в цїсарські землї Татарам, які уже перейшли за Дніпро і тепер уже десь по дорозї в Угорщину, і не відтягне частини турецьких сил. Між тим сї дві річи то властиво головна цїль нашого посольства. Отже я, як перше, запропонував від імени цїсарського величества зараз рушити в Валахію, постарати ся нагнати Татар і загородити їм шлях в Угорщину; тодї вже можна буде від границї Валахії вирядити посольство до цїсаря для пересправ що до їх удержання. Розумієть ся, що його цїсарське величество, бачучи, що вони не сидять без дїла, а навпаки — служать йому хоробро проти неприятеля, тим з більшою милостию і прихильністю прийме їх просьбу[1]).

„Коли осавули (начальники, яких можна прирівняти до поручників) обійшли кругом велике коло і переказали усе се иньшим козакам, поспільство знову відділило ся, утворило окреме

[1]) Tagebuch, 211—215.

коло і після нових нарад знову виявили згоду голосними викриками; разом з сим кидаючи у гору шапки. Коли ми зараз потім вийшли з кола, загуркотїли військові бубни і труби, зроблено кілька стрілів з армат, а у ночі пустили ще кілька ракет. Але того-ж вечера деякі неспокійні голови разом з більше заможними козаками, як наприклад мисливцї або хазяї човнів, ходили від коша до коша і баламутили простий люд, вказуючи на далекість і небезпечність дороги, остерігали, радили подумати про те, за що беруть ся, щоб потім не каяти ся. Вони вказували на малі грошеві кошти, прислані козакам, за які жадним чином не можна вигодувати стільки люда в такому далекому поході, тим більше, що серед них багато людей бідних; потім питали, на що вони думають ужити сї гроші — на закупно хлїба, чи коней? при тому виставляли ще й те, що його цїсарське величество може затягти їх далеко в глубину чужої сторони і потім, як мине в них потреба, лишити їх як єсть, особливо коли вони не мають жадного забезпечення на письмі, затвердженого його печатю. Такими і подібними річами вони так настроїли простий люд, що ті, зібравши ся знову в коло ранком другого дня, 21 червня, прийшли до цїлком иньшої постанови: що при так непевних умовах вони нїяк не можуть і не хотять виступати в похід, тим паче, що їм невідомо, чи дїйсно істнують обіцяні гроші, чи нї, і від кого вони можуть одержати їх, бо їм не подано жадної грамоти від його цїсарського величества, так само як і сьвідоцтва на письмі, що їм справдї будуть виплачені додаткова сума і подарунки. Нарештї вони прислали до нашого помешкання кількох козаків, щоб переказали нам їх постанову. На се я відповів, що їм легко було упевнити ся в тому, що гроші прислані дїйсно його цїсарським величеством, і що я сам від себе не міг би предложити їм таких дарів. Що нарештї треба було бути без розсудку, щоб подавати надїю на гроші, яких справдї не було, і тим накликати на свою голову біду. Противно, вони можуть бути певні, що одержать сї гроші, як лише згодять ся на умови, предложені нами в імени його цїсарського величества. Нарештї, на доказ моїх слів, я показав їм також інструкцию, скріплену цїсарською печаткою.

„Коли сї посланцї вернули ся в коло з моєю відповідю, а поспільство, не вважаючи на се, все стояло на свойому, то вожд і дехто з старшини, особливо Лобода, попе-

редній гетьман, при якому Білгород був зруйнований[1]), усіми способами просили і умовляли їх добре роздумати, що вони роблять, і не відкидати ласкавих пропозиций цісаря, які вони повинні би вважати за велике щастє. В противному разі їх, що найменьше, усі висьміють і глузувати-муть з них, коли вони відмовлять участи в такому поважному підприємстві, проти ворога християн, і не захочуть виступити походом, не вважаючи на ласкаві пропозициї, зроблені їм таким могутним монархом. Але коли вони і після всіх усїх резонів стояли все на свойому, то вожд тут же серед кола в гніві зрік ся свого титулу і зложив свій уряд, мотивуючи се тим, що він не може і не хоче лишати ся вождем людей, які так мало цінять свою славу, честь і добре імя. По сьому коло розійшло ся.

„По обіді осавули знову скликали в коло увесь нарід; деяких заганяли туди киями. Перш усього збори просили Микошинського узяти назад урядованнє, що він і вчинив. Потім чути було ріжні чудні розмови про Хлопіцкого; казали між иньшим, що він своїми фальшивими пропозициями ввів у блуд не тільки його і цісарське величество, але й усїх нас і їх самих. Деякі навіть отверто висловлювали намір вкинути його в воду, чим дуже його стрівожили [2]).

„Із того усього легко можна було зрозуміти, яку фальшиву ролю грав Хлопіцкий на дворі у цісаря, а також і те, що він, майже у всїх точках, подав його цісарському величеству фальшиві відомости. Бо перше: він видавав себе за козацького гетьмана, яким на ділї ніколи не був і навіть не міг сподівати ся сього титулу, як се я зрозумів з розмов старшини. Друге: його зовсім не посилало запорожське військо до його цісарського величества, а тільки, мешкаючи невдовзї перед тим у Київі серед козаків і по свойому розуміючи слова декого з них про те, яким би чином заявити про себе його цісарському величеству, він зараз підхопив сї слова і без їх відомости

---

[1]) При кінцї марця сьогож року.

[2]) Сей спосіб розправи козаків над немилими їм особами був звичайним явищем на Запорожю. Ще в р. 1585 січовики утопили Глембоцкого, післанця Стеф. Батория, який вимагав, щоб низовцї не робили нападів на Крим і не псували спокійних відносин Польщі до Криму. І потім, в XVII в. зустрічаємо такі факти, коли козаки пускають ріжних немилих людей „під льод води пити“.

поїхав до ціґаря та предложив їх услуги, помітивши, що справа повертає на війну з Турками. Се оповідав нам сам Микошинський. Третє: він твердив, що число козаків доходить до 8—10 тисячок, що також неправда, бо приїхавши до них, я застав усього лише коло 3000 люда. Правда, вони можуть, як захочуть, зібрати ще кілька тисяч війська, як покличуть до зброї усіх тих козаків, приписаних до запорожського товариства, що проживають по ріжних містах та селах. Четверте: він запевняв, що вони будуть цілком задоволені дарами його цісарського величества і зараз же, одержавши їх, готові будуть вирушити, куди направить їх його цісарське величество, що також не справдило ся.

„Тому що Хлопіцкий, правду мовивши, своїм самозванством сам дав повід до серіозних непорозумінь, які можна було-б усунути, колиб він виступав щиро, то я нераз і в таких острих виразах виговорював йому за його легкодушне поводженнє, що зовсім змішав його і не раз заставляв обливати ся сльозами і потом, що виступав йому на лобі, бо він і сам добре розумів, що винен, і бачив ясно, що житє його в моїх руках, і як би я захотів, то йому було-б зле.

„23 червня козаки зрана зібрали ся в коло і прислали до нас кілька делеґатів, які казали нам не думати, ніби вони не хочуть вступити на службу його цісарському величеству; але що головна перепона сьому — добре відомий нам самим брак коней; як би не се, вони знали-б, що робити. В відповідь на се я запропонував уложити і подати в коло ті умови, які міг би я прийняти, після чого вони знову вернулись на збори переказати товариству моє предложенє і потім розійшли ся. Тимчасом я велів написати мої умови, вони з свого боку теж почали писати грамоту з означеннєм тих умов, на яких вони вважають можливим на сей раз вступити на службу його цісарського величества. А по обіді, зібравши ся знову в коло, вони не захотіли ждати, поки я подам їм свої умови, і поспішили прислати до мене кількох зпоміж себе з своїми умовами на письмі, на які жадали моєї відповіди, і зміст їх такий:

„Умови, подані усією радою запорожського війська послам римського імператорського величества. Перше: Одержавши минулої весни перед Великоднем листа від римського цісарського величества, ласкавого нашого пана, присланого сюди за пороги через нашого товариша, пана Станіслава Хлопіцкого, ми, почувши від бранців, що в Білгороді збирає ся піше і кінне

військо турецького султана і що воно повинно звідси піти в Угорщину, прикликали на поміч всемогучого Бога і вирушили туди попробувати щастя в імя його цісарського величества; пройшли всюди з огнем і мечем, поклали на місці 2.500 узброєного і коло 8.000 простого люда.

Друге. Коли вище згаданий товариш наш Хлопіцкий передав нам прислані від його цїсарського величества хоругов і труби, ми з подякою прийняли так важні клейноти, і одержавши докладні відомости про те, що кримський хан збирає ся з усією своєю силою перейти Днїпр коло Очакова, ми пішли туди разом з своїм начальником, бажаючи недопустити до переправи. Але заставши так дуже великі турецькі сили, як морські так і сухопутні, ми бороли ся з ними, о скільки дозволяли наші слабі сили, двічи атакували їх, завязували бій і дякувати Богу, узяли одного значного бранця.

Трете. Ми зобовязуємо ся під час сеї війни з Турками все виступати проти неприятеля з присланими від цїсаря стягом і трубами, переслїдовати ворога в його землї і нищити її огнем і мечем.

Четверте. За прикладом батьків наших ми самі завжди і по всяк час готові офірувати житє за християнську віру; не відмовляємо чинити се і наперед; але знаючи добре віроломність поганів і Молдаванів, не зважуємо ся виступати в похід під так важним клейнотом, як стяг його цїсарського величества, бо нам добре відомо, що не мало честних людей і добрих християн зрадою віддані були государем молдавським до рук поганам. З огляду на се все нам неможливо за таку платню підійматп ся у так далекий похід при такій недостачі коний як для самих нас, так і під армату.

Пяте. Ми хотїли-б послати його цїсарському величеству посольство — пана Станїслава Хлопіцкого і двох иньших товаришів наших, з тим, щоб вони передали йому від нас білгородського бранця і два яничарські значки, вияснили-б усї непорозуміння і конче умовили ся-б що до нашого удержання.

Шесте. Тимчасом, поки вернеть ся посольство, маємо намір, з божою помічю і в присутности ваших милостей, війти в поганську землю, коли можна буде — до самого Перекопа, або куди направить нас воля Всемогучого і позволить погода, й іменем його цїсарського величества знищити усе огнем і мечем.

Сьоме. Коли буде потреба, щоб його цїсарське величество звернув ся листом до його королївської милости і уряду польського і випросив нам вільний прохід через їх землї; сподїваємо ся, що йому не буде відмови.

Восьме. Так само треба буде написати і до великого князя московського з прошеннєм прислати сюди відділ війська, щоб ми могли скупивши ся іти на зустріч неприятелеви аж до самого Дунаю, або куди буде потреба, і могли-б з ним міряти ся силами“.

„Вислухавши сї точки, я вийшов з кола, вернув ся до свого помешкання і пересидів в ньому увесь сей день, але упевнивши ся в тому, що вони не мають гадки відступити від своїх умов, другого дня, 24 червня, послав у коло відповідь на подані менї умови.

Відповідь на подані козаками умови:

„Із поданих нам умов ми зрозуміли, що ваші милости охочі вступити на службу його цїсарського величества, але три причини не позваляють вам здїйснити сей намір так, як се ми пропонували, а власне: 1) брак коний, 2) те, що ваші милости не відважують ся в такому невеликому числї вступити в Молдавію, знаючи зрадливу і віроломну вдачу сього народу, 3) що ваші милости не можете вирушити в далекий похід при такій малій надгородї і непевних умовах.

„Через се ви хочете післати пана Хлопіцкого з двома товаришами своїми до його цїсарського величества, щоб вони уложили договір з цїсарем що до вашого удержання. Тим що ми не можемо на се дати вашим милостям жадної відповіди, а між тим самі бачимо, що иньшого виходу бути не може, то мусимо бути задоволені і сим. Але ми хочемо також, разом з вашими уповажненими, післати до його цїсарського величества кого будь із нас і пропонуємо трохи почекати з посольством до того часу, поки ми, за помічю Бога, щасливо повернемо із походу на Перекоп, тодї-б ми могли з'явити ся до його цїсарського величества з приємною звісткою. Що до листів до короля і польського уряду, а також і великого князя московського, то ваші милости можете внести сї точки в наказ своїм послам для доручення його цїсарському величеству, який ласкаво все порішить як найлїпше. Нарештї, вважаємо відповідним, щоб ваші милости як найскорше звернули ся до великого князя московського з прошеннєм вислати запропоноване ним військо вам в поміч проти Тур-

ків так скоро, щоб воно могло прибути сюди поки вернеть ся ваше посольство від його цісарського величества“.

„Причини, на підставі яких я не хотів поривати зносин з козаками, а навпаки — вважав корисним задержати їх на службі його цісарського величества, були такі:

1) Маючи на увазї, що розпочата з Турками війна протягнеть ся не рік і не два, я вважав користним притягти на нашу сторону таких хоробрих і підприємчивих людей, які з молодих літ мають військове виховання і дуже добре пізнали того ворога, з яким мало не що дня мають справи, себто Турків і Татар.

2) Удержаннє сього війська обійдеть ся значно дешевше, як наємних жовнірів иньших народностий, бо їх начальники задовольняють ся загальною часткою, не вимагаючи великої платні. До того вони мають власну артилєрию і багато з них уміє орудувати гарматами, через що з ними не треба наймати і удержувати окремих пушкарів.

3) Тому що великий князь московський також узяв участь в сїй справі і через своїх послів велїв оголосити козакам (яких він також вважає собі підвладними), що вони можуть вступити на службу його цісарського величества, то я не наважив ся порвати зносини з ними, боячи ся, щоб великий князь не образив ся і не відмовив в присилцї обіцяного війська в поміч, про яке говорив менї й його посол.

4) Я не міг відшукати иньшого місця, де так би зручно могло прилучити ся до нас помічне військо великого князя, як власне тут, звідки воно може вирушити всюди, куди буде потреба.

5) Коли я побачив, і навіть не без серіозної небезпечности на дїлї переконав ся в тому, що сї пересправи з козаками противні плянам канцлєра[1]), я вважав тим більше потрібним підтримувати їх на далї, щоб він не міг перехилити їх на свою сторону і тим самим зміцнити і ті шкідливі інтриґи, якими він був зайнятий в той час (чого треба було бояти ся).

6) Коли-б я навіть зразу порвав з ними пересправи, то всеж мусів би був заплатити їм гроші сповна, бо вони вважали їх заслуженими за два походи, зроблені ними в імени його цісарського величества, а власне: один похід під Білгород, який вони зруйнували, і другий, коли вони пробували не пустити

[1]) Себто польського канцлєра Яна Замойского.

Татар перейти через Дніпро коло Очакова, хоч і без успіху, через значну перевагу турецьких сил.

7) Тому що внутрішні відносини в Польщі, як видно, загрожували революцией в найблизшому часї, то я вважав справою надзвичайної ваги заручити ся приязнею сеї громади, яка не тільки має величезний вплив на Українї (себто на Волини і Поділю), але на яку оглядаеть ся й уся Польща“.

„24 червня я віддав їм 8000 дукатів золотом в чистому полї, посеред якого маяла застромлена в землю хоругов його цїсарського величества. Вони зараз розстелили на землї кілька татарських кобеняків чи загорток, які вони звичайно одягають, висипали на них гроші і веліли кільком із старшини порахувати їх. Потім я знов вийшов із кола і вернув ся в свій кіш, але збори довго ще не розходились.

„Дальші днї вони пильно радили в колї і нарештї порішили післати Хлопіцкого не до його цїсарського величества, а до великого князя московського, а на його місце вибрали депутатами Саська Федоровича і Ничипора, які повинні були разом зі мною їхати до його цїсарського величества і умовити ся з ним що до надгороди за їх службу і удержаннє. А Яків Генкель повинен був лишити ся серед них для того, щоб мати змогу доносити завчасу його цїсарському величеству про все, що вони зроблять на користь його за сей час. Похід на Татар, до Перекопа також відкладено до лїпшої години.

„Першого липня я розпрощав ся на загальних зборах з начальником і усїм запорожським лицарством; вони з свого боку дякували менї за мої клопоти і подарували футро з куницї і шапку з чорних лисиць; потім доручили своїм послам лист до цїсаря і уповаження такого змісту:

„Лист від війська запорожського до його цїсарського величества.

Божою милостию сьвятїйший і непобідимійший християнський цїсарю, найласкавійший государю! Найприхильнїйше і від щирого серця передаемо вашому цїсарському величеству, яко верховному голові усїх християнських королїв і князїв, самих себе і свою завжди вірну службу. Бажаемо вашому цїсарському величеству, панови нашому ласкавому, і просимо у Бога всемогучого здоровля і щасливого господарювання над християнською землею і щоб всемогучий Господь принизив і покорив під ноги вашого цїсарського величества ворогів сьвятого хреста, турецьких бусурманів і Татар, також щоб дарував вашому цїсарському

величеству побіду, здорове і все добре, чого ви самі бажаєте. Усього сього бажає вашому цісарському величеству усе військо запорожське вірно і від щирого серця.

Присланий до нас, запорожського війська, за волею і наказом вашого цісарського величества, з значними дарами, наш товариш Хлопіцкий, нині полковник (себто начальник над 500 козаками), який був минулого 1593 року у вашого цісарського величества, пана нашого ласкавого, з причини багатьох трудів і перепон, які він зазнав разом з послами вашого цісарського величества — Ерихом Ляссотою та Яковом Генкелем по дорозі через польські краї, прибув до нас лише перед Зеленими сьвятами. Проте ми, ще багато до його приїзду, а власне за три тижні до Великодня, слухаючись найласкавійшого наказу вашого цісарського величества, висловленого в присланій і обявленій нам тут за порогами копії з листа вашого цісарського величества, не хотіли відтягати ся, але за прикладом наших предків, що промишляли лицарським звичаєм і яко люде, все готові служити вашому цісарському величеству і усьому християнству, звичаєм своїм, покликавши в поміч Бога, на щастє вашого цісарського величества вирушили в морський похід за два тижні до Великодня, себто в злий час, нехтуючи житєм і здоровлєм. Почувши від бранців-Татар запевне, що в Білгороді зібрало ся багато війська, кінниці і піших яничарів, звідки за наказом їх володаря, турецького султана, вони повинні були вирушити в угорську землю вашого цісарського величества, ми вспіли, за помічю Бога, на щастє вашого цісарського величества зруйнувати і сплюндрувати вогнем і мечем погранична турецьке місце Білгород, при тім перебили кілька тисяч люду, як вояків, так і простого; через що і посилаємо вашому цісарському величеству одного бранця із зруйнованого міста і два яничарські значки.

Потім, також в недавний час, кримський хан, хотячи вирушити на землї вашого цісарського величества, прибув з своїм військом до устя Дніпра і Буга, коло Очакова; ми під стягом вашого цісарського величества пробували не допустити його до переправи, але через значну перевагу його сил, як сухопутних, на конях, так і морських, на ґалєрах та кораблях, не могли дати їм потрібної одсїчи.

Одначе ми двічи ставали з ними до бою і захопили значного бранця, якого також післали до вашого цісарського величества, як би він не був тяжко ранений. Але Ляссота, який

сам бесідував з ним і розпитував чимало, донесе вашому цісарському величеству про все, що довідав ся від нього. Сьвідчимо свою вдячність, яко найнизші слуги вашого цісарського величества, за прислані вашою цісарською милостию цінні для нас, яко людей лицарських, подарунки: стяг, труби і гроші готівкою. Дай Боже, щоб ми могли з користию справити ся в сьому морському поході, який ми маємо намір підняти з божою помічю в імени вашого цісарського величества; подробиці про нього ласкаво вислухайте на словах від посла вашого цісарського величества Ляссоти, а також і від наших послів, Саська Федоровича і Ничипора (обидва сотники нашого війська запорожського).

„Просимо ваше цісарське величество, яко государя християнського, прихильно і з усім довірєм вислухати сих послів наших, уповажнених перевести нашу справу. Полковника нашого Хлопіцкого ми вирядили з грамотами вашого цісарського величества і нашою до великого князя московського, яко християнського господаря і прихильного приятеля вашого цісарського величества, просячи йому прислати нам помочи проти Турка, що для нього не тяжко буде з огляду на близкість його границь, а відси військови його буде легко пройти в Волощину або й далї.

„Просимо також ваше цісарське величество звернути ся з грамотою до його королївського величества і до уряду польського, щоб кождий козак, на підставі охронної їх грамоти, міг вільно і безборонно виступати в похід, виходити з їх землї і вертати ся до дому[1]).

„До відомости вашого цісарського величества доводимо, що число нашого війська запорожського досягає 6.000 люда, давнїх, вибраних козаків, не лїчучи хуторян, що живуть на границях. Через далекість дороги додаємо до згаданих послів наших і начальників ще двох з нашого товариства. Віддаючи ще раз себе і службу нашу смиренно ласкавому добродійству вашого цісарського величества, лишаємо ся вірними слугами.

Дано у Базавлуцї, коло днїпровського рукава Чортомлика, 3 липня 1594 р.“

---

[1]) Сього не вільно було козакам по конституциї 1593 року.

„Уповажненнє запорожських послів.

„Я, Богдан Микошинський, гетьман запорожський, разом з усім лицарством вільного війська запорожського, сим сьвідчимо, що ми за відомостию і згодою нашого лицарського кола висилаємо до вашого цїсарського величества, пана нашого милостивого, сих послів наших, сотників нашого війська: Саська Федоровича і Ничипора, уповажнених скінчити нашу справу з вашим цїсарським величеством, нашим найласкавшим господарем, і просимо довіряти їм у всьому, так як і всьому нашому війську, зобовязуючи ся сею грамотою і нашим лицарським словом в тому, що цїлком будемо задоволені рішеннєм, який випаде між згаданими нашими послами і вашим цїсарським величеством і безперечно йому підлягати-мемо. На доказ того для більшої певности видали ми нашим послам се уповажненнє, стверджене в долинї печаткою нашого війська і власноручним підписом нашого військового писаря, Льва Вороновича. Дано у Базавлуці, коло Чортомлицького рукава Днїпра, 3 липня 1594 року“.

2 липня Ляссота, попрощавши ся з московським посольством, яке ще лишало ся тимчасом на Запорожі, вирушив з Запорожа на турецькому сандалї разом з запорожськими послами: Саськом Федоровичем і Ничипором і ще двома козавами; в той час, коли вони відпливали від берега, запорожське військо повитало їх на пращаннє грою на бубнах і трубах і стріляло з гармат.

На сьому уривають ся наші близші відомости про зносини козаків з цїсарем. Про їх наслїдки знаємо згодом з реляциї патера Александра Комулео, який не мало спричинив ся в справі Язловецького проти Татар при кінцї сього року.

V.

Як уже згадувало ся, Татари ще в місяцї марцї були готові вирушити з великими силами на Угорщину, про що вже тодї була чутка в Польщі. Звістку сю подав у перше воєвода волоський, одначе йому не повірили зразу нї Замойский, нї Жолкєвский, підозріваючи якісь хитрощі з його боку, або що йому хочеть ся нагороди[1]). Тимчасом вісти приходили з усіх

---

[1]) Archiwum domu Sapiegów, I, str. 109; Listy Żółkiewskiego, 43.

боків, отже усі почали зброїти ся, стягати військо, але його було мало. Запорожські козаки прочувши може ранїйш усїх про заміри Татар, зробили в імени цїсаря в кінцї марця під проводом Лободи напад на Білгород, і вирізали більше 10.000 Татар. З свого боку і Наливайко, який тільки що лишив службу у кн. Острожського, звертаєть ся в місяцї квітнї з листом до канцлера Замойского, в якому просить дозволу зібрати „товариство“ і виступити проти ворогів хреста господнього, де буде потреба; просить лише давати йому „провенту slusnego“ [1]). Відповіди Замойского не знаємо, можливо, що її й не було, коли канцлер тримав ся тої думки, що „z niżowcy sic stantibus rebus nie zda mi się niwec wdawać“, бо вони „nullius pretii esse“ [2]). Але Наливайко, не вважаючи на се, зібравши коло $2^1/_2$ тисячок люда, таки погнав ся за Татарами, щоб не допустити їх на Угорщину і не дати зійти ся з турецьким султаном Амуратом. Проте Татари здурили козаків — і через Покутє утїкли на Угорщину, спаливши по дорозї Снятин, Жуків, Товмач, Чешибіси (нинї Єзуполь), Тисьменицю. Наливайко гнав ся за ними аж до Теребовлї, але не вспївши нїчого, повернув назад, узявши по дорозї чималу здобич [3]). Гнав ся за Татарами і Замойский до Самбора, але також без успіху. Замойскому нїхто не прийшов на поміч. „Перестороги мої, які я тільки разів повторяв, що Татари будуть сюда йти, хоч як їх нехтовано, справдились вкінцї; нїхто в поміч менї не прийшов“, — каже він в листї до воєводи люблинського Зебжидовського 9 липня [4]).

---

[1]) Listy Żółkiewskiego, 64; Bielski, 212—213, Heidenstein, II, 321—322. D. Antoni J. (Trzy opowiadania historyczne, 154) чомусь покладає се на початок р. 1595.

[2]) Listy Żółkiewskiego, 44.

[3]) Здаєть ся сюди має належати згадка про похід в листї Наливайка до короля з р. 1595, де він пише таке: „Скінчивши службу у Острожського, я пішов з своєю компанїєю в ворожу землю. Знаючи, що Татари уже по той бік Прескан (на мапі Боплана Піскан, між Білгородом і Тегинем, на Днїстрі) і вже починають грабувати границї держави, я пішов до Пресканів, ворожого міста, узяв його і кілька сіл сплюндрував“ (Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 214). Але, може бути, що се мало місце і пізнїйше — в осени сього року, коли Наливайко покинув Язловецького.

[4]) Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климента VIII з козаками, стор. 17.

Повернувши ся з походу-погонї за Татарами, Наливайко вважав за потрібне подїлити ся здобичею з січовиками, бажаючи тим здобути ласку їх і пробаченнє за те, що підчас пяткинської облоги виступав проти них [1]). Ляссота оповідає в свому дневнику [2]), що він бачив там в Січи двох козаків, делєґатів Наливайка, акі прибули туди 1 липня. Прибувши в Січ, делєґати перш усього просили пробачити Наливайкови за те, що він, бувши на службі у київського воєводи, проти якого ворогували запорожцї, мусїв ставати проти них. Тепер же він, зібравши більше 2 тисячок козаків, догнав Татар в Молдавії і відбив у них 3—4 тисячки коний. Довідавши ся, що запорожське військо відчуває велику недостачу в конях, він посилає своїх посланцїв в Січ і через них оповіщає, що він готов подїлити з низовими товаришами свою здобич і подарувати їм 1500—1600 коний, аби лише запорожцї мали його за свого приятеля. „Що-ж до того, що лицарство підозріло дивить ся на нього, — переказував Наливайко, — то він не забарить ся стати перед радою, віддасть свою шаблю їй в руки і постарає ся виправдати своє попереднє поводженє. Коли-ж і після того рада признає його винним, то він запропонує сією самою шаблею стяти йому голову. Одначе він сподїває ся, що низові лицарі будуть задоволені його поясненнями, пізнають їх справедливість і на все вважати-муть його своїм приятелем і братом, бо, що до минулого, то він був на службі у київського воєводи ще ранїйш, нїж запорожцї дійшли до війни з Острозським; коли-ж непорозуміння між ними скінчили ся війною, то уже власний гонор не дозволив йому, Наливайкови, покинути воєводу, свого пана, якого хлїб він їв задовго перед тим і на службі якого був здавна, тому він і був змушений бити ся за нього проти його ворогів“. Очевидно, Запорожцї вдоволили ся сими поясненнями і помирили ся з Наливайком, з яким опісля виступають спільно, хоч особиста якась неприязнь між Наливайком і Лободою лишила ся на все.

---

1) Heidenstein, II, 363 виставляє ще одну причину незгоди низовцїв з Наливайківцями — що запорожцї не хотїли мішати ся з усяким збродом... Навряд, чи може се бути справедливо, коли як ті, так і другі нїчим не відріжняли ся між собою. Зрештою незабаром таки змішали ся і виступали потім разом.

2) Tagebuch, 223.

Тимчасом коли Татари пройшли через Поділє на Угорщину, починивши по дорозї великі шкоди, Поляки запалили ся до дїла. Вели ся розмови про пімсту, а про канцлєра в краю, а особливо за границею[1]) говорили, що він був в порозумінню з Татарами. Отже може бути, що ся остання обставина не мало спричинила ся до того, що Замойский дав дозвіл старостї снятинському Миколї Язловецькому ужити тих самих козаків, яких уважав nullius pretii esse[2]), до нападу на Крим як раз в той час, коли Татари були на Угорщинї, і геть його знищити, щоб не лишило ся навіть знаку істнування там Татар. В сїй справі брав визначну участь, і певно був навіть ініцияторм її, Олександер Комулео, папський посол. З козаками, як говорило ся вище, Комулео почав переспраляти від кінця квітня до половини червня, і вони під проводом гетьмана Богдана Микошинського готові були послужити проти Турків. Пересьвідчивши ся в їх прихильности, Комулей почав переспраляти потім з господарем молдавським, щоб з ними получив ся; але сей не пристав на те, по части зі страху перед Турком, а більше мабуть — перед самими козаками, що як писав папа „sono come aquila volante“ [3]), готові кинутись то на сю, то на ту сторону. Нарештї рішив ся він получити ся з ними. „Я привів до того, — каже він, — що згадані козаки підійшли до молдавських границь, що вони і зробили, ставши табором поблизу молдавського війська. Молдавський князь згодив ся виступати за одно з козаками, по части після переконань і намагань з мого боку, для чого я двічи навмисне їздив в Молдавію, по части з остраху перед Турками і Татарами, про яких я довідав ся, що вони, сполучивши ся, хотїли відобрати у нього князївство. Через се все він зібрав військо числом 21.000, узброїв його добре артилєриєю і вийшов до проходу, через який Татари звичайно переходили в Молдавію і Угорщину, наваживши ся сьміливо виступити проти неприятеля і не перепустити його. Коли-ж я довідав ся потім, що князь молдаванський не згодив ся получити ся

---

[1]) Пригадаймо хоч би погляд московського уряду на відносини Замойского до турецького султана: „Канцлеръ Янъ Замойскій мимо всѣхъ Турскому доброхотаетъ“ і т. и. Пам. диплом. сношеній, I, 1318. Теж і у Ляссоти.

[2]) Правда, і на сей раз він не багато сподївав ся від козаків. Heidenstein, Rerum ab excessu, II, 30.

[3]) Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II, 18.

з козаками, то послав переконати їх не лишати ся тут даремне далї, а йти руйнувати які близші турецькі міста, обіцяючи разом з тим, що молдаванський князь не буде заважати в сьому... Я потай предложив деякі подарунки начальникови козаків, обіцяючи йому згодом більше. Він і пішов зі згаданими козаками. Сей раз я послав йому сто флоринів, які у мене були, і обіцяв получити його з днїпровськими козаками для доброї здобичи. Начальник козаків не захотїв дожидати ся і пішов під місто Кілїю, де і спинив ся" [1]).

Сї звістки як раз мають припадати на зносини Комулео з Язловецким, з яким він укладає формальний договір (30 серпня 1594), згідно з яким папа має дати козакам 12.000 фльоринів на військові видатки, а Язловецкий повинен був протягом трьох найблизших місяців або зробити напад на татарський край і їх землї і спустошити їх, або напасти на їх військо і гнати його, коли вертати-меть ся з Угорщини. Комулео дав Язловецькому зразу 10.000 флоринів. Останнїй оповістив про своє предприємство Замойского. Канцлєр відповів, що він, яко офіцияльна персона, не може дати нї поради, нї ухвали, але яко приватна особа він цїлком спочуває сїй справі.

В Польщі були незадоволені з того, що Комулео робить заходи, щоби підбурити людий до війни з Татарами, і що дав гроші Язловецькому, аби тільки він вибрав ся на сю виправу [2]).

Одержавши чималу грошеву запомогу, Язловецкий зібрав власне військо, а окрім того увійшов в зносини з Лободою та Наливайком, які привели йому 6000 люда козаків, і вирушив в похід. Але козаків не стільки цїкавили Татари, скільки здобич в тих краях, — „non hostem, sed praedam petebant", як каже Гайденштайн[3]). Вони справдили закид Замойского, що казав: „neque disciplina militari ulla imbutos, nec communi sensu praeditos", і почали в дорозї покидати Язловецкого; військо його рідшало з кождим днем; навіть його власні люди потягли за козаками: „утїкало, кажуть, по 100 люда за ніч" [4]); зреш-

---

[1]) Эварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, II, 121—122.

[2]) Реляциї Маляспінї — див. Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, стор. 18.

[3]) Rerum ab excessu, стор. 307.

[4]) Bielski, 224.

тою під Білгород він мав прийти з 80 люда. Ся нещаслива експедиция знищила і материяльно і морально Язловецкого, і він скоро вмер, в довгах і убитий горем[1]).

А козаки, покинувши Язловецкого, розгуляли ся на добре. Частина їх, під проводом Наливайка, пішла під Браслав, в свою від кількох уже літ улюблену країну, вигнали звідти старосту Юрия Струся, вимагали „стациї", провіянту, забирали конї, воли — але довго не барили ся, і таки зараз же виступили під Кілїю[2]). Вертаючи назад — заглянув в Тегинь. „Не хотячи гаїти часу і користаючи ся з нагоди ми пішли під Кілїю. Хотїли були узяти приступом Тегінь, місто узяли, поганців чимало вирізали, частину узяли живцем. Намірювали ся взяти і замок, але не прийшло ся; тодї ми розпустили загони (по Прутови і Богови); 500 сїл спалили, чимало люда перебили, а ясиру — Турків, Туркень, Татар, Татарок 4000 узяли" [3]). Але не прийшло ся їм користати з того, що здобули вони в походї. Коли вони переправляли ся через Днїстер, напав на них молдавський господар Арон з 7000 війська, відняв усю здобич, через що у Наливайка згинуло від голоду щось коло 1500 люда. Відходячи, козаки грозили Молдаванам: „Памятайте, відплатимо ми вам, даємо слово лицарське і сьвято виконаємо його", що справдї, як побачимо далї, й здїйснили[4]).

По нещасливім походї вернув ся Наливайко з козаками до своєї резиденциї — Браслава, де саме тодї (в серединї вересня) відбували ся судові рочки, що розпочали ся 6 вересня. Наливайко вислав післанців до міського писаря Байбузи з погрозами на адресу шляхти, і писар нїчого не міг лїпшого ви-

---

[1]) Кіевская Старина, 1898, VI, 101—102.

[2]) Може бути, що до сього належить згадка Комулея в горі, що „начальник не захотїв чекати (днїпровських козаків з Лободою) і пішов під місто Кілїю, де і спинив ся", як що під „начальником" тут слїд розуміти Наливайка, а не Язловецкого.

[3]) Broel-Platter, Zbiór pamiętników do dziejów polskich, II, 215; Заклинскій, Зношеня цѣсаря Рудольфа II съ козаками, 23.

[4]) Ibidem. Дивно трохи, що сей похід Наливайко в листї свойому покладає після пробуванню в Бару, себто десь аж в лютому 1595 р. Справдї, тодї козаки з Наливайком ходили також під Тегинь і також не щасливо, але відносини до Арона були зовсїм иньші: він їх сам покликав, та і про похід той Наливайко оповідає таки тамже, на ст. 215.

гадати, як відкласти рочки, а шляхті порадити чим скорше вертати до своїх господ. Потім ся шляхта, зїхавши ся в Венцику (чи не Винниці?) для обібрання депутатів на трибунальські суди, постановила не відкладати дальших рочків (які припадали на Михайла, 29 вересня), і зїздити ся до Браслава[1]), до чого їх підговорювали пани судові: „козаків пак під Тегинем загинуло коло 1500, а иньші по містечках та селах до своїх господ розбрели ся". Одначе „стациї и померное", себто помешканнє і корм козаки вимагають як і перше — як тоді, коли йшли під Тегинь: забирають гурти з кількох соток коний, волів, беруть табунами яловиці. Отже шляхта, боючись, щоб на неї не подумали, що вона спільно виступає з Наливайком, послала до нього пана Григория Цурковского з дорученнєм обявити козакам, що „стациї" вона далї не давати-ме; писала також війтови Тиковичови і міщанам, щоб не ображали ся з того, що „громадою въ одномъ местцѣ до Браславъля зъ судомъ земскимъ едемо". Але козаки післанця затримали, а шляхтї не дали жадної відповіди. Шляхта наблизила ся до міста і стала на ніч на ґрунтах пана Шаска, хорунжого браславського, над Бугом. Тимчасом маґістрат браславський (війт Роман Тикович, бурмістр, райци і все „посполитство"), „маючи собе на помочь того-то человѣка незбожного, Наливайка зъ его дружиною", з'орґанізували оружний напад на шляхетський табор, — шляхту побили, помордовали, забили пана Івана Гордієвича Микулашского і кілька слуг; чимало шляхти і людей служебних поранили, пokололи, посікли, і все, що було при них: одїж, листи, гроші, конї, позабирали"[2]).

Таким чином браславські міщане, за помічю козаків, досягли на якийсь час того, чого бажали — висвободили ся зпід власти старости і взагалї переваги шляхетського стану, що підтримував старостинську власть. На якийсь час заведено цілковиту автономію міста, так само як се було при кінці 1592 р. в Острополї при Косинському. Одначе не на довго, бо уже на веснї другого року, коли Наливайко з товариством пішов в Трансильванїю, Станїслав Жолкевский послав „напомненіе" браславському маґістратови, вимагаючи признання

---

[1]) В. А. (Къ исторіи возстанія Наливайка, Кіев. Старина 1896, X, відд. II, 2) гадає, що зїзд „судових рочків" був лише претекстом для нарад про способи оборони.

[2]) Арх. Ю. З. Росс. ч. III, т. I, 67–68.

власти старости. Міщане, не маючи ні звідки підмоги, мусіли покорити ся: написали лист, в якому просили пробачення і обіцяли звернути кошти за усї шкоди, зроблені старостї, зараз же передали намістникови старости замок з артилєриєю і амунїциєю, але актових книг, що бракувало в ґродській канцелярії (за рр. 1577—1594), які подерли або взяли з собою козаки, — повернути не мали змоги[1]).

Але і на сей раз козаки не довго пробували в Браславі. В жовтні прибув сюди і Лобода, може бути на підставі умови між ними, і вони рішили віддячити Аронови за його віроломство. У того і другого разом тепер було 12.000 люда[2]) ; їх поділили на 40 хоругов, і дві були з цїсарськими орлами. Голосячи всім, що вони ідуть на заклик цїсаря в поміч йому, козаки, маючи гетьманом Лободу, а „поручиком“ (помічником) Наливайка[3]), рушили в Молдавію, перейшли Днїстер коло Сороки (низше Ямполя) і спалили Цецору; під Сучавою зустріли ся з Ароном, тричі ставали до бою з ним, і вкінцї він мусїв утікти на Волощину. Козаки перейшовши Прут, напали на господарську столицю Яси, спалили і пограбували, — лишили оден камінний палац воєводи. Спалили також чимало сіл в околиці, узяли велику здобич, і потім не хапаючись (по дорозї спочивали на Поділю) вернули ся на Вкраїну — під Бар[4]). Весь сей похід в Молдавщину відбули вони нїби за три днї!

---

[1]) В. А. Къ исторіи возстанія Наливайка, Кіев. Старина, 1886, X, відд. II, 3—4). Згодом, в р. 1596 Замойский заніс до актових книг, що „люде свовольные, украинные козацтво, на место и замокъ нашъ Браславскій наехавши, шляхту тамошнюю, которая се была на роки, подъ тот час наеханья ихъ припадлые, зъехала, разгромивши, не мало квалтов и шкод починила, книги земские и гродские тамошние показили, а некоторые и побрали (М. Грушевський, Материяли до істор. козацьких рухів 1595 6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. XXXI—XXXII, стор. 10). Про се, а також иньші приклади нищення архивів козаками див. О. Левицкого „Объ актовыхъ книгахъ, относящихся къ исторіи Юго-Зап. края и Малороссіи. Москва, 1900, стр. 15 et pass.

[2]) Кн. Острожський рахує лише 10.000 (Жуковичъ, Сеймовая борьба, 132, прим.). З них більшість, певно, тисячок 8 — привів Лобода: у Наливайка не бувало нїколи більше 2—4 тисячок.

[3]) Bielski, 225.

[4]) Heidenstein, II, 327. Д. Николайчикъ (Кіевская Старина, 1884, IV, 53) хибно каже, що вернувши ся з сього походу козаки напали в Браславі на судові рочки. Як відомо (Арх. Ю. З. Р. ч. III, т. I, 67—68) рочки розпочали ся 6 вересня, а вдруге були призначені на

Сей похід мав велике полїтичне значіннє. Молдавський господар Арон, научений козаками, нарештї (5 падолиста) уложив умову з Баторием, князем семигродським і Михайлом, господарем волошським, в якій він скидає з себе залежність від султана і піддаєть ся цїсареви, але з тим, що Баторий буде боронити його перед цїсарем. Заразом він скаржить ся цїсареви на напад козаків. Цїсар з свого боку, розуміеть ся, пише про се королю польському (від 24/XI): „З превеликим жалем зачули ми, що воєводу Молдавії Арона, що показав ся так прихильним і вірним для справи християнської, якесь військо польське і козаки напастують". Цїлий лист повен закидів і жалїв; цїсар просить короля, щоби вздержував напади Поляків і козаків на Молдаву, бо се перешкаджає його справам і успіхам сьвятої війни; краще сили ті, яких енерґія марнуєть ся дурно, злучити з иньшими християнами проти Турка" [1]). На се король відповів йому, що, мовляв, се-ж вчинило ся під вашими хоругвами. „Так, але я не кликав їх на службу: вони самі тричі пропонували її; я пішлю людей довідати ся; коли се було зроблено із злим намислом, — висловлю їм своє незадоволеннє і скажу, щоб Арона більше не турбовали" (писано 28/XII).

Але козаки ще до сього листа поладнали вже справу. При кінцї падолиста [2]) вони посилають з Бару листа до

---

29 вересня, тимчасом як козаки з сього походу могли повернути ся лише при кінцї жовтня (1 падолиста король уже видав унїверсал проти них). Зрештою помилка д. Николайчика стала ся по волї Костомарова (Моногр. т. Ш, 258), що пише: „послѣ молдавскаго похода войско стало въ Брацлавщинѣ" і потім оповідає епізод з „рочковими" панами. Реляцию про сей похід маємо ще в листї кн. Конст. Острожського до Криштофа Радзївілла (від 24/XII 1594): „Лобода і Наливайко, хозяюючи в Волощинї, великі спустошеня людям і маєтностям починили, замки і міста волоські спалили, а самі Яси, де господарі молдаванські звичайно резиденцию мали, пустили з попілом і після сього щасливо вернули ся, Наливайко — в Браславщину, Лобода — в Бар, а деякі з товаришів їх — на Запороже, але всї мають на увазї, після Волощини, іти походом „на Польщу". (Эварницкій, Истор. Запор. коз. II, 129).

[1]) Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II, стор. 19. Звідси безпідставність і легковажність уступу д. Єварницкого (Истор. запорожскихъ козаковъ, II, 127): „какъ разъ въ это время ихъ (козаків) привлекъ въ сѣверную Молдавію германскій императоръ Рудольфъ II, которому полезнѣе было видѣть запорожцевъ въ Волощинѣ, нежели въ Крыму".

[2]) Мабуть до них не дійшла ще тодї чутка про умову Арона з 5/XI.

Арона з пропозициєю покинути султана і ліпше перейти на бік цісаря. Коли-ж почули, що усї три правителї (Баторий, Михаїл і Арон) уложили між собою союзний договір, — вислали, на чолї з Оришевским, посольство в Волощину, обіцяючи брати участь в їх військових справах, коли тільки їм буде призначена на два місяцї платня і удержанє. Правителї згодили ся, і козакам послана була хоругов. Тепер для Рудольфа обставини склали ся на добре: тодї як однї з союзників будуть справляти ся на Дунаї, в Волощинї, иньші — тимчасом — на Угорщинї.

Але Рудольф не залишав також надії ще й на поміч з боку московського князя. Ще в місяцї серпнї прибув у Москву висланий запорожцями відомий нам посол Станїслав Хлопіцкий з грамотою Рудольфа II до царя московського, Арона воєводи молдавського, Яна Збаражського — воєводи браславського, і до лицарства запорожського; в грамотї сїй згадувало ся, що Хлопіцкий зобовязав ся служити йому (Рудольфу) з 8—10 тисячами козаків проти султана; що цїсар просить бути прихильними до згаданого Хлопіцкого і дати вільний пропуск його військови. Окрім сього Хлопіцкий прохав, щоб цар московський від себе додав до війська запорожського своїх людей („а тотъ людъ запорожскій издавна есть слугами вашего цесарского величества“), і тодї ворог християнський буде настрашений.

В відповідь на се Хлопіцкому князь московський перш за все зробив закид, що царське імя поставлено поруч з литовським хлопом (Збаражським), але се він вибачає ради приязні з цїсарем. Потім оповів, що уже посланий наказ Богданови Микошинському і всьому війську запорожському, щоб ішли в поміч цїсареви [1]). Хлопіцкий виїхав з Москви на початку вересня, а в падолистї ми його уже бачимо з козаками в Барі. Кілька день по відїздї Хлопіцкого прибув знову до Москви Микола Варкоч, з тим-же проханнєм: помогти проти Турка і звелїти козакам виступити проти них. Московський князь на сей раз характеризував козаків не дуже прихильно, мабуть щоб скомпромітувати їх в очах посла: „народ се дикий, без страху божого; на їх певність покласти ся не можна,

[1]) Арцыбашевъ, Повѣствованіе о Россіи, Ш, 33—35. Се остання звістка про гетьмапа Микошинського.

можуть бути задоволені найнезначнїйшим удержаннєм, корисні для підприємств..." „Але ви, ваше величество, все-ж приймаєте їх до себе охоче?" — відповів Варкоч. Виїхав Варкоч з Москви лише 2 грудня, а в квітні 1595 р. до Рудольфа був висланий думний дворянин Веляминов з грамотою і „со всякей мягкой рухлядью" вартости 44720 руб. і 8 денег, з дорученнєм віддати се Рудольфови на підмогу, а також уживати на иньші потреби. Але і на сей раз не був кінець просьбом Рудольфа; в груднї 1595 р. знова бачимо Варкоча в Москві з тою же цїлею, що і ранїйше — „просить вспоможенія товаромъ и казною" [1]).

Попереду було згадано, що за напад козаків на Волощину скаржив ся Арон цїсареви, а сей польському королеви. Але разом з тим (на початку грудня) скаржились королеви на козаків і посли земель руських. Козаки, казали вони, дали ся їм взнаки гірше Татар; усї свої непотребства чинять несучи перед собою цїсарські орли; через се трудно навіть розібрати, з ким власне треба воювати: з Татарами, Турками чи цїсарем; була навіть чутка, нїби Максимілїян, полководець цїсарський, обіцяв козакам получити свої сили з козацькими і узяти в полон короля [2]). Скрізь в Польщі підняв ся галас, що приватні люде зривають з сусїдами мир; їх військо (козацьке), без відома „станів" ходить в чужі землї, в Польщі з'явили ся чужі хоругви і чужі впливи. Сенат писав про се Рудольфови, але той відповів на се, що винен у сьому Хлопіцкий, бо він сказав йому, що козаки — незалежні від Польщі [3]). Певно, в звязку з сими поголосками стоїть і королївський унїверсал від 1-го падолиста, в якому король велить покарати як міщан браславських так і Наливайка.

Коли козаки повернули ся з волоського походу і розмістили ся — Наливайко в Браславщинї, а Лобода в Бару [4]), до

---

[1]) Ibid., 35—36.

[2]) Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, 19. Опісля, коли Наливайко був в Варшаві в вязницї, його допитували про сю справу (див. далї).

[3]) Heidenstein, II, 327; Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, стор. 33.

[4]) Лобода старшував, як каже Гайденштайн (II, 363), над старими, чистої води низовцями.

них почало прибувати множество „гультайства“, бідної, прогнаної шляхти, а також і маса „хлопства“, яке чинило напади на приватні маєтности і грабувало їх[1]). Шляхта була дуже стурбована. В падолисті (25) Жолкевский сповіщає Замойского: „староста браславський пише, що він не має спокою через сваволю та бунти клятих хлопів, — небезпечно навіть відправляти суд; козаки постановили не допускати на постій жовнїрів. Сили їх слабі, але упертість велика“, — закінчує польний гетьман, висловлюючи надію, що йому удасть ся знайти спосіб „полагодити сю справу“ [2]). Лобода зразу пішов під Бар, куди згодом прибув і Наливайко. Се було 23 падолиста того-ж таки 1594 року, як се відомо з донесення Якуба Претвича, в той час каштеляна каменецького, Жолкевскому: „Лобода став в окопаній (обставленій парканом) Ляцькій частинї міста[3]), з Хлопіцким разом, де й міська артилєрия, але окрім сеї (у них) і своєї досить; в Черемиській частинї поставили Наливайка з кількома сотнями коний; на Руському, що під замком, коло двох тисячок люду стало“ [4]). Розташувавши ся в містї, репрезентанти козацтва (Лобода, Оришевский, Хлопіцкий) оголосили свою конституцию. Перша постанова — щоб жадна людина не війшла і не вийшла з міста без їх відома. Потім поставили міську сторожу, а частину війська розмістили по сусїднїх селах; вислали до околичної людности унїверсал, вимагаючи провіянту (між иньшим у міського підстарости попросили „реєстру всїх провентів“). Балакали і про те, що не зле було-б нагадати Речи посполитій і про платню. Всякі правничі справи узяв на себе Хлопіцкий.

Козаки поводили ся так, як цїлком самостійне полїтичне тїло. Пробуваючи в Бару, вони пустили чутку, нїби

---

[1]) Heidenstein, II, 327.

[2]) Listy Żółkiewskiego, 39. Сей лист через помилку підписаний р. 1593 і уміщений не на свойому місцї (серед листів з р. 1593, а не 1594, як се повинно бути). Через се деякі історики (напр. А. Єфименко, Очерки исторіи Правобережной Украини, Кіев. Стар. 1895 р. і окреме вид., стор. 49) оповідають про події 1594 р. під р. 1593, хоч вони не могли мати місця, бо Наливайко в той час був ще на службі у Острожського.

[3]) Місто Бар поділяло ся в той час на три частини: ляська чи ляцька, черемиська — татарська і руська.

[4]) Listy Żółkiewskiego, 59.

знову підуть походом на Волощину [1]), але справді, як побачимо, нікуди не ходили звідси аж до місяця лютого, тим більше, що того року була „така сувора зима, що і старі люде не запамятають“. Звідси-ж, з Бару козаки, як уже згадувало ся, послали до Арона молдавського листа з пропозицією залишити підданство султанови і прилучити ся до Рудольфа, але Арон зробив се не дожидаючись їх листа. Тепер бачимо, що козаки висилають до нього сотника Демковича (із відділу Лободи) для присутности при присязї, яку господар давав разом з духовною і сьвітською „радою“ і гетьманом своїм в тому, що він, господар молдавський, справді скидає підданство султанови турецькому і приймає підданство цїсаря християнського.

Тимчасом польська шляхта, з причини близости козаків, пережила не одну прикру хвилю. Кругом ніде по близу війська нема. Козаки чинять, що хотять. І кождий, хто міг, старав ся утікти як найдалї. Згаданий вище Якуб Претвич, хоч і „давнїй приятель козацький“, почувши, що „łotrowstwo“ уже наблизило ся до Зїнькова, 2 милї від нього (Шаравки) [2]), поспішив вислати жінку, дітей і усе, що було коштовного, до Теребовлї. Дехто з сусїднїх старост оповіщали про все коронного гетьмана Яна Замойского в надії здобути у нього поміч проти козаків [3]). Сам воєвода волинський, кн. Константин Острожський, почувши, що козаки наближають ся уже до його маєтностей і не маючи відповідної сили для опору проти них, вислав тимчасом свого слугу в Межибож, щоб той слїдив за подіями в козацькому станї. Що правда, великої потреби в сьому для Острожського не було, бо в лавах козацтва були люде прихильні до нього, давнї його знайомі, які розуміє ся були не від того, щоб сповіщати про стан річей у них. Та і взагалї Острожському не було підстави бояти ся козаків: Наливайко не мав зла на нього, а Лобода — так той навіть прикладав особливі старання, щоб задержати з Острожським добрі відносини: старав ся не чіпати його маєтностий, сповіщав його про усякі новини, в листах звертав ся до нього з виразами вели-

---

[1]) Костомаров (Моногр. т. Ш) сю чутку прийняв за дійсний факт.

[2]) Listy Żółkiewskiego, 60.

[3]) Listy Żółkiewskiego, 59—60.

кого поважання. Острожський навіть хвалив ся зятеви свойому: (козаки) „залишили мене, задержують спокійні відносини супроти мене і моїх підданих, особливо пан Лобода, бажаючи приязні зо мною“ [1]). Але все-ж таки видно почував себе не дуже спокійно, бо просить Бога, щоб зберіг його від нападів козаків і віддалив їх як можна далї від його маєтностий [2]).

Козаки просиділи в Бару до кінця р. 1594, і ще трохи на початку 1595. При кінці грудня (24/XII) Острожський писав зятеви про козаків, що їх ходило в Волощину коло 10.000, що вони за 3 днї починили показані шкоди, а нинї розташували ся під Баром, з часом все прибирають сили і коли тут зазнають трудности, мають намір іти на Білу Церкву [3]).

Під час побуту козаків в Бару і його околиці з Лободою приключила ся романтична істория. Побачивши випадково у якоїсь панї Оборської (у Шерзнях чи Сернсневцях (?)) [4]) дївчину, сироту, вихованицю її, він постановив узяти її собі за жінку. Але коли заявив про свій намір панї Оборській і панночцї, своїй нареченій, то, слїд думати, не зустрів великого співчутя, бо дальша розмова узяла иньший напрям: „не дасте менї її, то я і сам візьму; не хоче любити, то я навчу її бути слухняною!“ І видно таки досяг свого, бо уже на початку лютого 1595 р. якийсь Кевлич [5]) доносив між иньшим Острожському з Бару: „сповіщаю також, що пан Лобода, гетьман запорожський, женив ся; узяв шляхтянку, мабуть родичку Оборської, що жила у Оборської і за того (Лободу) по неволї му-

---

[1]) Додатки до II т. „Ист. Возсоед. Руси“, стор. 435.

[2]) Ibid., 431.

[3]) Жуковичъ, Сеймовая борьба, 132, прим. Криштоф Радзївіл вислав навіть був 31 грудня лист до обивателїв Ковенського повіту, радячи як запобігти татарським та козацьким нападам (Лѣтопись занятій Археографич. коммиссіи, Спб. 1871. Хронологич. опись историч. документовъ Несвижскаго Архива, стор. 20).

[4]) В Шершеневцях, державі Оборских. Про сих невільних свояків Лободи див. Źródła dziejowe V, с. 33. *Ред.*

[5]) Се мабуть Григорий Кевлич, шляхтич, якого ми зустрічаємо в р. 1595 в числї комісарів в справі розмежування Житомирського староства від маєтности шляхтичів Вороничів Кросинї (Арх. Ю З. Р., ч. VII, т. I, 42). Він мав маєтність десь коло Острополя, як Наливайко в лютім 1596 р. хотїв спустошити (післав сотнї Татаринця і Дурного). (Додатки до Истор. возс. Руси, II, 437).

сїла йти, бо він так хотїв. Піп quidem повінчав їх, але Бог відає, чи на довго" [1]). Що до дальшої долї першої відомої нам гетьманихи, то про се не маємо відомостий. Певно, шлюб сей був не дуже щасливий і удатний, — можна навіть гадати, що жінка скоро покинула Лободу і вернула ся до Оборської, бо за рік бачимо, як Лобода специяльно являєть ся з віддїлом в 700 люда, щоб порахувати ся за щось з панею Оборською, але йому став на перешкодї Жолкєвский, і Лобода відійшов[2]).

(Далї буде).

[1]) Ibid., II, 431.
[2]) Listy Żółkiewskiego, 71.

ПРЕДТЕЧА УНІЇ.

Критично-історична студия.

Написав

Олександр Сушко.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

I.

Як у богатьох людий сьої доби — так і у Бенедикта Гербеста стрічаємо саме в найкрасшому розцьвіті житя, в найбільшому розгарі їх громадянської діяльности один могутний граничний стовп. Коли глянемо — по тім боці — розкіш, по сім боці — аж не хочеть ся глядіти...

Се дві епоки житя... Перша доба — се погідні хвилї сповиті ніжним сяєвом відродженя. Друга — се ледяна доба релїґійного божевіля, час конфесийної ворожнечі та фанатизму. І як раз рік 1562 (3) — се той граничний стовп в житю і діяльности Бенедикта. Попращавши вже раз на все краківську Академію — розпращав ся Гербест на віки з своїм дотеперішним сьвітоглядом, з своїми мріями, стремлїннями та ідеалами.

Гербест до р. 1562 (3) — се тип гуманїста в найповнїйшім значінню сього слова. Цїлим серцем і цїлою душею закоханий в чудових креациях старинного сьвіта — не загріває нїде місця, а вештаєть ся по всїх усюдах; — рухливий мов

те живе срібло учить то тут то там жадну науки молодіж, — вщіплює в молоді серця ті самі ідеали, ту саму горячу любов до клясичного сьвіта, яка і в його серцю горіла; при тім амбітний — стремить неустанно до все висших і висших гідностий, дарма, що засланяеть ся нераз добре уданою скромністю.

Все-ж таки Гербест — як знавець і прикметник клясичної старини, ніколи не зайшов так далеко, щоби цілим серцем та цілою душею потонути в чудовім морю клясичного сьвіта, заніміти в безконечній екстазі перед красою тіла та гармонією зовнішних форм... Він любить заклинати ся на Геракля та на Юпітера — та се лишень доказ його пієтизму до клясицизму більш нічого. І тіни паґанїзму деяких італїйських гуманїстів у Гербеста не знайдеш: у нього все гуманїзм визначаєть ся гармонією христіянїзму з формами та понятями клясицизму. Очевидна річ, під мікроскопом сучасних лїтературних, артистичних та научних вимог можна легко закинути діяльности Бенедикта як професора і письменника не одно, — все-ж таки в тім не може бути найменшого сумнїву, що була се людина віддана цілим серцем краківській Almae matri, що невтомно трудила ся коло піднесеня її блеску та слави. Вкінци і в тім не може бути ніякого сумнїву, що на усі змагання Гербеста в тій добі треба глядіти як на щирі, а тим самим шляхотні пориви молодого фантаста, зачарованого красою нового сьвіта відродженя.

Оттаким то був Бенедикт Гербест в першій половині свого житя. В другій половинї — він зміняеть ся до непізнання... Місце колишнїх клясиків займають тепер сьвяті вітцї католицької церкви, замісь в золотоустих реторах старини — розчитуєть ся Гербест в тяжких правовірних апольоґетах та їдких писаннях старших і модерних „єретиків“. І як перед тим побіч Якова Ґурского був Бенедикт на краківському унїверситетї одним із найгорячійших апостолів нової течії, так знова тепер стає він в ряді найбільш загорілих оборонців — католицької церкви... Таким сходить він вже й до гробу...

Чи отся зміна в житю, сьвітоглядах та стремлїннях Гербеста відбула ся зовсїм несподівано, невиправдано, — може справдї (ut fama fert) наслїдком нещасливої полєміки з Ґурским, — отсе питання, які лишити без можливої відповіди годї.

Здаєть ся не можна навить припустити, аби так великі переміни в людському житю, як отсе в Гербестовім, відбували ся

зовсім несподївано та не виправдано. Навпаки — вони мусять бути вислїдом глубоко відчутих, сказати-б — крівавих психічних страждань, мусять бути коньче виправдані елементарними психічними метаморфозами.

Так мусїло бути і в житю Бенедикта Гербеста.

Процес формовання в душі Бенедикта нового сьвітогляду замічаємо доволї рано. Очевидна річ — зеркалом сього процесу служать для нас головно його тогочасні писання. І справдї — в них лишив нам Бенедикт таке богацтво своїх думок, настроїв і т. д., що перепровадити аналїзу згаданого процесу — вже хочби на підставі сього материялу — можна з доволї означеною точністю.

Коли вглянемо в писання Бенедикта Гербеста, видані між 1559 і 1563 рр.[1]), спостережемо зараз, що огнем, в якому він перетопив свій сьвітогляд на новий, був рішучо його півторалїтний побут в Скерневицях. Гляньмо ще глубше, а запримітимо, що своє відроджене в скрайно католицькім дусї завдячує Бенедикт безпосередним, інтимним взаєминам з горячим католицьким достойником, гнїзненським арцибіскупом та примасом Яном Пшерембским, звісним вже фундатором скерневицької школи.

Ян Пшерембский — се одна із найінтереснїйших постатий з поміж самих визначних напередовцїв польської контрареформациї[2]). В цїлім значінню слова ревний католик — був він

[1]) Пор. 1) Benedicti Herbesti Neapolitani, Compvtvs, б. м. і р. д [1560, друк краківський; ч. бібл. ім. Оссол. 5.709]. Ex dedicatoria itidem Epistola ad Reuerendiss. D. Johannem Prerembium, Gnesnensem Archepiscopum scripta, pius lector discet: cuinam potissimum Ecclesiae in tot fidei opinionibus tuto adhaerere possit. — 2) Benedicti Herbesti Neapolitani, Aliquot Epistolae, quibus N. suum quendam amicum, in Ecclesiam Romanam iniquum, restituit Ecclesiae. Adiunctae sunt et eiusdem amici, quae non interciderant, Epistolae. Ex iis autem pius lector, quae vera sit Ecclesia Christi facile deprehendet... Cracoviae..., MDLXI. [ч. бібл. ім. Оссол. 5.704]. — 3) M. Tvllii Ciceronis vita... opera et studio Benedicti Herbesti Neapolitani... Cracoviae, 1561 [ч. бібл. ім. Оссол. 5.712], Epistola dedicatoria. — Прошу звернути теж увагу на се, що Гербест навить в полєміцї з Ґурским стоїть на ґрунтї християнської морали.

[2]) Про Пшерембского гл. крім Окольского, Дамалєвича, Папроцкого, Несєцкого, Бартошевича (Wizerunki Arcybiskupów Gniezn.) та

вже у сучасних в важкім підозрінню, неначе б він був прихильний новаторському рухови і взагалї був католиком дуже підозрілої правовірности [1])... І хоч в оборонї покривдженого Пшерембского виступив ще тодї чоловік такого авторітету в католицьких кругах як пізнїйший кардинал Гозий [2]), все таки стрічають Пшерембского в польській історіоґрафії ще й тепер дуже поважні закиди нещирости, а навить гіпокризиї [3]).

На аренї громадянської діяльности з'являєть ся Пшерембский вже дуже рано. Головна доба його діяльности впадає на час найбільшого напруженя реформацийного руху в Польщі, — час самих блїдих зачатків католицької контрареформациї (50-ті роки XVI в.). Саме тодї отримав він одну із перших коронних гідностий: він став коронним підканцлером (від 1551 р.) та тим самим невідступним товаришем короля [4]). Очевидна річ, що було се становище дуже впливове, якого Пшерембский — розумієть ся — не занехав відповідно вихіснувати. Та вжеж на некористь католицької церкви він не зробив нічого: навпаки, він вже тодї виступав нераз зовсїм рішучо та вітверто в оборонї католицької церкви й католицького духовеньства [5]). А одначе вже тодї не минули Пшерембского денунціації до Риму „від самих передових осіб в Польщі, денунціації — зовсїм неприхильні канцлерови“... [6]) І аж не хочеть ся вірити, яких то треба було заходів

короткої згадки в Енцикльопедиї Орґельбранда (op. cit., вид. I, т. XXI, стр. 684—685) совісну (хоч і не зовсїм повну, оперту майже виключно на капітульних актах) моноґрафію кс. Яна Коритковского в його цїннім писанню п. з. Arcybiskupi Gnieźnieńscy..., т. III (Познань, 1889), стр. 229—271.

[1]) Łukaszewicz, Dzieje kościołów wyzn. helw. w Małej Polsce, op. cit., стр. 16, — Eichhorn, op. cit., т. I, стр. 303—305. — Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 234. — Любовичъ, Исторія реформаціи въ Польшѣ, op. cit., стр. 247, зам. 3.

[2]) Пор. Rykaczewski, op. cit., т. I, стр. 72. — Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 237, теж Любович, l. c.

[3]) Маю на думцї головно кс. Заленского, Jezuici w Polsce, op. cit., т. I, стр. 141—142. — Обширнїйше полемізувати му з ш. ученим в специяльній студиї про перших єзуїтів на польській земли.

[4]) Korytkowski, l. c., стр. 233—234.

[5]) Ibidem.

[6]) Rykaczewski, l. c., стр. 76.

і зі сторони немічного Дзєжіовского і зі сторони короля, а навить Гозия, щоби Рим затвердив Пшерембского коад'ютором гнізненського арцибіскупства з правом наступства [1]).

18 січня 1559 р. умер примас Дзєжіовский [2]), а вже 20 лютого того самого року на арцибіскупському престолі засів Ян Пшерембский [3]). Та на сім першім після королівської власти державнім становищі Пшерембский не засідав довго: він умер вже з початком 1562 р. (12 січня) [4]); всеж таки й за сей короткий час дав себе він пізнати як найгорячійшим католицьким подвижником та непримиренним ворогом реформациї. При тім виступив він з самого початку з такими далекосяглими плянами та з такою сьвідомістю свого післанництва як найвисшого єрарха захитаної в основах польсько-католицької церкви, що без всякого сумніву побіч найбільше передових діячів католицького відродженя в Польщі займати ме Пшерембский все одно із перших місць, — невважаючи на свою, як сказано, справді коротку діяльність.

З яким одушевленєм витали Пшерембского на його високому становищі, про се сьвідчать самі таки сучасні католицькі діячі як ось прим. пізнійший кардинал Гозий та єзуїт Петр Канізий. А їх не можна чейже підозрівати в лести та підхлібстві.

„Доки жив ще попередний арцибіскуп“, писав в одному листї Гозий, „чоловік вправдї добрий, одначе зовсїм неосьвічений, що при найліпшій охотї не міг нічому дати ради, ми втратили надію на всякі ліки, якими можна було-б зарадити недугам нашої вітчини. Тепер per Dei gratiam маємо арцибіскупом та примасом королївства Пшерембского. А хоч він і не так дуже богатий лїтами, так за се богатий здібностями, замітний розумом, наукою, чесним житєм та очитанєм в сьвятім письмі. Я покладаю на нього найбільші надії, бо він певно напружить усї свої сили, усю свою енергію, — vt nutantem religionis ergo Patriam sustentare et ab interitu, qui nisi nos oculis

[1]) Пор. Korytkowski, l. c., стр. 236—238.

[2]) Ibidem, стр. 223. — Pius Gams [Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae, Ratisbonae, 1873, стр. 348] каже — очевидна річ — хибно, що Дзєжіовский умер 22. II. 1559 р.

[3]) Korytkowski, l. c., стр. 229.

[4]) Ibidem, стр. 266.

misericordiae suae respexerit, iamiam certissimus illi impendere videtur, eam vindicare possit" [1]).

Ще горячійше згадує Пшерембского єзуїт Петр Канїзий. Він як раз перебував саме тодї в Польщі [2]), і мав хорошу нагоду пізнати особисто молодого коад'ютора а опісля й примаса. „Се єдиний муж", писав Канїзий в одному із своїх листів, „і розумний і поважний, „ac etiam sincera voluntate instructus ad religionis negotium promovendum" [3]). — Покладаних на ньому надій Пшерембский не завів. Він з самого початку взяв ся таки дуже горячо до працї около двигненя польсько-католицької церкви з її упадку, і лишень передчасна смерть перетяла пасмо його працї.

Звісна річ, що часи, в яких Пшерембский став гнїзненським арцибіскупом, були для католицької церкви дуже сумні. На усіх полях прилишили ся католики позаду. Шкільництво було нужденне, а конкуренциї з усякими протестантськими про-

---

[1]) Hosii opera omnia, op. cit., т. II, стр. 168. — Martino Zborowsky Palatino Posnaniensi, Epistola XXIIII, Viennae X Julij, Anno MDLX. — „Quoad vixit Archiepiscopus ille prior, quem virum quidem bonum, sed litterarum rudem fuisse scimus, vt si maxime voluisset, et tamen quae fuerant sui muneris praestare minime potuisset, nihil erat quod aliquam iis morbis, quibus Patria nostra conflictatur, medicinam factam iri speraremus. Nunc per Dei gratiam talis est Archiepiscopus et Regni Primas nobis datus est D. Przerembskij, qui quamvis non ita grandis aetate, grandis tamen ingenio est, in quo neque prudentia, neque doctrina, neque vitae honestas sacrarumque litterarum peritia desiderari queat, vt non possim non optimam de eo spem concipere facturum eum diligenter, vt memor suae vocationis, omnes quod aiunt neruos animi ingenijque sui in eo intendat, vt nutantem religionis ergo Patriam sustentare et ab interitu, qui nisi nos oculis misericordiae suae respexerit iamiam certissimus ille impendere videtur, eam vindicare possit".

[2]) Пор. Załęski, Jezuici w Polsce, op. cit., т. I, стор. 136—150.

[3]) Beati Petri Canisii, Societatis Jesu, epistulae et acta. Collegit et adnotationibus illustravit Otto Braunsberger. T. I-II. Friburgi Brisgoviae, sumptibus Herder, 1896—1898, — т. II, стр. 334. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 27. Novembris, 1558. „...profecti sumus ad Archiepiscopum Gnesnensem huius Regni Primatem, sed senem et aegrotum illum, cui nunc datus est Coadiutor (ut vocant) Regis Procancellarius, vir ut alius fere nullus, consiliis et auctoritate ac etiam sincera voluntate instructus ad religionis negotium promovendum".

повідниками та педаґоґами не було ізза браку відповідно образованого католицького духовеньства майже ніякої. Бачив се добре Пшерембский та щоби зарадити сьому, рішив сейчас на самім початку свого правлїння — впровадити в Польщу на ратунок католицької церкви орден єзуїтів. — З проєктом впроваджeня до Польщі заграничного ордена стрінув ся Пшерембский, єсли не скорше, то на кождий спосіб ще будучи коад'ютором на дворі свого попередника, арцибіскупа Миколи Дзєжґовского: пропаґував його там як раз згаданий вже єзуїт Петр Канїзий [2]). Та тим часом — як звісно — з початком 1559 р. Дзєжґовский умер. Очевидна річ, що проворний єзуїт не занехав звернути ся тепер зі своїм проєктом до Пшерембского. І ось справдї — проєкт вподобав ся новому арцибіскупови над сподїване самого Канїзия. „Тим способом“, говорив Пшерембский до єзуїти, „я розпічну найкрасше своє архієрейське правлїннє та надїю ся, що тим робом найкрасше зарадить ся потребам молодїжи та клєру“ [3]).

Не знаю, на якій підставі можна підозрівати Пшерембского в гіпокризиі, говорити, що він просто дурив Канїзия,

---

[1]) Що заходи арцибіскупа були справдї щирі, що підозрівати його в гіпокризиї, як се вчинив кс. Заленский (l. c.), нема найменшої підстави, се не улягає найменшому сумнївови. Обширнїйше полємізувати му з ш. ученим в згаданій вже специяльній роботї.

[2]) Beati Petri-Canisii, Societatis Jesu, epistulae et acta, op. cit., т. II, стор. 334, 339 і т. д.

[3]) Дивна річ! Що іно замкнув очі арцибіскуп Дзєжґовский (18. I, 1559) а вже другого дня смерти (19. I) вислав Канїзий до ґенерала Якова Ляйнія лист, в якому сповіщає його про смерть Дзєжґовского та з одушевленєм пише про його наслїдника. Лист сей так інтересний, що заслугує з кождого погляду на близшу увагу. „Benedictus Deus“, пише Канїзий, „qui nos abunde consolatur in hac sterili messe, dum indigni, operariis suis inexpectatum insperatumque fructum ostendit, et eum sane copiosum. Nouus Archiepiscopus idemque Primas regni huius et hucusque Procancellarius Regis, vir inter catholicos Episcopos summe commendatus et ad res bene gerendas aptissimus, qui post Regem omnino primas tenet, de suo in nos animo studioque sancto scribet“. Після такого „славословія“ — Канїзий оповідає, як то несподївано запросив його до себе арцибіскуп та розпочав з ним бесїду про єзуїтські колеґії в Польщі — дарма, що він (зн. Канїзий) з ним про се широко не говорив нїколи та не мав нагоди поручити гаразд услуг свого ордена. — Се виглядає доволї чудно.., та по моїй думцї поясняєть хиба тим, що Канїзий бажав показати в бажанню Пшеремб-

який як бачить ся „трактував згадану заяву арцибіскупа поважно, коли аж благав ґенерала чим борший спровадити з Італії спосібного теольоґа і кількох єзуїтів“ [1]). Аджеж як раз із листів Канізия довідуємо ся зовсім певно, що своє прохання повтаряв Пшерембский ще не раз опісля і то навить дуже горячо [2]).

ского — „палець божий“... Аджеж вже хочби з попередних листів Канізия можна здогадувати ся, що Пшерембский був дуже добре втаємничений (коли вважати се тайною...) в справу спровадженя єзуїтів до Польщі і то як раз — завдяки Канізиеви... — Ось як пише про се Канізий: „Non fui equidem illi hactenus familiaris, non explicui, quae volebam, desideria mea, non commendavi nostrum hoc Institutum, de quo per scriptum eram illum utpote occupatissimum admoniturus. Et ecce ut soli Deo constet gloria, neque caro glorietur (1. Cor. 1, 29) vocat ille me subito, solumque in conclaui amice compellat, nulla de re sollicitus magis, quam de Collegiis Societati(s) nostrae in Polonia constituendis. Arbitratur enim Archiepiscopalis functionis, quam est aditurus, primitias alia re nulla foelicius posse consecrari: hac ratione potissimum sperat cum iuventuti, tum clero suo consultum iri, nihilque magis necessarium intelligit, quam ut nostrorum opera, doctrina et pietate adiutus, tum patriae tum Ecclesiae laboranti succurat. Itaque ad venturam mox aestatem adesse postulat nostros, quotquot ad constituendum integrum Collegium desideratur; neque unum, sed plura etiam fundare statuit, ac promittit, ita quidem opulentus, ut Ecclesiae si prouentus spectes annuos, uix ullo Episcopo Germanico (sic!) cedat“. — Ibidem, т. II, стр. 351, 352, Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 19 Januarii, 1559. (Пригадую ще раз, що Дзєжґовский умер 18. I...!)

1) Załęski, Jezuici w Polsce, l. c.

2) Пор. прим. Beati Petri Canisii, S. J., Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 362. — Canisius Jacobo Lainio Piotrcovia, 10 Februarii 1559. „Archiepiscopus Gnesnensis, de quo saepe scripsi (sic!), constanter urget (sic!) institutum Collegii, quod ut minimum, statuit hoc anno unum nobis et Christi nomini glorificando fundare... spero magnam Ecclesiae utilitatem ex hac fundatione consecuturum...“ — В марті 1559 р. теж: Canisius Jacobo Lainio Augusta Vindelicorum, 11 Martii 1559. „Non repetam de rebus Polonicis nisi duo...“; між тим: „alterum expectari a Gnesnensi Archiepiscopo responsum vestrum de fundando statim Collegio...“ — В липни зносини теж не були ще зірвані, пор. ibidem, стр. 486. Так само в жовтни (ibid., т. II, стр. 518) і в січни 1560 р. — Дальше не треба забувати, що 1560 р. виїхав Пшерембский в посольстві від короля Жиґимонта Авґуста до німецького цісаря Фердинанда (Turba Gustav, Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe (Dispacci di Germania), herausgegeben von der historischen Commission der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, t. III, Wien, 1895), а вже 12

Що одначе єзуїтів він не міг діждати ся, в тім чейже не його вина.

Як щиро та зовсім не облудно розумів Пшерембский своє післанництво „зарадити потребам молодіжи і клєру“ [1]) — про се сьвідчить найкрасше се, що він зовсім не ждав з заложеними руками, коли то на ратунок католіцизму завитають до Польщі єзуїти... Не діждавшись сподіваних спасителів, з самого початку — ще того самого року, в котрім він засів на арцибіскупському престолї (1559 р.), отворив він із власних фондів в Скерневицях школу, в якій польські діти мали виховувати ся в строго католицькім дусї на будучих борців з ворогами католицької церкви. Професорів для своєї школи стягнув арцибіскуп зі всїх усюдів: що найлїпші учительські сили, які лишень в вітчинї удало ся роздобути [2]). Що на управителя новооснованої школи запросив арцибіскуп Бенедикта Гербеста, ми знаємо.

Вражіннє, яке на Бенедикта, а з всякою певністю й на прочих професорів скерневицької школи робив молодий та одушевлений перспективою своєї нелегкої працї арцибіскуп, було незвичайне [3]). Він перебував дуже часто в Скерневицях [4]) та залюбки говорив з своїми професорами про сучасні відносини, звертав їх увагу на упадок католицької церкви та загрівав їх до боротьби з її ворогами [5]). Слова одушевленого арцибіскупа робили величезне вражіннє. „Так! — писав під конець 1559 р. Бенедикт, — ми добре бачимо, як в цілій Польщі шалїють єреси, бачимо всї ті нещастя, що хмарою на-

---

січня 1562 р. був він небіщик (Korytkowski, op. cit., т. II, стор. 266)!

[1]) Beati Petri Canisii S. J. epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 351.

[2]) Пор. іще MS. бібл. ім. Оссол. ч. 628, стр. 17, 37.

[3]) Клясичним доказом сього служить „Epistola nvncvpatoria“ на чолї Гербестового писання п. з. Benedicti Herbesti Neapolitani Compvtvs (ч. бібл. ім. Оссол. 5.709), підписана „Squernouicijs XVI Calend. Januarii Anno Domini 1559 (17. XII. 1559 р.).

[4]) Запримічу тут, що Скерневицї — се улюблена резиденция гнївненських арцибіскупів, головно від початку XVII в. — Доволї просторий опис сього місточка написав Юл. Бартошевич в Księga Swiata за р. 1859, т. II, стр. 45—117.

[5]) Computus, op. cit., стр. 28, 29, 30.

висли над нашим королївством, — і коли-б ти своїм розумом й чуваннєм не запобіг так великому нещастю — ми пропали... Ми всї на тебе одного глядимо, всї тобі дивуємо ся, бо ти один нам Богом даний на ратунок Христової церкви"...[1]) Палка душа Бенедикта топила ся під вражіннєм горячих слів арцибіскупа мов віск... „Ти знаєш, Владико", писав він, „якою нинї ганьбою видаєть ся декому називати ся сином римської церкви, — mihi tamen nihil nobilius, nihil magis generosum esse potest, quam eius Ecclesiae veram progeniem esse"[2]). Що іно тепер отворили ся Гербестови очі: несподївано побачив він в цїлій наготї безвихідне положенє польсько-католицької церкви, побачив моральну й фізичну перевагу ворога та і спостеріг, що до розправи з таким ворогом — по сторонї католиків — не буде кому стати... І з його груди вириваєть ся мимо волї горячий крик розпуки: „utinam infelix nostra aetas, quae omnibus omnia impune facere licet, plures Hozios, hoc est tam sanctos et doctos habeat Episcopos: non utique ah in tantam licentiam nostri Poloni prolaberentur" [3]).

Не тим вернув вже Гербест зі Скерневиць... Бо хоч він і писав в одному місци „ad studiosos, quos habet Academia Cracoviensis", що — мовляв — „neglectis omnibus priuatis commodis, apud eum praesertim Archipraesulem, qui studiosorum amantisimus est, vestrae vtilitatis gratia (quam publicam fore mihi persuadeo) ad uos reuertor" [4]), — так отсе „vestrae vtilitatis gratia"

---

[1]) Ibidem. Повний цитат поданий висше.

[2]) Ibidem, стр. 4, 5.

„Non ignoras, R. Archipraesul, quam detestandum facinus hodie quibusdam videtur, Ecclesię Romanę filios vocari, — mihi tamen..."

[3]) Ibidem, стр. 116. - Очевидна річ, що слова сї сьвідчать аж надто вимовно, що Гербест був вже тодї під дуже великим впливом голосних в тім часї писань Гозия. Чи одначе Бенедикт знав ся з Гозиєм особисто вже в тім часї — се річ дуже сумнїва.

[4]) M. Tvllii Ciceronis vita, op. cit., B. Herbesti Neapolitani ad studiosos, quos habet Academia Praefacio. Що — очевидна річ — краківська Академия була для енерґічного Гербеста ширшим полем його дїяльности — в тїм нема нїякого сумнїву. І чи се не було теж одним із мотивів Гербестового повороту до Кракова — „neglectis omnibus priuatis commodis" — се теж не виключене.

треба вже хиба розуміти дуже специяльно... Нові — зовсім нові ідеали стали від тепер горіти в души молодого та вельми надійного чоловіка... З тої хвилї бачить він все крізь прізму католицької правовірности: про що він тепер не подумає, чого не скаже, не напише, — з кождої його думки, з кождого слова, з кождої стрічки, — одним словом зі всього — виглядає вже суворе лице будучого загорілого католицького полємісти.

І в один момент пригадали ся тепер Гербестови давні часи молодечої неоглядности й нерозваги... Таж він сам, ось недавно тому — попав був в сїти єретика Станкара, він сам недавно тому був ворогом католицької церкви. І жаль огортав його горячу душу: се все треба було рішучо направити, відпокутувати...

І справдї — зараз після свого повороту до Кракова — приймає Бенедикт з рук лядицейского біскупа Станїслава Сломовского єрейські сьвященя та рівночасно оголошує незвичайно інтересну збірку листів, якими вже тодї удало ся йому навернути на „путь праведних“ одного із своїх приятелїв, приклонника науки Цвінґлї [1]). — Очевидна річ, що в сїм писанню оплакує Гербест теж лихолїтє hoc nostro infelici seculo... „Videmus enim“, нарікає він там, „quam multos haec bestia (значить сатана) breui tempore deuorauit, quam multos proximis fere XL annis in aeternum exitium pertraxit posteaquam innumerabilem Christianorum multitudinem, antea longum tempus concordem, in varias et diversas sectas dissecuit“ [2]). Правда — каже далї Гербест, до якогось часу була наша Польща вільна „ab huius belluae (зн. сатани) insidijs“ — та

---

[1]) Benedicti Herbesti Neapolitani, Aliquot epistolae, op. cit., Epistola dedicatoria. „...Tibi vero Reuerendissime Praesul eas Epistolas propterea maxime despondeo: ut et meam in te, qui in Maioribus suscipiendis Ordinibus, tuam mihi indigno Manum imposuisti, obseruantiam tester: et in hoc sancto Ordine constitutus, quid oneris mihi sit a te impositum, hoc qualicunque scripto publico semper admonear!“

Запримічу при тім, що віщба Гербеста („qui in Maioribus suscipiendis Ordinibus“) справдї сповнилась: Сломовский став невдовзї львівським арцибіскупом.

[2]) Ibidem, Epistola dedicatoria.

тепер вже не мала частина Поляків відлучилась від одної Христової вівчарнї — „non sine magno omnium dolore“ [1]).

Оттаким журив ся тепер той, що ще до недавна одушевляв ся лише безсмертними креациями старини; він писав апольоґії прімату св. Петра [2]) і т. и., — писав тому — щоб „in ista variarum haereseon colluuie germanum ac syncerum Catholicae Romanae Ecclesiae filium me esse tester...“ [3]) Та се вже не було звичайною відплатою за ті давні хвилї молодечої нерозваги, — а справдїшним огненним хрестом, відродженєм в огни доїм католицької церкви — на її досмертного лицаря-оборонця. Се був рішучий вибір нового шляху, заповіт нового житя, відданого зовсїм на оборону інтересів римского престола

По тім шляху зійшов Гербест в недовгім часї — в єзуїтський орден.

II.

Коли Бенедикт Гербест з'являєть ся в Познани на сталий побут — отсе питаннє, над яким позволю собі затримати ся троха довше.

Переглядаючи писання польських учених, а власне їх (що правда) дуже коротенькі замітки про Бенедикта, запримітимо сейчас, що відповіди на поставлене питаннє у них нам — не

---

1) Ibidem. — „Quamuis autem ab huius belluae insidijs, Polonia nostra aliquantum tempus libera fuit, hodie tamen non paruam Polonorum partem, ex vno Christi ouili, ab vnaque Ecclesia auulsam, suo deterrimo et grauissimo iugo subiecit, non sine magno omnium nostrum dolore. Vtinam vero nostri Poloni, et suo et vicinorum populorum malo iam tandem sapere incipiant, et vel haereticorum fidibus, quas singulis annis variari vident, admoniti ad Catholicam iterum Ecclesiam reuertantur“. Epistola dedicatoria. Присв. „Reuerendissimo in Christo Patri et Domino D. Stanislao Slomouio. Episcopo Laodicensi et Cantori Suffraganeoque Cracoviensi Benedictus Herbestus S. D.“

2) Computus, op. cit., Epistola nuncupatoria.

3) Ibidem, стор. 3, 4.

знайти [1]). Правда — ми довідаємо ся, що Бенедикт Гербест кинув краківську Академию та переніс ся до Познаня по думцї одних — 1561 р. [2]), по думцї других — 1562 р., — третих — 1563 р., а по думцї ще иньших десь аж 1564 р. — та вжеж кождий мусить признати, що подібне „вгадуваннє" справдішної дати чейже не може вдоволити нікого. Воно лишень переконує нас наглядно, що справа Гербестового від'їзду до Познаня справдї неясна, та що одробина сьвітла її не зашкодить.

Єзуїтський компілятор Ржепнїцкий оповідає в одному місци оттак. Коли познанський біскуп Андрій Чарнковский вступив на престіл — шалїла в Познаньщинї, а і в цїлій Великопольщі новаторська буря мов зараза. Ось і тодї то прийшла біскупови до голови спасенна гадка: „Quare ut tanto malo iret obviam Benedictum Herbestum et Gregorium Samboritanum, insignio pietatis et eruditionis Viros Posnaniam Cracovia evocavit, illisque in Academia Lubransciana, quae ea tempestate exigua fuit, juventutem litteris et omni pietate instruendam commendavit. Praesulis intentionibus fecerunt satis viri optimi" [3]).

---

[1]) Прошу порівнати: Goezius, Otium Varsaviense, op. cit., стор. 14, — Sołtykowicz, O stanie akademii krakowskiej, op. cit. стр. 338, — Łukaszewicz, Wiadomość historyczna o Dyssydentach w mieście Poznaniu, op. cit, стор. 61 et seq., — того-ж: O życiu i pismach Benedykta Herbesta, Archiwum teol., op. cit., т. I, стр. 466, — того-ж: Von den Kirchen der Böhmischen Brüder, op. cit., стр. 42 et seq., — того ж: Historya Szkół, op. cit., т. III, стр. 486, — того-ж: Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach, т. I—III, W Poznaniu, 1838, т. II, стр. 14. — Wiszniewski, H. L. P., op. cit., т. VI, стр. 157, — Maciejowski, Piśmiennictwo polskie, op. cit., т. III, стр. 186—187, — Encyklopedya Orgelbranda op. cit., т. XI, стр. 617—619, — Turkawski, Życie i dzieła Grzegorza Wigilancyusza S., op. cit., стр 23 et seq., — Morawski, Andrzej Patrycy Nidecki, op. cit., т. I, стр. 96, — Załęski, Jezuici w Polsce, op. cit., т. I, стр. 51, і т. д.

[2]) Так далеко назад посунув ся передовсїм Лукашевич і Заленский (l. c.).

[3]) Rzepnicki Fr. S. J.: Vitae praesulum Poloniae Magni Ducatus Lithuaniae res praecipue illorum temporibus gestae ad annum 1760. Typis posnaniensibus. T. I—III, 1761—1763, т. II, стор. 133—135.

Подібно читаємо і у сучасного Третера [1]). „...Rebus postea compositis (Чарнковский) ex Academia Cracoviensi Benedictum Herbestum insigni pietate et eruditione virum et Gregorium Samboritanum professores, amplis stipendiis Posnaniam evocavit, qui adiunctis sibi egregiis nonnulis viris, in Collegio Lubransciano plene iam desolato, juventutem litteris honestis et pietate simul imbuerant". [2]) Не треба мабуть додавати, з відкиля черпав згаданий висше Ржепніцкий.

Та на тім ще не конець... Що Гербеста не то, що запросив до Познаня, а таки спровадив біскуп Чарнковский — про се сьвідчить нам ще одно жерело: єзуїт Бембус в жалібній мові на похороні ленчицького воєводи і великопольського ґенерала Адама Сендзївоя Чарнковского (р. 1628).

„A tomu nieśmiertelną v Boga zasługę, y v ludzi pochwałę ziednało, iż kiedy się za iego czasu nowa ewangelia z Niemiec wynurzona, w Polszcze iako nagły ogień nabarziey zaymowała y szerzyła, y prędkim gwałtownym pozarem, szkodę wielką w duszach ludzkich czynić poczęła, świątobliwy a dozorny pasterz, aby tak nagły y szkodliwy zapał, iako nabarźiey mogł hamował y gasił, z sławney Akademiey Krakowskiey dwoch vczonych y przykładnych Professorow Benedykta Herbesta, y Grzegorza Samborczyka do Poznania zaćiągnął, ktorzy w Lubrańskim Collegium lat onych mało nieopustoszałych młodź Wielgopolską znowu do kupy zebrali, ćwiczyli, w katholicką wiarę zaprawiali, nowym ministrom mocny odpor dawali" [3]).

---

[1]) Vitae Episcoporum Posnaniensium per Ioannem Longini, sive Dlugossium Canonicum Cracoviensem conscriptae, nunc primum auspiciis Illustriss. et Reverendiss. Dni Joannis Tarnowski Archiepiscopi Gnesnensis et Regni Polonię Primatis etc. Opera Thomae Treteri Custodis et Canonici Varmiensis cum earundem supplemento in lucem editae A. D. MDCCIV. Brunsbergae typis Georgii Schönfels, 4.

[2]) В додатку пера Третера.

[3]) Pochwała pogrzebna Sławnej Pamięći Jasnie Wielmożnego Jego Mći Pana a Pana Adama Sędziwoia z Czarnkova Czarnkowskiego, Woiewody Łęczyckiego, Generała Wielkopolskiego .... ktorą w kośćiele Czarnkowskim przy Pogrzebie Jego Mći miał X. Matthevsz Bembus Soc. Jesv, 5. Aprilis Anno Dni 1628... W Krakowie, 1628 [ч. бібл. ім. Оссол. 928], стр. 17, 18.

Коли-б дати віру наведеним отсе мною вісткам, то не улягало-б найменшому сумнївови, що Бенедикт Гербест з'являєть ся в Познани рішучо 1562 р., і то в першій його половині. Адже-ж се зовсім ясне діло, коли зважить ся, що Бенедикта „zaciągnął" до Познаня біскуп Андрій Чарнковский, який 9 липня 1562 р. — вже небіщик [1]). Що се не могло стати ся 1561 р., анї тим більше перед тим, — про се видаєть ся зайвим говорити [2]). Та вжеж не вдовзї побачимо, що на сталий побут завитав Гербест до Познаня (а тим самим й розпращав ся раз на все з краківським унїверситетом) не 1562 р., а 1563 р.

Невжеж би отже вістки Третера, Бембуса, Ржепнїцкого та цїлої плєяди новійших польських письменників, що пішли їх слїдом, мали бути неправдивими?

Безперечно — **певної** долї правди в сьвідоцтвах Третера Бембуса та Ржепнїцкого заперечити не можна. Що одначе інтерпретация сих вісток у цїлої плєяди польських письменників, для яких сї вістки були до тої хвилї одиноким інформацийним жерелом, від початку до кінця хибна та крайно баламутна, се річ очевидна. Головна причина сього — з одного боку брак поважнїйшого доказового материялу, з другого одначе боку — крайно безкритичний та поверховний спосіб розслїджування. Тим лише пояснюють ся такі помилки як ось, що Бенедикт кинув краківську Академию та переніс ся до Познаня 1562 р., хоч се й стало ся 1563 р., або що Бенедикт пішов до Познаня на запросини біскупа Чарнковского — десь коло 1563 або 1564 р., хоч в тім не може бути хиба найменшого сумнїву, що Андрій Чарнковский умер вже в половинї 1562 р. і т. д.

„Коли Гербест побачив, що його повага на краківському унїверситетї упадає — sese abdicauit, ad Stanislaum Castellanum Sendomiriensem concessit, a quo gymnasio, cuius sena-

---

1) Біскуп Чарнковский (по катальоґу **Длуґоша**: Андрій IV, — по думцї д. **Ліковского**: Андрій V) род. 1507 р. — 1553 р. став біскупом познаньським, умер — як сказано. — Пор. Encyklopedya **Orgelbranda**, т. VI, стр. 177—180, — **Likowski**, Przegląd kościelny, Poznań, rok II, 1880, стр. 65, 74.

2) На якій підставі могли твердити так Лукашевич та кс. Заленский — не знаю. Правдоподібно завели їх баламутнї вістки Третера, Бембуса та Ржепнїцкого.

tor ille autor exstitit, praefectus est... Опісля повандрував до Познаня — на запросини біскупа Чарнковского...“[1]) Оттак пише один із перших поважнійших Гербестових біоґрафів, автор моноґрафії про звісну вже нам літературну полєміку Ґурского з Гербестом. Коли одначе се стало ся, про се Ґезий не згадує. Все-ж таки зваживши се, що „упадок“ своєї поваги міг Бенедикт заприміти що іно десь коло 1562 р.[2]), а „префектом ґімназиї“ каштеляна Мацєйовского міг бути (з огляду на хронольоґію) 1562 або 1563 р., — виходило-б отже з оповідання Ґезия, що Бенедикт Гербест виїхав до Познаня десь коло 1563 або 1564 р. — на запросини біскупа Чарнковского... Якже ж одначе погодити се з тим, що Чарнковский 9 липня 1562 р. вже небіщик? Аджеж в тім явне противеньство...

Я б не затримував ся на виводах Ґезия, коли-б не се, що своєю помилкою Ґезий „зробив епоху“. Його слідами пішли вже иньші письменники, між ними навить учені такого авторітету як Вішнєвский[3]). А що наслідники Ґезия вкорочували або й розширювали його виводи після вподоби — з того повставали нові помилки, нові баламутства. До совісної одначе ревізиї материялу, що кинув би на усе правдиве сьвітло, — ніде правди діти — не приступив ніхто.

Із оповідання Ґезия вражає нас передовсїм одно: ми завважаємо, що він ніяк не може собі дати ради з отсим учительованнем Гербеста в домі маршала Мацєйовского. Воно-ж чейже мусїло трівати якийсь час... Коли отже припустити, що Гербест кинув краківську Академию 1562 р., то в домі Мацєйовского міг він учителювати 1562 р., або радше 1563 р. Тим то і вражає нас не мало, коли дальше читаємо, що опісля (значить після 1563 р.) візвав Гербеста до Познаня — біскуп Чарнковский... А таку саму пісню почуємо від початку до кінця і у Ґезиєвих наслідників...

Як отже бачимо — справа від'їзду Бенедикта Гербеста до Познаня справді неясна. Та вжеж менї видить ся, що прояснити її при помочи декількох сучасних вісток легко.

---

[1]) Goezius, op. cit., стр. 14.

[2]) Вершок непорозуміня між Гербестом а Ґурским.

[3]) Wiszniewski, H. L. P., op. cit., т. VI, стр. 157.

Після свого повороту зі Скерневиць опинив ся Бенедикт в доволї прикрім положеню. Правда — він був „collegiatus Collegii minoris“ преславної краківської Академиї, одним із найпопулярнїйших її професорів, та одначе нїде правди дїти — жити не було з чого...

„...Miseraque omnino esset conditio magistrorum apud Academiam nostram, nisi quis maiore illo, quod aeternum est, praemio moueatur...“ [1]) Оттак веселив свою долю голодний професор.

В таку то пору стрінуло Бенедикта велике щасте. Саме тодї королївський маршал Станїслав Мацейовский урядив був собі в своїй палатї в Кракові домашню школу [2]). В нїй мали виховувати ся його сини та крівняки [3]), сам цьвіт великопанських родів, усе — многонадійні молодцї, — що в їх жилах плила „шляхотна“ кров...

Вони-ж чейже не могли „валяти ся“ по „нїкчемних“ міщанських школах, сидїти разом на однїй лавцї з плебеями.

Станїслав Мацейовский був на свій час людиною навить дуже образованою [4]). Він був чоловік бувалий та славив ся чималою осьвітою та вимовою; а й поет був з нього несогірший, коли згадки про се стрічаємо у сучасних, — як у Ґурнїцкого, Гербеста і иньших... [5]) Природна річ, що чоловік такого типу

---

[1]) M. Tullii Ciceronis vita... opera et studio Benedicti Herbesti, 1561 [ч. бібл. ім. Оссол., 5712], Epistola dedicatoria.

[2]) Пор. Гербеста: Periodica Disputatio, op. cit., (Cracoviae, 1562, ч. бібл. ім. Оссол. 5715), Epistola dedicatoria: Magnifico Domino D. Stanislao Maceiovio, Castellano Sendomiriensi, Serenissimi Regis Poloniae Marsalco, etc. Benedictus Herbestus Neapolitanus S. D. — Се була зовсїм приватна, домашня школа, уряджена в палатї маршалка. Гербест кінчить згадану присьвяту словами: „Vale Cracoviae, in Aedibus Magnificentiae tuae“.

[3]) Ось як писав Бенедикт: „...speroque futurum, Dei munere et gratia, vt et Samuel cum Gasparo, filii tui, et Bernardus, ex fratre tuo nepos, caeterique tui cognati nostri hoc tempore discipuli, Reip. in posterum Poloniae futuri sint ornamento singulari“. Ibidem.

[4]) Пор. Encyklopedya Orgelbranda (вид. I), т. XVII, стр. 744. — Його листи гл.: Baliński, Pamiętniki o królowej Barbarze, żonie Zygmunta Augusta, Warszawa 1837, т. I—II.

[5]) Гербест присьвятив маршалови свою розвідку п. з. Periodica Disputatio (op. cit.) тому, „quod te et Ciceronis amantem et Poëticae

старав ся дати своїм синам о скілько можливо найкрасше образованнє, та оглядав ся за як найвідповіднїйшими учительськими силами.

Бенедикт Гербест не був маршалови чужий: його увагу звернув був на себе Бенедикт ще півдесятка лїт тому з накладом, саме після свого повороту зі Львова. „Poteram sane mihi adiungere clarissimum Regni nostri Senatorem“, згадував сї часи Бенедикт [1]), „Stanislaum Maceiouium, qui die nostro Aristotelico [2]), qualicunque mea (quam et uos audistis) oratiuncula, imo potius explicata Quaestione delectatus, certum se mihi Mecoenatem exhibere studebat“. На очах Мацейовского росла слава Гербеста, — не дивниця отже, що вибір ученого маршала впав як раз на нього.

Оттаким то чином став Гербест великопанським домашним учителем, — як читаємо у однім із його писань — „clarissimo Domino Rectore Academiae Cracoviensis permittente“. [3])

Стало ся то вже під конець 1561 р.

---

studiosum esse sciamus. Frequenter enim ex te audivi, quantum Ciceronis te scripta delectent, quod etiam si pro tua modestia dissimulare velis: ipsa tamen, quae in te est Eloquentia, te dictionis Ciceronianae amatorem esse confirmaret. Huius nanque testimonium, a Summo etiam Pontifice Paulo IV, quum ante annos quinque, Serenissimi Regis nostri Sigismvndi Augusti fueras Romam missus Orator, cum magna tua laude retulisti. In Poëtico etiam studio te versari, vel ex tuis Carminibus ne scire non possumus...“ (Ibidem).

[1]) Benedicti Herbesti Neapolitani, Orationis Ciceronianae, quam ad Quirites post suum ab Exilio reditum habuit, Explicatio, (Cracoviae) M. D. LX. — Oratiuncula Gratiarum actionis, стр. 24.

[2]) Aristotelici dies, quibus vacant scholae Philosophicae. Lobinellus tom 3. Hist. Paris. in Glossario: Praeter lectiones ordinarios bonum erit habere aliquem praeceptorem pro diebus Dominicis, Festis et Aristotelicis, qui certis horis legat aliquid de Moralibus, vel de Grammatica, Rhetorica vel Poetis. — Glossarium mediae et infimae latinitatis, conditum a Carolo Du Fresne Domino Du Cange... Niort, 1883, т. I, стр. 385, 386.

[3]) Orationis Ciceronianae... Explicatio, op. cit. „Postquam et enim Scholam tuam, clarissimo Domino Rectore Academiae Cracouiensis permittente, docendam suscepi . . . .“

Добавка Гербеста „C. D... Rectore Academiae Cr... permittente“ для нас незвичайно цінна. Виходить з того, що Бенедикт учителював в домі Мацейовского не після свого відходу з краківської Академиї, але учив його діти не перестаючи бути заразом і й професором університету. І правдоподібно аж 1563 р. кидаючи раз на все краківську Академию, розпращав ся Бенедикт теж й зі школою свого протектора та добродія [1]).

В оттакім то сьвітлї представляєть ся учительованнє Гербеста в домі Мацейовского.

Думаю, що не зашкодить, коли на конець згадаю ще, яких то „спудеїв“ мав Гербест в домашнїй школї Мацейовского? [2]) — Було їх отже усіх сїмох: двох синів маршала і пятьох свояків. Сини звали ся Самуіл і Ґаспар, імена иньших такі: Бернард Мацейовский, Микола і Яків Лясоцкі, Еразм Ольбеньский і Мартин Лєсновольский [3]). З них один передовсїм звертає нашу увагу: Бернард Мацейовский.

Так! се той самий, що чверть столїтя опісля так видно засьвітив на овидї польсько-католицької церкви, той самий, що в істориї польсько-руської церковної унїї відіграв так визначну ролю, — кардинал Мацейовский, біскуп луцький (до 1600 р.), опісля краківський (до 1606), а в кінци арцибіскуп гнїзненський... [4])

Яка-ж то чудна та химерна тота доля... Якими-ж то манівцями вона не ходить... Ось і чотирнайцять-лїтний хлопчина прислухуєть ся словам свого учителя, а вони мов ті краплї олова падуть на молоду душу та глубоко впивають ся в хлопяче серце... [5]) Ми побачимо, що він звертав ся і опісля до свого

---

[1]) Бенедикт присьвячуючи Мацейовскому згадане своє писаннє — каже: „Volebam et tibi ipsi declarare pro tua in me benevolentia et humanitate, meam vicissim in te singularem obseruantiam“. Ibidem.

[2]) Гл. Epigrammata discipvlorum, e schola Magnifici Domini, SM. C. S. [Periodica disputatio, op. cit.].

[3]) Ibidem.

[4]) Пор. мою студию: Єзуїти в заведеню Унії на Руси в доберестейській добі, op. cit, стр. 71.

[5]) Бернард Мацейовский род. 1548 р., значить мав 1562 р. 14 літ. — Пор. Енцикльопедия Орґельбранда (вид. I),

учителя: Гербестові ґадки та ради оділи його ученика в кардинальську пурпуру...[1])

Зайвим видаєть ся додавати, як дуже стало в пригоді Бенедиктови отсе учительованнє в великопанському домі. Йому не приходило ся вже так дуже журити ся насушним, лекше стало на сьвіті жити. І коли-б не несподівана сварня з Ґурским — Гербестів побут в Кракові після повороту зі Скерневиць треба було-б вважати одним із найкрасших, одним із найпогіднїйших моментів в його житю. Та тим часом зложило ся инакше. Завдяки напастям та обмовам Ґурского, завдяки його звісному пасквілю — дальше пожитє в Кракові видало ся Бенедиктови неможливим. Природна отже річ, що від тепер він ждав лишень догідної нагоди, аби з гідністю та з честю вирвати ся з отсього пекла.

Нагода не дала себе ждати: були нею як раз запросини біскупа Чарнковского. Бенедикта Гербеста разом з Григорием зі Самбора запрошував біскуп на професорів завмерлої, славної одначе ще в недалекій минувшинї, колеґії Любраньского в Познани. В часї, сказати можна, найбільшого напруженя реформацийної горячки в Польщі, мали вони справдї поважну задачу — „młodź Wielkopolską znowu do kupy zebrać, ćwiczyć, w katholicką wiarę zaprawiać i nowym ministrom mocny odpor dawać“ [2]). Проханням немічного старця приятелї не відмовили. Очевидна річ — для Гербеста — отсей „nowym ministrom mocny odpor“ був ледви чи не найбільшою принадою... Аджеж ми знаємо, яку психічну крізу переживав саме тодї Бенедикт.

III.

Шістьдесяті роки XVI столїтя — се вершок релїґійного руху в Польщі, — час найбільшого занепаду католїцизму та рівночасно — й час наймогутнїйшого розцьвіту протестантизму. Се була хвиля, коли усім здавало ся, що для като-

---

т. XVII, стр. 744. — Korytkowski, Arcybiskupi gnieźnieńscy, op. cit., т. III, стр. 559—592.

[1]) Пор. мою студию, стр. 71.

[2]) X. Mattheusz Bombus, Pochwała pogrzebna, op. cit., l. c.

лицької церкви нема вже справді ніякого ратунку [1]). Шляхта зачарована новими ідеями [2]) відбирала католикам один за другим костели, будувала нові та горячо опікувала ся усякими „мініїстрами“, людьми нераз дуже здібними та великої науки, супроти яких католицькі „недоріки“ мусїли за кождим кроком капітулювати...[3]) А одначе легко запримітити, — що ось саме тут й починав ся вже для акатолицького руху перецьвіт. Легко спостеречи, що се вже останнї проблески пригаслої ватри, громи страшної, та вжеж завмираючої тучі.

Серед польського духовеньства, а навить серед усьої польської суспільности проявляють ся як раз тепер початки реакциї, дають себе чути чим раз голоснїйші протести против протестантського руху. Крім капітул, які вже давно перед тим виступили були в оборонї католицької церкви [4]), чи там радше в оборонї своїх власних інтересів, стають тепер до рішучої розправи ще й біскупи, які — звісно — перед тим не дуже там визначали ся надзвичайною печаливістю о добро та цілість католицької церкви. Тепер — вони воскрешають старі та будують нові католицькі школи, виховують собі молоді поколїння в строго католицькім дусї, окружають себе талановитими проповідниками й теольоґами та заохочують їх до словної та письменської боротьби з новаторами. Таким чином стають вони першими подвижниками католицької контрареформациї в Польщі, — очевидна річ — не згадуючи вже виїмкового впливу такого Гозия, або й Кромера та навить Комендоне [5]).

---

[1]) Eichhorn, Der ermländische Bischof und Cardinal Stanislaus Hosius, op. cit., т. II, стр. 208 et seq. — Любовичъ Н., Начало католической реакціи и упадокъ реформаціи въ Польшѣ, op. cit., стр. 26, 27.

[2]) „Jam fere tota nobilitas, paucis exceptis, peste hac infecta est...“ Лист Станїслава Домбровского до Гозия, з дня 20 мая 1564 р. Eichhorn, op. cit., т. II, стр. 209, зам. 4.

[3]) MS. біблїотеки ягайлонської в Кракові, ч. 5198 fol., т. I, Annales Collegii Posnaniensis S. J.: „magnumque creabatur scandalum, cum (Parochi) pares Haereticis insultantibus eruditione non essent“. — Пор. теж: Hosii opera, op. cit., т. I, стр. 490, 657, 660 і т. д.

[4]) Eichhorn, op. cit., т. I, стр. 257 et seq., т. II, стр. 208 et seq., — Любовичъ, op. cit., стр 27 et seq.

[5]) Пор. Eichhorn, op. cit., т. II, стр. 208 et seq.

Між біскупами такого типу, побіч примаса Пшерембского — займає не послїдне становище й познанський біскуп Андрій V Чарнковский. Оба вони бачили добре сумне положенє католицької церкви та оба промишляли горячо над способами заради. Що одначе в тім найцїкавійше — се те, що оба вони глядаючи відповідних людий до плянованої кампанії против акатоликів, звернули свою увагу на нїкого иньшого, а як раз на Бенедикта Гербеста. Се безперечно один із вимовних доказів того, як голосною славою тїшив ся в тім часї Бенедикт.

Запросини до Познаня стрінули Гербеста з боку біскупа Чарнковского правдоподібно з початком 1562 р. Певна річ, серед иньших відносин ледви чи були-б звабили Гербеста біскупські ласки, — та тоді, саме підчас найбільшого напруженя відносин між Гербестом і Ґурским, отсї запросини були для Бенедикта справдїшним спасенєм: йому усьміхнула ся можливість вирвати ся з честю з краківського пекла.

З подвійним запалом забирав ся тепер Гербест до працї: він занедбує навить свої виклади на унїверситетї, вертує за той час учені книги, студиює, пише... Надїя сподїваного ратунку із краківського гамору підбадьорує його дуже: байдуже йому тепер усї напасти Ґурского... Невдовзї усьому буде конець.

І справдї Бенедикт Гербест та Григорий Віґілянций не дали довго себе ждати: як побачимо — в червни 1562 р. вибрали ся оба приятелї в дорогу.

Таким отже чином — усе до тепер сказане годить ся в повнї з оповіданнєм Третера, Бембуса та Ржепнїцкого. Бенедикта Гербеста запросив до Познаня справдї біскуп Чарнковский. Ба що більше... Бенедикт Гербест та Григорий Віґілянций прибули до Познаня ще за житя біскупа, значить рішучо перед 9 липня 1562 р. В тім не може бути найменшого сумнїву... Та вже-ж воно стільки й правди в оповіданню згаданих письменників та тих що пішли за ними... Бо на дальше їх оповіданнє, нїби то Бенедикт Гербест саме тодї й розпращав ся вже раз на все з краківською Академиєю та переніс ся до Познаня вже на сталий побут, — як зараз побачимо — згодити ся годї.

Вже зимового семестру 1561/2 р. Бенедикт не кінчив [1]). Вправдї читаємо в „Liber diligentiarum facultatis artisticae“,

---

[1]) Liber diligentiarum facultatis artisticae, op. cit. (edidit Wisłocki), стр. 345.

що в сім півроці читав Гербест про „листи Ціцерона“, — та вжеж невеличка дописка „ante Letare (8 Martii) cessavit“ (розумієть ся вже 1562 р.) каже нам здогадувати ся, що до самого кінця семестру Гербест не читав [1]), хоч і як воно було вже не далечко [2]). — Яка-ж сьому причина? Не вжеж би саме тоді мав Гербест вибрати ся до Позная, а дата „ante Letare“ мала бути автентичним (приблизним) речинцем його відходу з краківського університету?

Перший з поміж польських учених, що кинув гадку, ніби то Бенедикт Гербест попращав краківський університет в марті 1562 р., був — здаєть ся — Солтикович [3]). Його слідами пішло вже багато иньших письменників, дарма хоч се й як не згідне з правдою. Бо й справді — як може бути дата 8 марта 1562 р. кінцевим речинцем Гербестового учительовання на краківському університеті, чи там хоч би й приблизним часом його від'їзду до Познаня, — коли не підлягає найменшому сумніву, що Бенедикт невдовзї опісля, того самого таки року, по дуже короткій перерві — розпочав особисто літний семестр (1562 р.) викладом ціцеронівської мови „de prouinciis consularibus...“ Стверджують се сучасні акти краківської Академиї [4]).

Вістка про се, що Бенедикт Гербест задумує невдовзї кинути Краків, — розійшла ся зараз по усьому містї. І тут стрічаємо прегарний доказ тої симпатиї, якою Гербест тїшив ся між академічною молодїжею. Коли він власне розпочав

---

[1]) Ibidem.

[2]) Рік шкільний складав ся як і тепер з двох семестрів: довшого зимового і коротшого лїтнього. Два рази отже до року відбувала ся т. зв. innovatio studii: в зимі in crastino s. Lucae (соб то 19 жовтня), а в лїтї другого дня по св. Марку (себ то 26 цьвітня). Короткі фериї були підчас сьвят різдвяних й великодних. Великі припадали на dies caniculares себ то на липень і серпень (говорило ся: diebus canicularibus seu tempore vindemiarum). Звичайно трівав зимовий семестр до 4 неділї посту (Laetare) або пальмової; лїтний — від кінця цьвітня до жовтня (очевидна річ — з перервою великих ферий). На факультетї артистів магїстри свої виклади вели після ферий від 15 серпня до 29 вересня. — Гл. Morawski K., Historya uniwersytetu Jagiellońskiego, op. cit., т. II, стр. 399 (Rok uniwersytetu i jego połowy).

[3]) Sołtykowicz, O stanie Akademii krakowskiej, op. cit., стр. 338.

[4]) Liber diligentiarum facultatis, artisticae, op. cit., стр. 348. — Саля Сократа: „19 mgr. Benedictus Herbestus orationem De prouincijs consularibus, prima die incepit, ad finem per alium legit“.

новий семестр викладом „de prouinciis consularibus“, — горнула ся молодїж на виклади улюбленого професора так численно, що найбільша авдиторія краківської Академиї ім. Сократа не могла змістити усїх слухачів [1]).

Та тим часом біскуп Чарнковский непокоїв ся: він був вже немічний старець, що — мовляв — стояв вже одною ногою в гробі. Дальше зволїкати було вже годї. Ось і забезпечивши собі вступними викладами місце в колеґії, взяв собі Бенедикт заступника (або як читаємо в „Liber diligentiarum facultatis artisticae“ — „ad finem per alium legit...“ [2]) та разом з Віґілянциєм полишили невдовзї Краків [3]).

---

[1]) „Secutos autem illos (auditores) fuisse Periodos nostras hoc vnum confirmat, quod in explicanda Ciceronis Oratione De Pronui. Consul. tantam auditorum omnibus horis habui multitudinem, vt eam vix capere non potuerit amplissimum Gymnasii Cracouiensis auditorium Socratis“. (Benedicti Herbesti Neapolitani Periodicae responsionis libri V. L. V, при кінци). Як отже бачимо — оповіданнє Гербеста годить ся з хронольоґічнього погляду вповні з офіцияльними записками в Liber diligentiarum.

[2]) Liber diligentiarum facultatis artisticae, op. cit., l. c. — Таку саму примітку стрічаємо й при записцї викладу Віґілянция. Поет читав власне „Ouidium De tristibus“ (secunda die incepit). Дописка одначе „per alium ad finem legit a IX. Junii“ каже нам догадати ся, що Віґілянций не лишень що перервав свої виклади в порозумінню з Гербестом, але що й вибрав ся з ним до Познаня рішучо не скорше як 9 червня. — [Пор. Liber diligentiarum, op. cit., стр. 347]. — По моїй думцї в виданню др. Віслоцкого вістка про згаданий виклад Віґілянция вийшла рішучо хибно: причиною сього — здаєть ся — друкарська похибка. На перший погляд се річ дрібна, бо обертаєть ся цїла справа коло переставлення знаку перетинки (,), та на дїлї — воно річ дуже важна. На сторонї 347 згаданого видання д. Віслоцкого читаємо: „16. mgr. Gregorius Sambor Ouidium De tristibus, secunda die incepit per alium, ad finem legit a IX Junii“. — По моїй думцї повинно бути так: „Gregorius Sambor Ouidium De tristibus secunda die incepit, per alium ad finem legit a IX. Junii“. В першім разї — поет не розпочав би викладу сам (per alium!), лишень кінчив би його (ad finem legit a IX. Junii). Зваживши одначе, що як раз від червня перебував Віґілянций в Познани, треба конче читати цитовану записку так, як отсе я її справив. В такім разї показуєть ся, що поет розпочав свій виклад сам та кінчив його — „per alium“. Дата „IX Junii“ буде приближеним часом від'їзду до Познаня, що вповнї годить ся з датою повороту поета до Кракова, теж в червни другого року. Та про се низше.

[3]) Вже з повисших вісток, які читаємо в Liber diligentiarum, можемо сказати з всякою певністю, що оба приятелї поїхали до По-

В дорогу вибрали ся оба приятелї з початком червня 1562 р.[1]). Можемо догадати ся, як дуже втішив немічний Чарнковский їх прибутєм, які то пляни не снував він тепер в товаристві славних гостий... Він не сподївав ся, що тим часом судило ся инакше, — і не сподївав ся, що се вже останнїй акт його завзятої боротьби з познанськими „єретиками", яких він так сердечно цїлий час свого правлїння переслїдував...

9 липня 1562 р. біскуп Андрій V Чарнковский був вже небіщик[2]).

Смерть біскупа була для краківських гостий дуже немилою несподїванкою: невдовзї після його смерти вертають вони назад до Кракова, — дарма хоч і запрошено їх до Познаня „amplis stipendiis".

Бенедикт Гербест вернув скорше: в Познани гостив він що найбільше кілька місяців (до 4)[3]). Григорий Віґілянций ли-

знаня разом; — що в тім не може бути найменшого сумнїву, на се маємо ще автентичне сьвідоцтво самого Віґілянция. В елеґії до другого свого сердечного друга, Андрія Барґеля, пише поет так:

„Post Maior tecum, Benedicte, Polonia Vatem
Collegam ad Posnam fecerat esse suum".

Отсї слова коментарів — здаєть ся — не потрібують. — (Vigilantii Gregorii Samboritani Ecloga, Alexis, Pollvx et Castor [ч. бібл. ім. Оссол. 14.906], Reverendo Domino Andreae Bargelo Neosamboritano, Ecclesiae Calissiensis Decano et cet. Vigilantius Gregorius Samboritanus S. P. D) — На марґінесї, побіч зацитованого двостиха, читаю: „Posnaniam commigratio". Слово commigratio — виключає всякі сумнїви. Хибно отже говорить за Солтиковичом Туркавський, що „oddalenie się Herbesta wywarło boleśne na Wigilancyuszu wrażenie; tak był do niego przywiązanym, iż w r. 1562 — tego samego jeszcze roku, poszedł za nim (!) do Poznania..." — Turkawski, Życie i dzieła Grzegorza Wigilancyusza, op. cit., стр. 23.

[1]) Пригадую ще раз згадану дописку при Віґілянциєвім викладї в лїтнім семестрі 1562 р. „per alium ad finem legit a IX Junii". Вкінци пригадаймо собі, що з початком липня біскуп Чарнковский вже небіщик.

[2]) Низше буде ширша бесїда про Чарнковского та його боротьбу з познанськими „єретиками". Вже тут одначе пригадаю із житя отсього вічно хоровитого біскупа один із його вчинків, який його імя окрив пятном нестертої ганьби. Отсей то власне біскуп причинив ся ледви чи не найбільше до нелюдського видання замуж княжни Гальшки з Острога за Лукаша з Ґурки.

[3]) До Познаня прибув Гербест (з Віґілянциєм) в червни; — що-ж знова в Кракові стрічаємо Бенедикта вже в жовтни того самого року, в тім не може бути найменшого сумнїву...

шив ся довше: до Кракова вернув він аж по роції свого учительовання [1]).

Хоч і як скупі вісти стрічаємо у польських письменників (вчисляючи сюди навить такого Третера, Бембуса та Ржепніцкого) про Гербестів побут в Познани, то — як бачимо — і ті неясні та баламутні незвичайно. Я не згадую вже сього, що усі ті письменники, почавши від найдавнійших, а скінчивши на найновійших, вважають згідно отсей коротенький Бенедиктів побут в Познани (байдуже — котрого року він по їх рахунку припадає...) — й остаточним зірванєм з краківською Академиєю та його виїздом до Познаня вже на сталий побут... Найцікавійше одначе в тім се, як невідповідно оцінюєть ся у них кількома шумними та нічим не попертими фразами отсей побут Бенедикта Гербеста в Познани, та як наївно-романтичні та солодкаво-сантіментальні погляди стрічаєть ся з нагоди згаданої спільної познанської „комміґрациї“ Бенедикта з поетом Григориєм Віґілянциєм:

Коли в Познаньщині, а й в цілій Великопольщі, — взяли протестанти надто яскраву перевагу — тоді біскуп Чарнковский „ut tanto malo iret obviam“ — спровадив до Познаня мужів, які мали стерти голову сторукій гидрі... Були ними як раз Бенедикт Гербест і Григорий Віґілянций. „Praesulis intentionibus fecerunt satis viri optimi“ [2]). — Тут (в Познани) поручено їм обновити від основи колеґію Любраньского, — двигнути на ново її колишню славу... І справді — в короткім часї „сим двом ученим і ревним в своїм званю“ професорам удало ся двигнути колеґію так, що вона належала до найліпших шкільних інститутів в Польщі, а добу ту їх проводу зачисляє сей ліцей „do najświetniejszej epoki swego istnienia“ [3]).

Отсе би була квінтесенция вислідів згаданих письменників. Що одначе подібні погляди се найчистійші фантазиї — се річ

---

[1]) В Познани учителював Віґілянций не цілих дванайцять місяців. Згадує він про се сам (в звісній вже елеґії до Барґеля) словами:

„Hinc Vladislai duodeno mense Palaestram
Per mea communi fata reuiso bono...“

[2]) Rzepnicki, Vitae praesulum, op. cit., l. c.

[3]) Turkawski, op. cit., стр. 23, 24. — Лукашевич називає добою розцьвіту колеґії Любраньского период учительовання братів Бенедикта: Івана й Станїслава. (H. Sz. т. III, стр. 483–4). З тим згодити ся можна.

очевидна. Годї заперечити, аби обом тим справдї здібним професорам не бракло талану та енерґїї до могутного двигненя колеґїї Любраньского, та вжеж й годї повірити, аби в так короткім часї свого спільного учительовання удало ся їм поставити ліцей в рядї „найліпших шкільних інститутів в Польщі". Се-ж при найліпшій охотї переходить границї можливости. Природна річ, дармувати — оба приятелї в Познани не дармували, — щоб одначе їх реформаторські усьпіхи в колеґїї Любраньского були аж так величні, як про се читаємо у польських письменників, — се річ просто неможлива, вже хочби з огляду на просто хвилеве перебуваннє їх в Познани, незгадуючи вже невимовно трудних обставин, що серед них прийшло ся обом приятелям працювати.

Та вжеж найбільш фантастично-казочним пухом сповили польські письменники сю пригоду, що Бенедикт Гербест вибрав ся був до Познаня в товаристві свого приятеля ще давнїх лїт, звісного Григория Віґілянция. Отже по оповіданню тих учених, Гербест прочуваючи пріграну, капітулює перед „арґументами" Ґурского іде вперід на домашнього професора до дому Мацейовского, а опісля кидає Краків, а там — і утїкає до Познаня. Коли таке стало ся — поет (Григорий Віґілянций) засумував дуже... Йому стало жаль сердешного друга (він жеж так дуже до нього привязав ся...) та не стерпівши великої туги — „пішов за ним до Познаня — неначе на добровільне вигнаннє, — він — нерозлучний Гербестів приятель...[1])" Оттаке читаємо у цїлої плеяди польських письменників. На самий конець наводять вони ще солодкаво-сантиментальний висказ Радимїньского, що порівнує обох приятелїв з Орестом та Пілядом[2]).

Без сумнїву — оповіданнє отсе незвичайно чутливе та поетичне. Та вжеж кілько в нїм правди — ми знаємо: говорити про се більше видаєть ся менї зайвим.

Як я вже згадав — після смерти Чарнковского — Бенедикт Гербест не довго гостив вже в Познани. Небагато довше забавив й Віґілянций: неповних дванайцять місяців[3]). Правда — читаємо в „Liber diligentiarum facultatis artisticae", що ще в зимовому півроцї 1562 р. зголосив він виклад „Arithmeticam

---

[1]) Пор. Sołtykowicz, O stanie Akademii krakowskiej, op. cit., стр. 338, Turkawski, op. cit., стр. 23, 24.

[2]) Ibidem.

[3]) Гл. цитовану елеґію до Барґеля, l. c.

Prisii" (?!), одначе читати його не читав. Замісь нього читав „Albertus Scebrzesin geographiam"[1]): Григорий учителював в Познани. В Кракові з'являєть ся поет що іно в червни 1563 р. (вже після „innovatio studii"), щоби тут розпочати лїтний семестр викладом про „штуку поезиї" (artem poeticam XXI Junii incepit ad quartale legit)[2]).

Що було причиною так скорого повороту Віґілянция і чи не стоїть він в ґенетичній звязи з запросинами Гербеста на його місце — отсе питаннє, на яке тепер не легко відповісти[3]). Що небіжчик Чарнковский запросив обох голосних тодї педаґоґів тому, аби вони оживотворили школу Любраньского, про се годі мабуть й сумнївати ся. Та вжеж, здаєть ся — веселий поет не вподобав собі свого незвичайно тяжкого післанництва: ми-ж знаємо, що він ще з свого дволїтнього учительовання у Львові не виніс красших споминів, як згадки про веселі пировання в товаристві зовсїм не жалїбно настроєних львівських канонїків та про розкішні гостини по домах львівських патрициїв. Він — здаєть ся — бачив добре, що праця над реформою школи Любраньского — переходить його сили... Ще-ще коли би Гербест не був лишив його самого — воно би вже якось там було... А так — самому — шкода було й брати ся до дїла... Природна отже річ, що поет знеохотив ся таки дуже та бажав щиро вирвати ся як найборше з тої матнї, в яку так несподївано попав ся[4]).

---

[1]) Зимовий семестр 1562/3 р. „Gregorius Sambor Arithmeticam Prisii (!) XXVI Octobris incepit (особисто ??), et pro isto legens (!) Albertus Scebrzesin geographiam". — Liber diligentiarum, op. cit., стр. 349.

[2]) Як отже бачимо — усї наші дати годять ся в повнї: в червни 1562 р. вибрали ся оба приятелї до Познаня, — в червни 1563 р. вернув Віґілянций до Кракова, щоби розпочати тут лїтний семестр. Тепер ось і бачимо, як точну вістку лишив нам про се сам поет говорячи:

„Hinc Vladislai duodeno mense Palestram
Per mea communi fata reuiso bono".

[3]) Туркавский каже, що „z niewiadomego nam powodu podążył... do Krakowa". Опісля кидає дуже наївний та як зі сказаного у нас виходить, зовсїм неможливий здогад, що — мовляв — поет „zamierzał oddalić się na pewien czas z Krakowa, aby tem prędzej uśmierzyły się umysły rozgorączkowane sporem Herbesta z Górskim, a gdy widział pomyślny obrót rzeczy, powrócił nazad" (op. cit., стр. 24).

[4]) Зрештою які були занятя Віґілянция про се згадує Януцкий: „Deinceps Posnaniae vocatu Andreae Czarnkovii Antistitis iuventuti lectori et nobiliori rhetoricen atque poeticen, alliasque

І справдї — як сказано — в червни 1563 р. стрічаємо Віґілянция вже в Кракові [1]). В Познани не затримував його нїхто. Та тим часом коли поет вернув вже до Кракова на сталий побут, — Бенедикта Гербеста тут вже не було: — він вибрав ся з Кракова ще чимало перед тим — вже раз на все до Позная...

Як сказано — смерть біскупа Чарнковского була для Гербеста тяжким ударом: йому не лишало ся нїчого иньшого, як вертати назад до Кракова, знова животїти серед страшної атмосфери та зносити дальше з лицарською рівнодушністю напасти та інтриґи Ґурского. І справдї читаємо в „Liber diligentiarum facultatis artisticae", що в зимовім півроцї (1562/3 р.) зголосив був Гербест виклад про „Georgica" Вірґіля та читав його аж до кінця семестру [2]).

Так і настав 1563 рік. Тепер зложив Бенедикт Гербест в руки Clarissimi Domini Rectoris свою професорську гідність та в короткім часї завитав до Познаня [3]). Та тим разом полишив він Краків та його Академию вже раз на все.

---

litteras humaniores tradidit". — Janozki Johan Daniel: Nachricht von denen in der Hochgräflich-Załuskischen Bibliotek sich befindenden raren polnischen Büchern, Zweiter Theil, Breslau, 1849, стр. 54, — i Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae Autorum Maecenatumque memoriae Miscellae Volumen I. Varsaviae et Lipsiae A. R. S. 1776, стр. 93.

[1]) Як висше. Liber diligentiarum, op. cit., стр. 351.

[2]) 1562/3 comm. hiem. Lectorium Galeni. Herbestus Georgica Virgilii, tertia die incepit, legit ad finem commut(ationis)".

[3]) В лїтному семестрі 1563/4 р. — імени Гербеста в Liber diligentiarum вже не стрічаємо: є се найлїпший доказ його відходу. — гл. Liber diligentiarum facultatis artisticae, op. cit., стр. 351 et seq. — Вкінци годить ся запримітити, що говорити, нїби то Бенедикт Гербест попращав краківську Академию членом колеґії більшої, — на се нема найменшого доказу. [Пор. прим. Туркавский, op. cit., стр. 22, 23. „Odtąd oddawali się obaj razem swym zajęciom nauczycielskim, Herbest w Collegium większem, Grzegorz w miejszem" (значить після Гербестового повороту зі Скерневиць!...); а дальше читаємо, що Гербест в мартї 1562 р.(!) зложив ступінь колеґи більшого і професорську гідність та удав ся до Познаня... Туркавский відкликуєть ся до Солтиковича (op. cit., стр. 338)]. Передовсїм зверну увагу на се, що згадки про се нема в Гербестових писаннях нїде, хоч натомісь вісток про своє членьство меншої колеґії Бенедикт не жалував. Зрештою в актах краківського унїверситету нестрічаємо на се теж нїякого доказу. Навпаки — Liber diligentiarum сьвідчить зовсїм певно, що Бенедикт Гербест полишив краківську Акаде-

IV.

Гербестів побут в Познани[1]) — се одна із найсьвітлійших карт в історії польсько-католицької контрареформациї в передєзуїтській добі. Вперід одначе нехай буде мені вільно зробити декілька уваг.

мию рішучо як collegiatus Collegii minoris. (Пор. Liber diligentiarum facultatis artisticae, op. cit., стр. 351, 417).

[1]) Від тепер дороги обох приятелів розходять ся зовсїм в противні сторони. Імя поета почуємо в дальшім оповіданню ще може раз-два. Годї отже на самім кінци минути менї мовчанкою деякі епізоди з часу спільного пожитя Віґілянция з Гербестом (до їх остаточної розлуки зн. 1563 р.), епізоди, що у Віґілянциєвих біоґрафів представлені хибно. — Як в житю Бенедикта Гербеста так і в житю Віґілянция речинець покликаня до „колеґії меншої" — се одна із важнїйших хвиль. Коли одначе се стало ся — про се Віґілянциєвих біоґрафів не питаймо. По їх думцї поет став „collegiatus collegii minoris" ще 1553 р. (значить після повороту зі Львова, евентуально з Угорщини). „Він отримує ступінь маґістра", читаємо у Туркавского, „та тепер і вибирають його одноголосно колеґою меншим, а як такий вчив поезиї в т. зв. Collegium Minus. Розпочав „ten zawód" враз з Гербестом" і т. д. Що до Гербеста — ми вже знаємо. Подібно й скажемо про Віґілянция. Не перечу, що як раз саме тодї отримав поет (й очевидна річ Гербест) ступінь маґістра. Про се сьвідчить вже не лишень звісний панеґірик Григория „Reverendis Patribus, Dominis Doctoribus et Magistris, Cracoviae in Collegio Maiori manentibus" (ч. бібл. ім. Оссол. 14.906 Ad patres elegia II, датована: Cracoviae e Collegio Minori, pridie Nonas Julii, Anno Domini MDLIII (1553); пор. мої замітки на стор. 58, 59), але ще й се, що у Львові учили оба приятелї рішучо як бакалаври (на відповіднім місци я се зазначив). Та вжеж членом колеґії меншої став Віґілянций рішучо що іно 1561 р. В тім не може бути найменшого сумнїву (пор. Віслоцкого Liber diligentiarum facultatis artisticae, op. cit, ст. 346 і 489). — З моїми виводами на основі автевтичних унїверситетських грамот годять ся вповні власнї слова Віґілянция. Згадавши про свій поворот зі Львова до Кракова — каже:

„Huc ad te redij, terra Polona Minor.
Hic alia rursum redimitus tempora Lauro
Sum mihi Fortunam uisus habere bonam.
Et Collega Minor communi voce creatus,
Condita Castalidum sacra professus eram:
Hic ubi stant Jagiellonis pallatia Diui,
Istula, quae lentis alluit altus aquis.

Як отже бачимо — поет оповідає про почести, які стрінули його після повороту зі Львова та дальше зазначує, що стало ся опісля, коли він

І так видаєть ся менї чудним говорити, неначе-б Бенедикт Гербест став познаньським канонїком ще за житя біскупа Чарнковского, значить ще десь 1562 р.[1]). Се гіпотеза більше як сьмілива. Адже-ж в тім не може бути найменшого сумнїву, що до Познаня вибрав ся Бенедикт рішучо як бувший член колеґії меншої й професор краківської Академиї. Щоби одначе він прощав ся з краківскою Академиєю як канонїк познаньської капітули, — про се не стрічаємо в сучасних грамотах нїякої згадки.

Так само до фантазий треба зачислити й сю гіпотезу, неначе-б Бенедикт Гербест вславив ся за час свого вісїмлїтнього побуту в Познани своїм учительованнєм в колеґії Любраньского[2]).

Початок „Neacademiae Lubranscianae" сягає 1519 р.[3]). Оснував її познанський біскуп Ян Любранський, від чого й пішла назва колеґії. В Великопольщі мала вона стати тим, чим в Малопольщі була краківська „Alma mater". Першим ректором колеґії був Тома Бедерман (Tomasz z Poznania), — доба най-

---

став „Collega minor". Із получення не виходить зовсїм, неначе би се стало ся рівночасно. Навпаки: дальше сьпіває поет так:

„Post (sic!) Maior tecum, Benedicte, Polonia Vatem
Collegam ad Posnam fecerut esse suum" і т. д.

Отсе „post" говорить багато. Коли зважимо, що членом колеґії меншої став Віґілянций 1561 р, а до Познаня виїхав вже в половинї 1562 р., тодї й зрозуміємо, що слівце „post" ужив поет дуже зручно. Так само треба заперечити й Віґілянциєве учительованнє хоч би навить в колеґії меншій (очевидна річ: виклади публичні) вже від р. 1553: в краківській Академиї став Віґілянций викладати що іно в р. 1561. Розпочав учительську кариєру як і Бенедикт Гербест — як magister extraneus, викладом „Theoreses" (Gregorius Sambor Theoreses (!) feria quinta post Pentecosten (29 мая) incepit, post dies Caniculares Aeneida Vergilii ad finem legit. — Liber diligentiarum, op. cit., стр. 343). — Цит. місця у Туркавского, op. cit., стр. 19 et seq, цитовані стишки Віґілянция: цїнна збірка бібл. ім. Оссол. ч. 14.806, елеґія до Барґеля. — На тім і кінчу лишаючи справленє иньших многих похибок будучому більше совісному біоґрафови тої симпатичної людини.

[1]) Енцикльопедия Орґельбранда (виданнє І), т. VI, стр. 179. Говорить ся виразно, що канонїком заіменував Б. Гербеста біскуп Чарнковский.

[2]) Пор Wiszniewski, op. cit., т. VI, стр. 157. — Turkawski, op. cit., стр. 24.

[3]) Гл. Łukaszewicz, Historya szkół, op. cit., т. III, стр. 483. — Того-ж, Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach, W Poznaniu, 1838, т. II, стр. 12—22.

більшого розвою тріває за ректорату Томи Бедермана та Григория зі Шамотул (ок. 1530—1535 р.). В колеґії замічаємо під ту пору незвичайний рух, імена таких професорів як Антоній Ґалюс (Gallus) та Христофор Геґендорфінус (Christophorus Hegendorphinus) звісні й за границями Польщі [1]). Та розцьвіт трівав дуже коротко. Згодом-перегодом стала колеґія чим раз більше підупадати, не можучи ніяк достроїти ся до сучасних вимог. Оттоді то — по згідній думці польських учених — з'являєть ся в Познани Бенедикт Гербест, а побіч нього Їжеґож Віґілянций, — нерозлучний його приятель. „З молодечим запалом заберають ся вони до праці — і ось завдяки їх трудам — колеґія знов знімаєть ся на ті вижини, на яких стояла й перед тим, а може й ще висше“ [2]).

Нема найменшого сумнїву, що до приходу Бенедикта Гербеста (та Григория Віґілянция) до Познаня, колеґія Любраньского була вже справдї над берегом загуби. „Collegia Cracoviense et Posnaniense reformanda“ — оттак гомонить польсько-католицьке духовенство, зібране на синодї в Познани ще навить 1561 р. [3]). Теж нема найменшого сумнїву, що отся загально бажана реформа колеґії Любраньского починаєть ся як раз від приходу до Познаня обох приятелїв. Щоб одначе говорити, неначе-б уся вага, усе значіннє Гербестової дїяльности за весь час його познаньського побуту лежало як раз в реформі колеґії Любраньского, а радше в його учительованню, — так говорити — се не лишено безпідставно, але й несправедливо.

Передовсїм мушу запримітити, що Бенедиктове учительованнє в Познанн трівало дуже коротко (кількамісячного побуту Б. Гербеста в Познани ще 1562 р. не згадую), найправдоподібнїйше лише до приїзду до Познаня наступника Чарнков-

---

[1]) Ibidem. Про Геґендорфіна див. нарис. д. Коссовского п. з.: Christophorus Hegendorphinus in der bischöflichen Akademie zu Posen (1530—1535). Sonderabdruck vom Jahresberichte des k. k. II Ober-Gimnasiums in Lemberg für das Jahr 1902/3 Lemberg, 1903.

[2]) Се безперечно — відгуки писаня такого Третера, Ржепнїцкого і ин. І так — звісно — писав Третер, що Гербест учив „in Collegio Lubransciano plene iam desolato“ (l. c.).

[3]) Акти познаньского синоду з дня 13 сїчня 1561 р. Mandata Dominis Nunciis commissa. — Archiwum teologiczne, op. cit., т. II, стр. 224. — Сьвідоцтв Третера, Бембуса, Ржепнїцкого і т. д. вже й не згадую.

ского, біскупа Адама Конарского, себто до половини 1564 р.[1]). Безперечно за той час завів Бенедикт в школї відповідні реформи, розстарав ся для неї відповідних учителїв (своїх таки братів: Яна і Станїслава, на той час бакалаврів краківської Академиї) і т. д., — та вже-ж на тім і конець[2]). Як мало цїнив він сам ті свої кількамісячні занятя, — про се сьвідчить найкрасше то, що згадки про се не лишив нам ніде в своїх писаннях. Зрештою — се зовсім певна річ, що і опісля відносини в школї Любраньского займали Бенедикта не менше як і всїх иньших, хто лишень розумів значінне та й задачу колеґії, та вже-ж що Бенедикт почавши від половини 1564 р. не був вже управителем (нї тим більше професором) колеґії Любраньского — в тім не може бути найменшого сумнїву.

Передовсїм мушу піднести з натиском, що згадки про учительованне Бенедикта в Познани не стрічаємо нїде в його писаннях. А одначе нагода до сього надавала ся нераз. Тут нагадуєть ся менї передовсїм один епізод. Коли власне около 1564(5) р. відповідав Бенедикт в фіналї[3]) звісної лїтературної полєміки на зовсїм не наукові напасти свого соперника Ґурского, — писав він між иньшим так: Ти глузуєш собі із мого учительовання в Скерневицях, та ще одно згадуєш. Та прости! „Vtrumque mihi non paruo fuit honori...“ Коли би жив Ян Пшерембский, гнїзненський арцибіскуп, тодї почув би

---

[1]) Як звісно — 9 липня 1562 р. біскуп Чирнковский умер. Його наслїдником став Адам Конарский. Саме тодї в вітчинї його не було. Сьвяточний вʼїзд до Познаня відбув ся аж „vltima Augusti“ 1564 р. На дієцезальнім синодї в Познани 26 жовтня 1564 р. був вже Б Гербест канонїком та катедральним проповідником. Пор. MS. бібліотеки ім. Оссолїньских у Львові ч. 623 п. з. Statvta Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis, стр. 162, 163. — Теж Archiwum teologiczne, op. cit., т. I, стр. 80, 82. Низше говорить ся про се обширнїйше.

[2]) Около 1564(5) р. говорив Бенедикт до Якова Ґурского так: „Deus... duos dedit fratres, prima iam laurea (vt scis) redimitos Ioannem et Stanislaum...“ Benedicti Herbesti Neapolitani Periodicae responsionis libri V, op. cit., L. V. — Пор. теж: Muczkowski Josephus, statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagiellonica ab anno 1402 ad annum 1849 (Краків, 1849), стр. 202. „Decanatus Mgri Martini Raciasz. Eodem anno, commutatione aestiuali, in decanatu primo Mgri Martini Rarciasz pro quartuali Sanctissimae Trinitatis, bonarum artium studiosi ad lauream baccalaureatus promoti sunt“; між иньшими: Stanisl. Herbest Neapolitanus.

[3]) Згадувані нераз Periodicae responsionis libri V.

ти від нього правдиве, та тепер тобі не миле сьвідоцтво про мене! А яке було се „друге“ моє учительовання — про се теж усі дуже добре знають на краківському університеті. Бо й що ж може бути красшого та гіднїйшого, як бути управителем „scholae Nobilium iuvenum — apud Episcoporum in Polonia principem“ — та виховувати синів Станїслава Мацейовского, „clarissimi in amplissimo Poloniae Regno Senatoris?“ [1]) Оттак писав Бенедикт, гамуючи свої почування, а ми — річ природна — по такій потопі горячих слів гамованого обурення амбітної людини — сподївали-б ся чогось більше. Адже-ж се було би зовсїм оправданим та консеквентним психольоґічним моментом, коли би як раз тепер до живого діткнений молодий та при тім амбітний письменник почванив ся перед своїм соперником ще й тим, що ось — бач — і тепер мене люди поважають та нікому иньшому не поручають проводу і в познанській школї, а як раз менї! Бач! не так люди мене судять, як ти...

Та Гербест сього не вчинив: природна річ — професором колеґії Любраньского він вже не був.

Та не лишень при тій нагоді, але й при всяких иньших опісля, за цїлий час Бенедиктового побуту в Познани, — не стрічаємо ся анї раз бодай лишень з натяком про його учительські занятя. Між иньшим позволю собі навести ще одно. Коли власне порівнаємо Гербестові писання з перед 1564 р. з тими, які Бенедикт написав підчас свого побуту в Познани, від разу

---

[1]) „Exprobras mihi Squirneuicense paedagogium: mox et alterius paedagogij meministi: vtrumque mihi non paruo fuit honori. Si viueret Ioannes Prerembius, Gnesnensis Archiepiscopus: audires ex illo verum, tibique nunc ingratum, de me testimonium; sed habes istic Cracoviae ornatissimum virum Syluestrum Rogucium, artis Medicae Doctorem, ex quo etiam, qualis ego Squirneuicijs fuerim, vbi voles, certo poteris discere. Proferrem hic plures tibi testes: nisi tu ipse, quid olim de paedagogio Squirneuiciano senseris probe meminisses. Alterum etiam paedagogium meum quale fuerit — omnes apud Academiam Cracoviensem norunt. Quid autem honestius fuerit, quam scholae Nobilium iuuenum apud Episcoporum in Polonia principem, primum praefuisse, deinde vero clarissimi in amplissimo Poloniae Regno Senatoris, Stanislai Maceiouij, liberaliter liberos instituisse? Neque vero (vt arroganter quippiam scribere non videar) haec ego nunc commemorarem, nisi tu ipse, Gorsci, meorum eorundem paedagogiorum in Periodica Refutatione faceres mentionem“. Ibidem.

паде нам в вічі передовсім одно: у всїх Гербестових писаннях з перед 1564 р. не стрінеш нї одного, де би не було бодай дрібного натяку про його учительські клопоти, бодай одної критичної думки на адресу поганого домашного шкільництва, одної ради — з уст досьвідного педаґоґа на основі довголїтних помічувань. Та вже-ж після 1564 р., нам за чимсь подібним не шукати. Ба що більше! Усї ті писання з перед 1564 р. зазначував Бенедикт все з певним вдоволенем, що ось автором їх був нїхто иньший, а як раз він — учитель чи там управитель тої або иньшої школи. Тепер — подібних стереотипових приміток як „Cracoviae e schola vestra“ і п. т.[1]), „Squernovicijs in aula et Schola D. Archipraesulis“[2], „Cracoviae, ex Minore Collegio nostro“[3]) і т. д. — нам вже не глядїти. Та вже-ж за се від тепер ми дуже часто будем стрічати ся при Гербестових писаннях з значущим „Dano przy Tumie Poznańskiego Kościoła“[4]), „Z Tumu naszego Poznańskiego“[5]) і т. п., одним словом ми спостережемо, що Бенедиктови як познаньському канонїкови та катедральному проповідникови[6]) було вже річею просто неможливою учителювати дальше

---

[1]) Пор. прим. Cracoviensis scholae apud S. Mariae templum Institutio, Epistola dedicatoria.

[2]) Прим. Arithmetica linearis (якого будь видання), epistola dedicatoria.

[3]) Прим. Aliquot epistolae... epistola dedicatoria. Також: „Cracoviae, ex Minore Collegio“ (Compendium prosodiae, op. cit., стр. 33, обор.), або „Cracoviae, e nostra domo Minoris Collegij (M. Tvllii Ciceronis vita, Epistola dedicatoria) і т. д.

[4]) Rożany Wianek при Zdrowe przeciw Szkodliwie zaniedbanym Powinnosciam Chrzesciiańskim Lekarstwo... op. cit.

[5]) Ibidem. Або: „Z Tumu Kosciola Poznańskiego“ (Chrzescijańska porządna Odpowiedź, Przedmowa do I. K. Miłosci), „Dan z Tumu Kośćioła Poznańskiego“ (Wypisanie drogi)“, „S Tumu Poznańskiego Kośćioła“ (Zdrowe przeciw szkodliwie zaniedbanym Powinnosciam Chrześćijańskim Lekarstwo... Przedmowa).

[6]) Свої нові титули він виписує теж на своїх писаннях після 1563(4) р.: „Synodica Benedicti Herbesti Neapolitani, Canonici Ecclesiastae E(cclesiae) C(athedralis) Poznaniensis oratio...“ (1564 р.); „Nauka Prawego Chrzescijanina przez Benedicta Herbesta Kaznodzieię y Kanonika Poznańskiego napisana“ (1566 р.); „Chrzescijańska porządna Odpowiedź... przez Benedicta Herbesta K(anonika) Poznańskiego“ (1567); „Zdrowe Lekarstwo albo Cerimoniey Krztu... Wykład pobozny Przez X. Benedicta Herbesta, Poznańskego K(anonika) vczyniony“ (1568 р.) і т. д.

в колеґії Любраньского. При тім повторяю одначе ще раз, що нові високі почести не перешкаджали йому зовсїм глядїти пильним оком на відносини в колеґії: то буде для нас тим більше зрозумілим, коли пригадаємо собі ще й се, що управителями та професорами зреформованої школи були як раз його рідні братя Ян і Станїслав [1]).

Ми бачили вже, як тепло опікував ся Бенедикт своїми молодшими братями. Під його доглядом учать ся вони в Кракові, він бере їх з собою до Скерневиць, ратуючи себе і їх перед грозою морового повітря, а вибираючись до Познаня він теж на них памятає, бере їх з собою та виробляє їм хороші становища учителїв та управителїв колеґії Любраньского. Певна річ, що і в Познани Бенедикт не перестає помагати молодшим братам своєю досьвідною думкою, радою. Як вірні дїти краківської Академиї — і в Познани кладуть братя Гербести найбільшу вагу на науку реторики [2]). Вони учать своїх студентів складати

---

[1]) Станїслав Гербест був якийсь час й професором школи в Калїшу (пор Wiszniewski, H. L. P. т. VI, стр. 142, примітка 170). — Бібліотека Пулавских мала кілька примірників писання Яна Гербеста п. з. Rhetorica ex omnibus M. Tullii Ciceronis Rhetoricis... (Cracoviae, 1566), з них один з власноручними замітками автора. З записок тих довідуємо ся, що саме тодї (около 1568 р.) був Ян Гербест учителем познанської колеґії (пор. Jocher Adam, Obraz bibliogrificzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, op. cit., т. I, стр. 58, нр. 521. — Вкінци гл.: Łukaszewicz, H. Sz., т. III, стр. 483 et seq., та його-ж: Obraz historyczno statystyczny miasta Poznania, op. cit., т. II, стр. 12—22). В Познани з'являють ся братя Гербести рішучо 1563 р. — Про се сьвідчить зовсїм певно й згаданий вже переклад Яна Гербеста п. з. Kśiążki Wincentego Francuza o Dawnośći y o Szerokośći Powszechney Wiary Krześćiańskiey...", виданий 1563 р. — „Przedmowa ku ich M. Panom Barzym" підписана: „Dan z Poznania Mieśiąca Lipca: Roku od Narodzenia Pańskiego, Tyśiącnego Pięćsetnego Sześćsetnego Trzeciego. W. M. we wszem powolny: Jan Herbest z Nowego Miasta".

[2]) Розцьвіт гуманїзму на краківському унїверситетї (Яків Ґурский, Шимон Марицкий, Б. Гербест) — се доба панования там реторики: думали, неначе-б вимови можна вивчити ся з всїляких формул. В тій то цїли стали тепер залюбки видавати та коментувати писання Цїцерона з риторики, стали писати ориґінальні формули (нераз дуже чудернацькі) на основі муравлиних студий над текстом писань римського бесїдника. О скілько „заслужив ся" на тім полї Бенедикт Гербест — ми знаємо. З поміж цїлої плеяди иньших письменників сього рода згадаю тут ще Яна Гербеста, брата Бенедикта. Крім звісного вже нам перекладу „Kśiążki Wincentego Francuza o Dawnośći i o Szerokośći

„вірші“ та компонувати гучні та бомбастичні орациї, панеґірики, епіґрами, епіцедіа і т. п.[1]). Се зрештою для шановних професорів було не без користи. Нераз веліли вони молодіжи, з якої будь пустої нагоди, величати познаньських канонїків пишними „славословіями“, очевидна річ — на специяльно уряджених спектаклях. За се запрошувала славетна капітула проворних учителїв на богаті обіди, а нераз і обдаровувала їх грішми[2]). І так знаємо, що 13 жовтня 1568 р. ухвалила капітула для братів Гербестів по кілька талярів — за орациї, якими капітулу звеличали спудеї колеґії Любраньского[3]). Очевидна річ — не треба здасть ся й згадувати, що симпатію, якою братя Гербести тїшили ся між познаньськими канонїками, завдячували вони чимало, Бенедиктови.

Powszechney Wiary Krześćiańskiey ..“ написав він ще, вже підчас свого побуту в Познани: 1) Rhetorica ex omnibus M. Tullii Ciceronis Rhetoricis: verbis eiusdem collecta opera Joannis Herbesti Neapolitani. Cracoviae in Offic. Mathiae Siebeneycher. A. 1566, 8⁰. — Бвови і Бакер приписують отсе писанне мильно Бенедиктови Гербестови. [Пор. Brown Józef, Biblioteka pisarzów assystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego, Poznań, 1862, стр. 193—196. — Backer, Bibliethèque des écrivains de la companie de Jésus, Liége, 1853, т. III, стр. 353 355; — Wiszniewski, H. L. P., т. VI, стр. 142, зам. 170; — Jocher, Obraz bibliograficzno-historyczny, op. cit., т. I, стр. 58, нр. 521 (зазначує, що бібліотека Пулавских мала кілька примірників сього писання, з них один з власноручними примітками Яна Гербеста); — Estreicher K., Bibliografia polska XV—XVI st. Kraków, 1875, стр. 46, 151; — його-ж Bibliografia Polska XIX stólecia przez..., т. II (G - L), стр. 121 і т. д.]. — Витяг зі згаданого просторого писання Яна Гербеста вийшов другого року (1567) під таким заг.: Rhetoricae Compendium ex M. Tullio Cicerone, verbis ejusdem collectum opera Ioannis Herbesti (б. м.) 1567, 8⁰. [Пор. Miesięcznik Połocki, 1818, т. I, стр. 54 et seq., — Jocher, Obraz bibliograficzno-historyczny, op. cit., т. I, стр. 58, нр. 522; — Kopera Feliks, Spis druków epoki Jagiellońskiej w zbiorze Emeryka hrabiego Hutten-Czapskiego w Krakowie, 1900, стр. 214]. Останню брошурку видали єзуїти в друге вже в XIX в., 1817 р. в Полоцьку (Polociae). [Пор. Jocher, Obraz bibliograficzno-historyczny, op. cit., т. I, стр. 58, нр. 522 (каже, що полоцький передрук появив ся „около 1815 р.“); — Wiszniewski, H. L. P., т. VI, стр. 142, зам. 170 (каже, що р. 1818); вкінци: Estreicher, Bibliografia Polska XIX stólecia, op. cit., т. II, стр. 121 (каже, що 1817 р.).

[1]) Пор. Łukaszewicz, Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania, op. cit., т. II, стр. 21.

[2]) Ibidem.

[3]) Ibidem.

Час учительовання братів Гербестів в Neacademia Lubransciana — се доба її найбільшого розцьвіту. Справедливо отже запримітив вже Лукашевич, що в тім часї колеґія Любраньского була славна в цілій Польщі [1]). Та вже-ж і тепер час розцьвіту минув таки дуже скоро. 1573 р. основано в Познани єзуїтські школи [2]). Для колеґії Любраньского було се засудом смерти [3]): вже під конець 70-тих років XVI в. сьвітить колеґія пустками. А вже-ж — ніде правди діти — упадок колеґії Любранського замітний й ще перед приходом єзуїтів до Познаня, а раще перед отворенєм там єзуїтських шкіл. Можна сказати, що не єзуїтський сприт, не єзуїтська конкуренция підкопала колеґію Любраньского. Neacademia Lubransciana переживала той самий процес, який переходили під ту пору усї подібні інституциї: побіч гучних єзуїтських полємічних інститутів — вони мусіли, скорше чи пізнійше, змарніти зовсїм. Всякі-ж подібні „сьвітлі" периоди, як ось прим. учительованнє в колеґії Любраньского братів Гербестів, треба вважати зовсїм штучно викликаною появою, після чого наступав звичайно ще більший занепад. Так було й з колеґією Любраньского; зараз ось і побачимо, що вже 1571 р. була вона в дуже нужденнім станї.

Тут пригадаю один дуже цікавий сучасний документ, а власне опис колеґії Любраньского підчас ревізиї познаньських шкіл 1571 року. „Колеґія Любраньского", читаємо в згаданім описї, „її ректором Шимон Леополїта, magister artium. Є в нїй 6 огріваних сьвітлиць; з них одна склеплена, яку треба відновити, призначена для професорів, — друга, доволї велика, спільна. Верх вимагає направи, бо став вже рисувати ся: філяри потерпіли ізза повени так дуже, що можна надїяти ся вкінци руїни, коли в час не зарадить ся. Є в тій будівли на долї і на горі чимало сьвітлиць для учеників, одначе більша їх частина не замешкана, а у дверий повідривані замки. Сьвітлицї ті ще за управи Яна та Станїслава Гербестів були в добрім станї" [4]).

---

[1]) Łukaszewicz, H. Sz., т. III, стр. 483 — Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania, op. cit., т. II, стр. 12—22.

[2]) Ibidem. Пор. теж Załęski, Jezuici w Polsce, op. cit., т. I, стр. 201—211.

[3]) Łukaszewicz, H. Sz., т. III, стр. 486.

[4]) Łukaszewicz, Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania, op. cit., т. II, стр. 14, 15.

Так звучить офіцияльна реляция про стан колеґії Любраньского в р. 1571. Як отже бачимо — вже тоді колеґія ледви що веґетувала: більша частина сьвітлиць, призначених для учеників, стояла пусткою, хоч за управи братів Гербестів було инакше. І отсе — як я вже запримітив — було зовсім звичайною появою після її хвилевого, зовсім штучно викликаного розцьвіту[1]). Та при тім тут ще одно паде нам від разу в вічи: згадки про Бенедикта Гербеста в наведеній реляциї вже нема. Певна річ — його коротке учительованнє в колеґії Любраньского на початку 60-тих років — в 1571 році вже й призабули[2]). Під той час імя Бенедикта Гербеста стало голосним не лишень в Польщі, але й за границею, не з поводу його заслуг около оживлення колеґії Любранского.

V.

Діяльність Бенедикта Гербеста в Познани аж до його вступлення в єзуїтський орден 1571 р. — се, як я вже згадав, одна із найсьвілійших карт в історії польсько-католицької контрареформациї в передєзуїтській добі, історії будь-що-будь до тепер нам ще не дуже добре знаної. Не помилю ся, коли скажу, що в Познани з'являєть ся Бенедикт саме в час найбільшого розгару діяльности велико- і малопольських сектантів, в час ледви чи не найбільш критичний для католицької церкви в Польщі. В середині поодиноких сект повстає бажаннє порозуміння та злуки — для тим могутнійшої та успішнійшої боротьби з католіцизмом, нові науки заливають мов та потопа усю Польщу та Литву, а навить Україну[3]). Серед того Бенедикт Гербест почи-

---

[1]) Животіла ще колеґія Любраньского аж до 1780 р. Того року знесла її т. зв. едукацийна комісия (Łukaszewicz, op. cit., т. II, стр. 20).

[2]) Спис ректорів колеґії Любраньского подав Лукашевич. Очевидна річ — він дуже недокладний. Між иньшими іменами стрічаємо й Бенедикта та Яна Гербестів (Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania, op. cit, т. II, стр. 19 і 21).

[3]) Пор. Łukaszewicz, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, op. cit., стр. 16, 20 et seq. — його-ж: O kościołach Braci Czeskich, op. cit. і т. д.

нає зі своїм приходом до Познаня з великопольськими сектантами найзавзятїйшу боротьбу, орґанізує в Познани кружок здібних полемістів та стає пострахом діссидентського табора. Таким чином став Бенедикт справдї в рядї самих перших визначнїйших представників католицького відродження в Польщі, що розпочали боротьбу з усякими сектантами ще чимало перед приходом та діяльністю єзуїтів, — стає предтечою єзуїтського ордена, що десять лїт опісля забираєть ся вже до остаточної розправи з ворогами Риму.

Познань — aemula Cracoviae[2]), — або як читаємо у Григория Віґілянция — Posnania picta[3]), як столиця Великопольщі, в XVI в. славила ся заможністю та ученістю: Бенедикт Гербест ставить Познань на рівнї з Краковом, Львовом та Варшавою, називаючи його „vrbs Maioris Poloniae clarissima“[4]). Ядро інтеліґентного й найзаможнїйшого населеня становили головно нїмецькі купцї та ремісники. Вони стояли в живих торговельних зносинах з такими нїмецькими містами як Липськ, Нїренберґ, Вітемберґ і т. и.[5]) та тим і поясняєть ся се, що відгомін голоснїйших західно-европейських кличів даєть себе чути в Познани вже дуже рано.

Не звісно, чи гуситизм мав в Познани своїх приклонників ще в XV та з початком XVI в., хоч нема найменшого су-

---

[1]) Кромер в своїм писанню „Polonia“ (1578). Передрук сьої дуже інтересної памятки зладив проф. Чремак 1901 р, накладом Академії Наук в Кракові.

[2]) Vigilantii Gregorii Samboritani Ecloga, Alexis, Pollux et Castor, op. cit., Ad Andr. Barg. Elegia III, Somnium: „Cum me Collegam Posnania picta uideret“. — Сучасний наочний сьвідок, леґат Комендоне описує Познань так: „Се місто, дуже заселене й майже рівне Кракови, за ласкою Божою — доволї здорове в справах віри! Є тут много гарних костелів...“ і т. д. — Pamiętniki o dawnej Polsce obejmujące listy Jana Franciszka Commendoni... вид. M. Malinowski. Wilno, 1851, т. II, стр. 291, лист, до кардинала Альтемпс з дня 1 жовтня 1565 р.

[3]) Benedicti Herbesti Neapolitani Periodicae responsionis libri V, op. cit., Prooemium.

[4]) Łukaszewicz, Wiadomość historyczna o Dyssydentach w mieście Poznaniu w XVI i XVII wieku, porządkiem lat zebrana, w Poznaniu, 1832, стр. 8 — Його-ж: Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania, op. cit, т. I, стр. 43 і 44, 68 і 69. — По обчисленю Лукашевича було в Познани (з передмістями) 1567 р. около 30.000 душ. (Obraz histor. stat., op. cit., т. I, стр. 60—62).

мніву, що між великопольською шляхтою їх не бракло[1]). За се загально звісна річ, що наука Лютра принялась в Познани вже дуже скоро: з початком двайцятих років XVI столїтя [2]). Головними опікунами та можними заступниками нової науки стає великопанський рід Ґурків. Під їх могутною рукою та й серед иньших прихильних обставин ширить ся лютераньство зовсїм вітверто — навить в церкві (Ян Секлюциян) та в школї (Христофор Геґендорфінус). Виїзд познанської молодїжи до Німеччини на науку та неустанні торговельні зносини познаньського міщаньства з нїмецькими містами причиняєть ся до тим більшого розголосу Лютрових доктрин [3]).

Менше щастя мали в Познани ариянн[4]), за се незвичайно гостинно приняло познанське міщаство чеських братів.

Лютерани й чеські братя — отсе головні секти в Познани та взагалї в Великопольщі. Ось як писав про се 1565 р. папський леґат Комендоне до кардинала Марка Альтемпс (Sitlich

---

[1]) Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 34 et seq. — Łukaszewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 6, 7. — його-ж: O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 8 et seq. — Prochaska W obronie społeczeństwa, op. cit., Kwart. hist. 1901.

[2]) „Audio pullalare istic in civitate posnaniensi in dies magis sectam luteranam et omnia impune geri. Dnus palatinus cum civibus cracoviensibus et prelatis sapierunt diligenter et magno vigore hanc insolentiam, mandato regio accepto, quod pariter et ad Mgciam. vram. ac cives posnanienses fuit missum quare vero adhuc impune et ducantur ustuc libri prohibiti et sermonibus licentiosis ac blasphemis in sacra Dei plena sint istic omnia in compotationibus et consessibus hominum nescio. Itaque rogo vram. Mgciam. apponat auctoritatem ac diligentiam suam cum civibus". — Petrus Tomiczki, Ep. Posn. Vicecancellarius, Luce de Gorca, Castell. Posnaniensi et Majoris Polonie Capitaneo generali, 1522 р. Acta Tomiciana, т. VI.

[3]) Bidlo, l. c., Łukaszewicz, l c.

[4]) В другій половинї 40 вих років „працював" в Познани й „апостол" Кальвіна (Андрій Пражмовский). Завдяки одначе енерґії познаньського біскупа Ізбеньского — його прогнано дуже скоро. (Пор. Łukaszewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 22, — O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkopolsce, W Poznaniu, 1835, стр. 26 et seq.). Всеж таки в Великопольщі кальвінїзм ширив ся. — Ариянїзм являєть ся в Польщі як витвір ферменту в таборі кальвінів. Були ріжні відтїни ариянїзму. Вихідною точкою є все давня наука Арня о ст. Трійци. Арияни звісні були в Польщі під ріжними назвами (прим. Антітрінїтариї, Унїтариї і т. д.); поодинокі секти мали теж всїлякі відтїни) Пор. Łukaszewicz, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, op. cit., стр. 201 et seq. i 234 et seq. Теж: Любовичъ, Исторія Реформаціи въ Польшѣ, op. cit., стр. 270 et seq.

Altemps v. Hohenems): „загнїздило ся тут дві секти відступників; одна зложена з нїмецьких купцїв та ремісників — лютерська: ті сходять ся в домі гнїзненського каштеляна (Яна Томіцкого). Друга секта — пікардів або вальдензів, як себе самі називають. Прогнані з Чех найшли наслїдком байдужности познаньських біскупів(!) пристановище в богатьох селах та дооколичних замках, звідкиля наслїдком такої самої байдужности та браку ревности біскупів втиснули ся ті нїкчемні люди перед десятьма роками й до Познаня"[1]).

Хто-ж то були отсї „нїкчемні люди", якими так бридив ся Комендоне?

Братя чеські, пікарди, чи там вальдензи[2]) — се все епіґони Гуса[3]). Коли після смерти короля Людовика під Могачем став

---

[1]) Лист леґата Комендоне до кардинала Альтемпс з дня 1 жовтня 1565 р. — Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta obejmujące listy Jana Franciszka Commendoni вид. M. Malinowski, Wilno, 1851, т. II, стр. 291, 292.

[2]) Згадані сектанти звали себе чеськими братами або Єдностою (Unitas). Католики й иньші діссиденти звали їх пікардами („quo nomine Fratres vulgo tum ab adversariis tum ab aliis rerum ignaris appellabantur". Andreae Wengerscii libri quatuor Slavoniae reformatae, Amstelodami, MDCLXXXIX, стр. 112), або вальдензами (так звав їх прим. Павло Верґерий, звісний апостата. Гл. його передмову до Конфесиї чеських братів, виданої Tubingae 1557 р.). — „Nie będą zwać Pikarthy, mogą zwać chociaż beggarthy. Na to się Panowie wnet ozwali. Tu wiele było mówiono o słowie Pikarth, jako ze złości na potwarz Braci to nazwisko im dano, a jako się Bracia zawdy od wszystkich sekt odmawiali bo do nich nie przystawali, ale osobliwą jednotę zaczęli" (Дневник синоду в Пінчові 1556 р. Лукашевич, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, op. cit., стр. 157).

[3]) „Secessionem a Calixtinis nonnuli ab Anno 1450 meditabantur et moliebantur: iique Fratres postea dicti". Andreae Wengerscii libri quatuor Slavoniae reformatae, continens historiam ecclesiasticam ecclesiarum slavonicarum, inprimis: polonicarum, bohemicarum, lithuanicarum, russicarum, prussicarum, moravicarum etc. Amstelodami Apud Jansonio-Waesbergios MDCLXXXIX, стр. 25, caput VIII, De posterioribus Hussi Sectatoribus, in Bohemia, et quidem primo Fratribus sic dictis, Anno 1450 exortis, eorumque Unitate. — Пор. теж: Johannis Lasitii, nobilis poloni Historiae de origine et rebus gestis Fratrum Bohemicorum, Liber Octavus qui est De Moribus et Institutis Eorum. Anno MDCXLIX (ч. біб. ім. Оссол. 9.253), Caput II, Protestatio nihil hic scribi hyperbolice. Et de nomine Fratrum cur eo utantur: sicut et unitatis Fratrum. В першій книжцї говорить ся про ріжницю між братями а вальдензами.

ческим королем Фердинанд австрийський, настало для ческих братів „время люте“. Се-ж звісна річ, що горячим бажаннем короля було допровадити за всяку ціну до полагоди конфесийних непорозумінь в Чехиї та на Мораві. Очевидна річ, що король не розумів тої полагоди инакше, як просте піддане утраквістів другій пануючій конфесиї, себто церкві католицькій. Та тим часом уніонні заміри короля розбивали ся зовсім як раз о ческих братів: вони розвивали ся та кріпшали з дня на день, як каже історик „na úkor obou církvi zákonem uznavanych“[1]). Певна річ, що вперід треба було упорати ся з ческими братями, а що іно опісля міг король приступити до здійснення своїх мрій. Плян такий був королеви не чужий, а то тим більше, що король з самого початку свого панованя мав против Jednotě bratrské підозріння, неначе-б „proti vrchnosti povstávati, jí se vspěčovati i jiné podle sebe bouřiti a s nimi se puntovati hotova byla“[2]). Королївська неприхильність не була для братів без наслїдків: закінчила ся вона остаточно трьома едиктами [5 жовтня 1547, 20 січня і 4 цьвітня 1548 рр.[3])], що їх силою мусїли „єретики“ протягом шести тижнїв продати своє майно та опустити на все границї рідного краю („aby v šesti nedělích napořad zběhlých ode dne té vejpovědi propadnouc statek svuoj i z ženami i s dětmi ze všech krajin a zemí JMKé pod propadením hrdla i statku se vystěhovali“[4]). Коли не помогли ніякі прохання — ось тоді і ви-

---

[1]) Jaroslav Bidlo, Jednota Bratrská v prvním vyhnanství (1548—1561). V Praze, 1900 (Bibliotheka historickà doplňkem k českému časopisu historickému vydávají Jaroslav Goll a Josef Pekař), стр. 1.

[2]) Život Augustův (Českobratr. bibl. č 3), цит. ibidem, стр. 2, зам. 3.

[3]) Ibidem, стр. 1—19.

[4]) Едикт з дня 4 цьвітня 1548 р., ibidem, стр. 18. — Пор. Andreae Wengerscii libri quatuor Slavoniae reformatae, op. cit., стр. 58, 59: „Anno 1548 Pars Unitatis Fratrum, a Ferdinando I e locis quibusdam, praecipue ditionibus Regiis, pulsorum aliquot centeni numero, una cum aliquot Verbi divini Ministris, sedes alibi extra Patriam, quaerere coacti sunt. Ac nonnulli in Majorem Poloniam, Posnaniam, Curnicum, Cosminum et Samotuliam cum suis Pastoribus... circa 25 Junii appulerunt“. — Lasicki, De origine, op. cit., liber V i VIII, стр. 355 et seq. [De prima Ecclesiarum Unitatis Fratrum in Polonia Origine succincta narratio. Authore Martino Grat(iano)]. Теж: Łukaszewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 16, 17, — його ж: O kosciołach Braci Czeskich w dawnej Wielkiejpolsce, W Poznaniu, 1835, стр. 30, 31.

брали ся в дорогу. Було їх всїх около тисяча люда. Шлях провадив у одних просто до королївської Прусиї, друга частина, коло 400 душ, привандрувала в червни 1548 р. до Познаня. Отсе і були головні завязки нової науки в Познани [2]), яка мимо усяких переслїдувань з боку короля та познаньського біскупа Бенедикта Іздбеньского приймаєть ся в короткім часї так, що побіч лютерської секти стають чеські братя найчисленнїйшою сектою не лишень в Познани, а й в цїлій Великопольщі [3]).

Як перед тим приклонниками Лютра так тепер і чеськими братями заопікував ся головно великопольський маґнатський рід Ґурків [4]). Крім того не меньше прихильних опікунів найшли собі сектанти і у иньших великопольських дуків як у Остророґів, Зборовских, Томіцких, Ласких і иньших. Згодом проповідники нових наук перебіґають села й міста, скрізь голосять нову науку та єднають собі з кождим днем чим раз то більше вірних. З часом закладають вони й свої школи та відправляють публично свої богослуження [5]).

---

[1]) Ibidem. Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 29 et seq.

[2]) Очевидна річ, що відгомін науки чеських братів доходив до Познаня й перед 1548 р. Теж не завмерла ще зовсїм й давня гуситська традиция. Інтересні до сього спостереження д. Бідльо (Jednota bratrská, op. cit., стр. 34, 35), що полємізує з проф. Любовичом, а власне з його поглядом: „говорить о томъ, что польская шляхта временъ реформаціи воспитивалась въ традиціяхъ гуситизма, нѣтъ никакого основанія". Любовичъ, Исторія реформаціи въ Польшѣ, op. cit, стр. 44.

[3]) Ще 1555 р. писав якийсь „nobilissimus vir" про успіхи чеських братів в Познани так: „Caeterum quod Vrae Dni hinc esset scribendum? – Nouerit hactenus hic novi nihil ortum esse, quam quod Piccardi more suo crescunt numero et prosperantur, et sacra peragunt ut ante nemine prohibente. Contionantur Posnaniae duo: unus bohemice, alter germanice, baptisant, exigunt iuramenta, circumeunt familias et domos nobilium". Uchansciana, czyli zbiór dokumentów wyjasniających życie i działalność Jakóba Uchańskiego, arcybiskupa gnieznieńskiego... wydał Teodor Wierzbowski, т. II (Варшава, 1885), стр. 47, 48. — Лист з дня 15 падолиста, 1555 р.

[4]) Bidlo, Jednota bratrská, op. cit, стр. 25, 26, 77, 89. — Łukaszewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 17 et seq., — його-ж: O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 31 et seq., — Finkel, Konfessya na sejmie piotrkowskim w r. 1555. (Kwartalnik historyczny, 1896, стр. 273).

[5]) Більше про се див. цит. писання Бідльо та Лукашевича. Тут згадаю лишень, що богослуження відправляли Братя в Познани тайком вже від 1550 р. В чотирнайцять лїт опісля урядили вже собі публичний дім молитви, хоча публичні богослуження відправляли в палатї Остророґів

Природна річ, що так могутний та несподїваний зріст сектантів, явна та горяча опіка акатоликами зі сторони великопольських маґнатських родів — усе те викликало серед католицького табору найбільше занепокоєнє. Правда — папський нунций непомиляв ся, пишучи, що, мовляв, „між тими двома сектами (в Познани) лютрів і пікардів горять невинні сварнї та незгоди“, одначе як раз сесї голосні бучі в серединї діссідентського табора найпаче неспокоїли католиків. Вони були для них страшним memento, що допроваджувало їх до розпуки.

Оттодї то й великопольським католикам з познанським біскупом на чолї отвирають ся очі; вони починають чим раз енерґічнїйше протестувати проти надто сьміливим виступам сектантів, шукають виходу з розпучливого положеня, оглядають ся за підмогою [1]).

А тої підмоги католикам було справдї потрібно: між великопольськими правовірними не було просто кому ставити опору сектантам.

Головною недугою не лишень тодїшної Познаньщини, але й усеї тодїшної Польщі, був передовсїм брак осьвіченого та морального духовенства. Нарікання на се стрічаємо в богатьох сучасних памятках: скрізь брак здібних душпастирів, скрізь нема кому станути до гідної боротьби з „еретиками“. А й та горстка католицького сьвященьства, яка тодї тиняла ся по се-

---

вже від 1555 р. Приватна школа чеських братів була в Познани вже від 1553 р. В три лїта опісля основано публичну. Спис костелів братів чеських і злученої з ними конфесиї гельвецької в Великопольщі подає Лукашевич (O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 265 et seq.). Пор. теж: Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 48, 166, 189.

1) Про переслїдування чеських братів познанським біскупом Бенедиктом Іздбеньским, гл. Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 32, 42, 44. — Łukaszewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 18 et seq., теж: O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 32, 33. — Пор. теж MS. біол. ім. Оссол. під ч. 623 (Statuta Ecclesiae cathedralis Posnaniensis), стр. 152, 154, таке сьвідоцтво біскупської ревности: „Contra Bibliopolas Decretum. In (!) Anno Domini 1547 Lunae 1. prima Dominica Aduentus, alias 28 Fbris Rudmus Dominus Episcopus vna cum suo Capitulo decrevit, ne Bibliopolae libros vndecunque quos aduexerint auderent aperire nisi praesente Domino Officiali et Procuratore Venerabilis Capli sub poena Centum marcarum et amissione omnium librorum huius modi“. — Andreae Wengerscii, libri quattuor Slavoniae reformatae, op. cit., стр. 218, Caput XIV, Persequutio Reformatarum Ecclesiarum, speciatim, in Majore Polonia.

лах — се звісно — було „сметья людское“, посьміховище усїх, а що-ж вже акатоликів?

„Ecclesiae quoque huius Dioecesis (зн. познаньської) non paucae Parochis et Sacerdotibus fuere destitutae, rarique inueniebantur Pastores, quos et vitae probitas et sufficiens pro suo munere obeundo eruditio commendaret“ — так читаємо в анналах єзуїтської колеґії в Познани[1]). „Nam plerisque uel vnum ex his, uel simul utrumque deerat, magnumque creabatur scandalum, cum turpiter uiuerent et periculum — cum pares Haereticis insultantibus eruditione non essent“[2]) — оттаке то діяло ся в Познаньщинї, діяло ся в цїлій Польщі, та отсе і вважає єзуїтський хроноґраф найважнїйшою причиною основання в Познани єзуїтської колеґії (1572 р.). „Multa invenimus, quae nec oculis nec auribus meis placuerunt. Omnia reformationem clamant. Sed quid de ea credam, nolo in presenti sententiam meam aperire. Clamans iam raucus factus sum super hoc negotio“. Оттак жалить ся нунций Ліппомано в листї до Гозия в часї своїх оглядин великопольських епархий[3]).

Та познаньські біскупи сього, здаєть ся, й не запримічали. Їм здавало ся, що на непрошених гостий найлїпший середник — репресалїї. Отаким робом бачимо, що біскуп Бенедикт Іздбеньский виступає проти „Єдноти“ саме зараз після а радше від самого приходу братів до Познаня [умер 1553 р.][4]), а його наступник, Андрій Чарнковский бореть ся з „єретиками“ теж як мога: він потягав їх перед свій суд, замикав до тюрми, засуджував на смерть та на підставі королївських гра-

---

[1]) MS. Annales Collegii Posnaniensis Societatis Jesu (бібл. Ягайл. в Кракові ч. 5198), т. I.

[2]) Ibidem.

[3]) 1 липня 1556. Cypriani E. S., Tabularium Ecclesiae Romanae saeculi XVI. Francofurti et Lipsiae, 1743 (ч. бібл. ім. Оссол. 25.097), стр. 67.

[4]) „In(!) Anno 1553 Rndmus Dnus Benedictus Isdbieński mortuus est die Martis 17 Jan. Administrabat R. D. Franciscus Wysocki Cantor et Canonicus Posn. Successit in Epatum R. D. Andreas Czarnkowski, qui electus est Lunae 6 Martij post Dominicam Oculi in eodem Anno“. MS. Statvta Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis. — Пор. Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 92. — Łukaszewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 41, 42.

мот замикав їх „збори“[1]). Та дарма! „Єретики“, а передовсім наймогутнійші з великопольських сектантів — чеські братя — завдяки своїм впливовим опікунам, все виходили з біскупських „гонений“ побідно. Все-ж таки перевага та вплив біскупської власти був дуже великий та для діссидентів вельми небезпечний. Природна отже річ, що вони вже доволї скоро починають промишляти над злукою чи там спільним порозуміннєм поодиноких ґруп для тим успішнійшої самооборони. Змагання сї замітні в Велико- і Малопольщі вже 1552 р.[2]), а перші з'їзди ініцияторів такого порозуміння між приклонниками гельвецької конфесиї а чеськими братями датують ся вже від 1555 р.[3]).

Отсей зловіщий рух в акатолицькім таборі занепокоїв біскупа Чарнковского дуже, та тим часом кождий його протест ще тим більше підбадьорував сектантів та пер їх до злуки та до згідного діланя. Так настав 1560 р. В тім то роцї відбув ся в Ксьонжу (Książ) синод великопольських діссидентів (кальвінів) та чеських братів (були теж відпоручники великопольських Лютрів), а невдовзї опісля, в падолистї, величавий з'їзд велико- і малопольської шляхти та мінїстрів всїляких конфесий в Познани[4]).

Просто подивляти треба ту желїзну витревалість та енерґію біскупа Чарнковского, немічного старця[5]), з якою він до тепер

---

[1]) Чарнковский виступив проти чеських братів теж з самого початку свого правлїння „mox post assecutum episcopatum...“ Пор. Korytkowski, Arcybiskupi gnieźnieńscy, op. cit., т. III, стр. 181, — Bidlo, Jednota bratrská, op. cit, стр. 92, — Łukaszewicz, Wiadomość historyczna, op. cit, стр. 42 et seq., його-ж: O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 37. — Пор. теж Wengerscii, op. cit., стр. 218 et seq.

[2]) Пор. Łukaszewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 49, зам., — Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 107.

[3]) Ibidem, стр. 49 et seq., — Łukaszewicz, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, op. cit., стр. 29 et seq., Любовичъ, Исторія реформаціи въ Польшѣ, op. cit., стр. 151 et seq., Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 109 et seq.

[4]) Łukaszewicz, Wiadomość historyczna, op. cit., стр. 59. — O kościołach Braci Czeskich, op. cit., стр. 54, — Bidlo, Jednota bratrská, op. cit., стр. 243.

[5]) На кождий спосіб була се старість дуже раня, коли зважимо, що Чарнковский родив ся 1507 р. — Сучасний Станїслав Ґорский сьвідчить про нього дуже непохвально називаючи його „homicida“ і непогамованим. Зрештою Чарнковский, каже Ґорский, „pecuniam colligit; de reformatione vel morum, vel ecclesiarum desolatarum nec somniat“. Лист Ґорского до Гозия з дня 12 марта 1562 р.

все виступав в обороні католицької церкви. А хоча й він добре бачив, що йому рішучо не веде ся, — він не упадав, не махнув рукою на очевидний зріст акатолицької сили. Ось і тепер, зараз після з'їзду сектантів в Познани 1560 р., в січню другого року (1561) відбув ся також дієцизальний синод — католицького духовенства.

Із горячкового поспіху Чарнковского, з яким він скликав отсей синод (природна річ — в порозумінню з гнїзненським арцибіскупом, звісним нам Яном Пшерембским), можемо вносити, яка трівога налягла його серце: і хоча він „ob aegritudinem pedogricam, qua correptus est... eidem Synodo sua praesentia interesse non potuit“ [1]), синод все таки відбув ся.

Наради отсього синоду, до недавного часу незвісні ще зовсїм, се незвичайно цїнні причинки до істориї католицької церкви не лишень в тодїшнїй Великопольщі, але взагалї в цїлій річипосполитій [2]). Вони дають нам яркий образ сумних відносин тодїшної католицької церкви, немочі біскупів, вияснюють нам здебільша причини так несподїваного, а могутного зросту сектантів.

Синод розпочав ся 13 січня 1561 р. [3]) „Quandoquidem indies invalescunt mala, quae Ecclesiam in provincia nostra perturbant, et ordinem Ecclesiasticum subruunt, neque ullum remedium, quod ad eam diem tentatum est, profuerit neque ulla consilia successerint, dubitare nemo potest, quin digitus Dei sit hoc, cujus furor exarsit, et indignatio effusa est super nos. Quamobrem quaerendae erunt causae tantae indignationis, et inveniendus modus earum tolerandarum, ac placandi Dei, forte conversus respiciant nos et iram suam avertat a nobis“ [3]).

Вже з тих слів можемо здогадати ся, над чим то мав синод радити: зібране духовенство мало задумати ся 1) над причинами

---

[1]) Archiwum teologiczne, op. cit., т. II, стр. 217.

[2]) Акти познаньського католицького синоду з січня 1561 р. видруковані в цит. „Archiwum teologiczne“ pismo czasowe, poświęcone oświeceniu i zbudowaniu religijnemu. Wydawane przez ks. Jabczyńskiego. R. II, W Poznaniu, 1837, стр. 216 226 і 359—368. — Передрук тих преінтересних синодальних постанов вийде в додатку до моєї згадуваної вже розвідки про перших єзуїтів в Польщі.

[3]) „Anno Domini 1561, die Martis tredecima Januarii, alias post octavas Epiphaniarum Domini...“ Ibidem.

[4]) Ibidem, стр. 217.

занепаду католїцизму та 2) над способом заради. В тій то цїли поставлено під обрадованнє ось такі точки [1]):

1) Яким способом можна-б на ново приєднати церкві (рос. католицькій) тих, що від неї відступили?

2) Що робити з упертими, „blasphemis", рабівниками церков, з тими, що профанують тайни, та будують нові „синаґоґи", коли в законах та урядах не має оборони?

3) Розслїдити, чи не заведено яких надужить або забобонів, противних католицькій науцї, та яким способом можна-б їх усунути без перешкід та соблазни?

4) Застановити ся, яким способом приступити до реформи клєру, щоби одначе не дати тим слабодухам нагоди перейти в табор єретиків?

5) Коли помічаєть ся так великий брак сьвящеників та клериків (clericorum), що багато церков опущених, розважити, яким би способом можна вибудувати для клєру семинар, або чи не красше було би заснувати в славнїйших місцях як Краків, Познань, Мазовія, Львів, Вильна, „aut saltim in aliquibus horum", — єзуїтських колеґій?

6) Чи не добре було би скликати перед найблизшим соймом (він відбув ся 1562(3) р. в Пйотркові) синод, на якім оба стани, шляхта й духовеньство, могли би радити разом „amice et fraterne — de omnibus istis controversiis, quae nobis cum ordine equestri intercedunt"?

7) Застановити ся, яким робом ми можемо та повинні затримати права й вольности церкви та двигнути надто придавлене духовеньство?

8) Розважити, чи і з наших владик має хто бути присутним на вселенськім соборі, „quandoquidem a summo Pontifice requisiti sumus", та чи годить ся лишити нам наші церкви „hoc periculoso tempore"?

9) Застановити ся над реформою „краківської школи" [2]).

Над тим то мав радити синод. Як отже бачимо, вже сама, сказати-б, проґрама синодальних нарад дає дуже сумне сьвідоцтво стану тодїшньої польсько-католицької церкви, в данім разї в Познаньщинї, а радше в Великопольщі. З другого одначе боку

---

[1]) „Articuli de quibus in proxima Synodo deliberandum erit per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum porrecti". Ibidem, стр. 217.

[2]) Ibidem, стр. 218 - 219.

годї не запримітити, що се вже чималий крок вперед: саме з тої сьвідомости власної немочи, свого страшного занепаду, а консеквентно з тої зрілої та холодної розваги над способами заради (quaerendae erunt viae) — віє будуче обновлене католицької церкви, надія її недалекої побіди... Від тепер починають по цїлій Польщі гомоніти чим раз голоснїйше нові кличі, католицька церков будить ся з свого дотеперішнього сну. По містах починає духовенство радити велику раду, орґанїзуєть ся. Промишляють навить над тим, чи не добре було би спровадити в підмогу єзуїтів (1561 р.!): тодї будуть і семинариї, буде духовеньство, буде кому стати до розправи з протестантами. Вкінци — на чолї духовеньства стають й біскупи.

Незвичайно інтересно, які були постанови отсього синода[1]). Передовсїм вражає нас згідне нарікання усїх присутних на страшну деморалїзацию в самій серединї католицького духовенства. Присутні домагають ся отже, що-б у першім рядї domini episcopi змінили своє дотеперішне житє (vitam suam corrigere), стали справдїшними пастирями Христової церкви, не гнобили та не обдирали своїх підданих і т. д., одним словом: щоби народови сьвітили добрим приміром, а не як до тепер — скандальним житєм[2]). Не менше інтересно, як прийняли присутні згаданий проєкт спроваджeня єзуїтів. Природна річ, біле, а взагалї домашне духовеньство дивило ся кривим оком на якихсь там приблудів, та дало рішучу відмову; красше вже беречи давнього ладу, казали вони, нїж вводити непевні новини. Зрештою, коли вже комусь там конче хочеть ся спровадити єзуїтів, то нехай се вже зроблять біскупи та аббати на свій рахунок[3]). За се усї присутні домагали ся згідно реформи краківської Академиї та колеґії

---

[1]) Ibidem, стр. 220—226, 359—368.

[2]) Взагалї, вважало присутне духовенство першим кроком до лїпшого — поправу дотеперішнього свого неумірковапого житя. „Modum vero placandae irae Dei et digiti hujus gravissimi ab Ecclesia avertendi, arbitramur opportunum inprimis aversionem omnium nostrorum a gravissimis flagitiis et scandalis, ac vita prorsus pecuali et mundana, et integram, intimam ac perpetuam ad Dominum Deum nostrum conversionem“. Ibidem, стр. 220.

[3]) „Non opus esset quaerere Jesuitas et nova Collegia instituere, immo melius esset antiqua sacerdotia tueri et ministros eorum promovere ac defendere. Hi vero sacerdotes, qui serviunt secularibus, suis Ecclesiis restituantur et omnes revocentur, ac tandem, si placet Jesuitas vocare, de opibus Episcoporum et Abbatiarum illis victum instituere“. Ibidem, стр. 222.

Любраньского[1]), в чім треба й бачити вихідний момент для Гербестового покликання до Познаня.

Над усіми-ж ухвалами згаданого синода домінував один голосний клич — реформи усього і на всіх полях[2])!

Так отже католики лагодили ся. Сьвідчили про се вже не лише часті та горячі наради на провінцияльних та дієцезальних синодах, орґанізованнє нових та відновлюваннє старих шкіл в католицькім дусі, але й голосні та пристрасні спори на соймах. Та рівночасно — акатолики не спали теж, а передовсім згадані вже та специяльно інтересні нам чеські братя. Велико- і малопольські сектанти працювали дальше над якимсь більш трівким порозуміннєм, що давало-б запоруку тим успішнійшої боротьби з противником, конферували безустанно на частих спільних нарадах — рішаючись виступити вже раз рішучо проти калюмній та інсинуаций католицького табора та проголосити urbi et orbi свою „конфесию“.

Справа спільної конфесиї велико- і малопольських ґруп приходила на дневний порядок нарад від цілого ряду літ все з одним і тим самим результатом: обі сторони приходили на наради з своїми окремими конфесиями, не маючи ніякої охоти зробити противній стороні хочби й як дрібної уступки. Подібне повторило ся й на з'їзді в Буженіні 1561 р. Передовсім

---

1) „Schola Cracoviensis reformanda“. Ibidem стр. 223. „Collegia Cracoviense et Posnaniense reformanda“. Ibidem, стр. 224.

2) Тут запримічу, що познанський синод з 1561 р. замітний дуже як раз згаданими нарадами над спроваджененм єзуїтського ордена до Польщі. Се (о скілько удало ся мені дослідити) перша проба польського епіскопату поставленя такого проєкту під обради синоду. Перед тим не стрічаємо подібного проєкту на жаднім синоді, дарма що польські учені й пишуть, неначе-б з проєктом впровадженя єзуїтів до Польщі виступали на синодах польського духовенства ще в 40-вих роках XVI столїтя гнїзненські арцибіскупи Ґамрат та Дзєжґовский [Ostrowski, Fabisz, Dzieduszycki, Buliński, Załęski (навить Харлампович etc.)]. Згадаю вже тут, що жерелом таких поглядів був Райнальд, що допустив ся фатальної помилки, цитуючи під 1542 р. документ з р. 1561. Документом тим було нїщо иньше, а як раз „Articuli de quibus in proxima Synodo deliberandum erit per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum porrecti“, себто проґрама познанського синоду з січня 1561 р. — Більш просторо про се гл. згадану мою розвідку про впроваджене єзуїтів до Польщі [Заголовок Райнальдового писання: Annales Ecclesiastici, ab anno, quo desinit Card. Caes. Baronius MCXCVIII (1198), usque ad Annum MDLXV. Continuati... auctore Odorico Raynaldo. Tomus XXI. Agripinae, Anno MDCCXXVII., стр. 189].

горячо промовляв тепер за спільною конфесиєю суперінтендент малопольських церков Фелікс Круціґер. „Як зачувати!“ — казав він, „невдовзї має з'їхати ся коронний сойм і тоді треба вручити королеви конфесию. Треба теж, щоби вона була одна від братів велико- і малопольських, щоби неприятелї не тїшили ся та не кріпили ся нашою незгодою“. По його думцї найлїпше прийняти готову вже конфесию, а власне польський переклад латинського видання конфесиї чеських братів з незначними змінами[1]). Та тим часом чеські братя навить не хотїли слухати готової вже конфесиї малополян, говорячи, що вони пришлють їм свою власну конфесию, яка приготовляєть ся вже до друку, а яку вони переклали з чеського на польське.

Чеські братя обітниці дотримали. З початком 1562 р. переклад був вже готовий й його вислано зараз малополянам на руки суперінтендента. Та вжеж не оглядаючись зовсїм на стереотипову нерішучість малопольських союзників оголосили братя свою конфесию друком і — відкриваючи сьміливо шелома — вручили згадану конфесию королеви, прохаючи його заопікуватись ними, вірними горожанами вітчинї та коронї, а так завзято переслїдуваними. Стало ся се на варшавському соймі 1562 р. та викликало між католиками величезне вражінє — тим більше, що королївська відповідь була — можна сказати — несподївано прихильна[2]). І хоч між католиками можна й запримітити під ту пору певне зовсїм зрозуміле пригнобленє та занепокоєнє, на кождий одначе спосіб в Великопольщі побачили тепер усї, що будь-що-будь чеські братя се вельми небезпечне та могутне не лише релїґійне, але й полїтичне сторонництво, якого легковажити годї, а тим більше приглядатись з заложеними руками їх нечувано бистрому та могутному розвитку. Рішуча та дуже енерґічна противакция з католицького боку була неминуче потрібна: инакше кінець міг бути дуже сумний.

І справдї — противакция почалась, і то енерґічна та завзята як ще нїколи дотепер може й в цїлій річипосполитій в тїй доєзуїтській добі. Душею та верховодом в сїй завзятій боротьбі по боцї католиків був як раз Бенедикт.

(Далї буде).

---

[1]) „Jedurny tylko artykuł o stanie wolnym z niej wyrzucon, insze wszystkie zostały“ — Дневник з'їзду в Буженїнї 1561 р. опублїкував Лукашевич, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, op. cit., стр. 224—233.

[2]) Про се буде ще мова низше.

Нові причинки
до історії відносин российського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.[1])

Написав **Іван Джиджора.**

Протоколы, журналы и указы Верховнаго Тайнаго Совѣта, 1726—1730 гг. (Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества, тт. 55, 56, 63, 69, 79, 84, 94, 101, рр. 1886—1898).

Бумаги кабинета министровъ императрицы Анны Іоанновны 1731—1740 гг (Сборникъ имп. русскаго историческаго общества тт. 104, 106, 108, 111, 114 і 117, 1898 - 1904).

Поява в 1886 р. 55 тома одного з найповажнійших российських наукових видавництв „Сборникъ имп. русс. истор. общ.“ знаменувала щасливий плян, який очевидно задумало се видавництво: оголосити з черги акти поодиноких российських державних інституций. Від 1886 до 1898 р. опубліковано в Сборнику „Протоколы, журналы и указы Верховнаго Тайнаго Совѣта“ в 8 солідних томах. За сим пішли „Бумаги кабинета министровъ имп. Анны Іоанновны“, що служать продовженєм „протоколів“ і тісно з ними вяжуть ся, бо „кабинетъ“ майже безпосередно заняв місце В. Т. Сов. Доси появилось 6 томів „Бумаг“, що містять акти до 1737 р. включно. Материял в висшій мірі цікавий і для дослідника української історії. Та заки приступлю до докладнійшого обговореня сього материялу, скажу ще кілька слів про чисто-формальну його сторону, а потім про його значінє для нашої історії.

По реґуляміну в В. Т. Сов. ведено протоколи з усіх його засідань. Протоколи були двоякі: властиві, підписувані всіми членами В. Т. Сов., що мали заразом силу указів, і так звані „журнали“, в котрих нотовано підношені на засіданях

[1]) Ся праця написана була з початку для семінара проф. Грушевського на львівськім університеті, на предложену ним тему, а тут друкуєть ся в переробленій формі, по вказівкам зробленим Вп. п. професором на семінарі.

справи і дискусию над ними. Редактор „протоколів“ (Н. Дубровін) подав в „Сборнику“ також як прилоги укази, видані Вер. Т. Сов. або через його посородництво, і ріжні донесеня підвластних В. Т. Сов., сената і колегій, а то навіть і приватних одиниць. Ті донесеня звичайно були предметом нарад і друковано їх під дотичними протоколами. Редактор „Бумаг“ (професор дорпатського унїверситету Філїппов) придержував ся в порядкованю материялу, о скілько сей не ріжнив ся від попереднього (були тут лишень журнали не підписувані і реєстри актів, що входили до „кабинета“, з коротким змістом) такої самої норми, як редакция „Протоколів“, теж містячи в відповідних місцях укази і донесеня до „кабинета“. Та на жаль в двох останнїх томах (114 і 117) редактор, аби не розширювати надто видавництва, всїх актів, які виходили в тім часї з „Кабинета“, не помістив, а робив між ними, хоть, як він говорить „осторожный“[1]), але все таки вибір, поміщаючи лишень важнїйші. Поминаючи вже те, що обережність в такім виборі, хочби як старанна, все таки річ субєктивна, я вкажу лишень на те, що якась резолюция, чи указ мінїстрів з огляду на загальний характер видавництва може не мати значіня, але прим. специяльно для історії нашої може бути дуже цінною звісткою. Так „Протоколи“, як і „Бумаги“ в „Сборник-у“ поділено на лїта, до котрих вони належать, і „Протоколи“ з одного року містять ся в двох томах, а „Бумаги“ в однім томі, з виїмком 101 т., де побіч материялу з другої половини 1729 подано також протоколи В. Т. Сов. за час від 1 січня до 4 марта 1730, себто до хвилї знесеня сеї інституциї, і 104, що окрім актів „Кабинета“ з 1732 р. містить в собі також й акти з 1731 р. від 10 падолиста, від хвилї установленя „Кабинета“.

Так з огляду на свій характер, себто тому, що відносить ся до двох найвисших інституций державних в Росиї, як і з огляду на час, має сей материял для історії відносин України до Росиї першорядне значінє. Він дає нам пізнати властиві і правдиві пляни, з якими носило ся правительство, що до української автономії; в В. Т. Сов. і кабінетї засїдали самі „свої люди“, що на сїм пунктї були з собою щирі і говорили те, про що Україна в тім часї ніяк не могла довідати ся; а що сї люди мали власть, отже те, що постановили, могли чи скорше чи пізнїйше впровадити в житє. А був то час, коли українська автономія кінчила боротьбу за своє істнованє з мо-

[1]) Т. 114, с. LV.

сковським централїзмом — і та боротьба випала на її некористь. Се була важна хвиля і тому то, як кажу, згаданий материял має таке значінє. З другого знова боку в першій причинї цінности сього материялу лежить його неповність. О В. Т. Сов. і Кабінет опирали ся лишень справи найважнїйші та і то лишень в найбільш скороченій формі, иньші справи залагоджувано в сенатї й по колеґіях; проте вони не могли ввійти в се видавництво. Україна за часів Апостола була в „вѣдомствѣ кол. ин. дѣлъ", отже тут концентрували ся її справи, а по Апостолї знова в сенатї „въ особой конторѣ", так що, як я зазначив, лишень найважнїйші доходили до Сов. і Каб.

Вкінцї ще мушу зазначити, що і „Протоколи" і „Бумаги" в деякій мірі використав, ще заки вони були видані, пок. російський історик Соловйов. І так навів він у своїй „Исторії Россіи" наради В. Т. Сов. 1726 р. над вибором гетьмана і над увільненєм Апостола[1]), указ Петра II з 12 мая 1727 про знесенє податків, наложених мал. кол., і про вибір гетьмана і старшини[2]), а вкінци також указ з 31 січня 1734, в котрім уставлено нову управу на Українї по смерти Апостола і припорученє кн. Шаховському прихиляти Українцїв до своячення з Великоросами.[3]) Згадаю тут ще про реферати Василенка в „Кіевскій Старинї" з „Протоколів"[4]) і Матушевського з 3 тому „Бумаг" (108) тамже.[5])

Переходжу до річи. Першу записку про українські справи знаходимо під 11 падолиста 1726, в звязку з перспективою турецької війни: „Еще розсуждали, дабы о Малой Россіи ея императорскому величеству донести мнѣніе ихъ: 1) что пока еще съ турки до разрыва не дойдетъ, до тѣхъ мѣстъ ради удовольствія и приласканія тамошняго (українського) народа выбрать персону годную и вѣрную изъ нихъ малороссіянъ въ гетманы. 2) Подати нынѣ собираемыя всѣ сложить, и брать неотмѣнно только тѣ, какъ сбирались при гетманахъ на войска, а войско содержать по прежнему, какъ было при гетманахъ и въ пунктахъ[6]) о томъ изображено. 3) Суды между народомъ малороссійскимъ отправлять имъ самымъ, только аппеляцію, или переносъ дѣлъ опредѣлить до коллегіи малороссійской".[7])

---

[1]) Исторія Россіи, т. IV, ст. 923. [2]) ibid. ст. 1050. [3]) ibid., ст. 1523—5. [4]) Кіевская Старина, 1900 р., кн. 7. [5]) ibid., 1901 р., кн. 1.

[6]) Під „пунктами" розуміють ся договорні статї Богдана Хмельницького з 1654 р.

[7]) Ся точка, як видно, далеко не годить ся з „пунктами", де застережено повну незалежність від російського правительства в судах.

Се був лишень загальний нарис тих реформ, які рішив В. Т. Сов. „ради приласканія народа“ перевести на Україні. Близше оброблене сього проекту відложено на пізнійше, аж коли сей проект дістане апробацию від цариці.[1]) Над привернєнем гетьманства дискутовано дальше незадовго потім на засіданю 23 лютого. Тепер одначе ся справа стрінула ся з сильним протестом одного з „птенців“ Петра Великого, ґрафа Петра Андрієвича Толстого. Він заявив, що не може цариці дораджувати привернення гетьманства, „понеже блаженныя памяти Его императорское Величество (Петро) въ томъ намѣреніи гетмана въ Украинѣ не учинилъ и у полковниковъ и старшинъ власти убавилъ, дабы Малую Россію къ рукамъ прибрать, и чрезъ тотъ способъ полковники и старшины съ подданными пришли уже въ немалую ссору. И ежели нинѣ тамо гетмана учинить и оному також и старшинамъ власть по прежнему дозволить, то при настоящемъ состояніи дѣлъ между Россіею и турками, весьма небезопасно какихъ противныхъ слѣдованій“.[2]) Отсей в високій мірі характеристичний вислів Толстого містить у собі всю українську політику Петра В. і наглядно показує, яких способів він уживав, „дабы Малую Россію къ рукамъ прибрать“. Та я про се буду говорити низше. На разї справа про відновлене гетьманьства на тім стала, бо память Петра і його замірів була ще надто сьвіжа, а його „птенці“ говорили своє memento.

Цікаво, що ті члени В. Т. Сов. (на жаль в протоколї не подано їх, чи його імени[3]), що подали проект поробити уступки на користь української автономії, вказували на війну з Туреччиною, як причину сих уступок. Толстой стоячи на зовсім противному становищу рівнож вказував на війну; значить, небезпека зі сторони України сяк чи так була.

І так зле і так не добре, та вкінці конечно треба було щось зробити „для удовольства и приласканія“ України. Найбільшим може зі всіх тягарів, які Україна з ласки Петра Великого поносила, були безперечно „роботи на лінії“, а потім та-

---

„Въ судахъ чтобъ ни Воевода, ни Стольникъ въ Суды Войсковые не вступались: гдѣ три человѣка козаковъ, тогда два третьяго должны судити“. (Источники Малоросс. Истор., Москва 1858, ст. 63.) [1]) Ibid. [2]) Т. 55, ст. 60.

[3]) Можна одначе догадувати ся, що се був князь Меньшиков, на що вказують його пізнійші відносини до українських справ (про се я буду говорити низше). Зрештою тут цікаве ще й се, що проти сього проекту виступав як раз Толстой, ворог Меньшикова.

кож „низовий поход“ проти східних диких орд. З донесеня сената до В. Т. Сов. з 16 марта 1726 довідуємо ся, що було в 1724 р. в Дербені і кріпости св. Хреста занятих 10.521 Українців під полковником Милорадовичем. З того числа в 1725 р. було коло робіт в згаданій кріпости 6.790 люда. Отже з того числа „отъ цынготной и другой тяжкой болезни — як голосив рапорт — повалились и отъ татаръ... на бояхъ и нападеніями въ разныхъ мѣстахъ побито и умерло **5183** человѣка“. 961 хорих відпущено до дому. Значить з 6790 лишило ся здорових лишень 646 людий і ті, як доносить сенат, попали в крайну нужду, так що крім хліба жадної иньшої поживи, ані одїжи і обуви не мають.[1])

Можна собі уявити, з яким серцем зносив український народ такі походи. Щоби отже чимось „тамошный народъ приласкати“, підніс В. Т. Сов. 18 марта гадку, щоби в кріпости св. Креста Українців замінити донськими козаками.[2]) 28 марта порішено сю справу в той спосіб, щоби з 5.000 козаків, котрі в сїм роцї мали іти до тої кріпости на заміну попередно висланим, взяти по 3 рублїв від козака, а за ті гроші наняти добровільних робітників.[3]) Сю справу порушувано ще пару разів, остаточно затверджено 1 цьвітня[4]), а 6 того таки місяця післано про се указ президенту малорос. кол. звісному Велямінову.[5]) Тих козаків, які поки-що були ще в кріпости св. Хреста, наказано в вересні пустити до дому, а до того часу визначено їм платню по 30 коп. місячно.[6]) Щоб сїй полекші надати вид великої ласки, постановив В. Т. Сов. не відразу голосити, що в заміну за службу положено цїну 3 руб., а запитати вперед козаків, кілько вони самі будуть давати. „И когда они, какъ безъ сумнѣнія чаемо, представятъ въ дачю со всякаго человѣка болѣе 3-хъ руб., то имъ въ то время объявить, что ея имп. вел. милосердуя о нихъ, повелѣла съ нихъ взять только по 3 руб., дабы они тѣ деньги симъ способомъ безъ озлобленія или еще и съ охотою заплатили“.[7]) Після донесеня Велямінова справді козаки годились давати значно більше гроша, ніж було установлено, прим. ніжинський полк годив ся давати по 8 руб. за козака, а полтавський навіть 10 руб., і в жаднім полку не предкладано меньше 3 руб.[8])

---

[1]) Т. 55, ст. 119—150. [2]) Ibid., ст. 115.
[3]) Ibid., ст. 149. [4]) Ibid., ст. 176. [5]) Ibid., ст. 200.
[6]) Ibid., ст. 180. [7]) Ibid., ст. 149. [8]) Т. 56, ст. 110—111.

Перша точка проєкту, поставленого на засіданю В. Т. Сов., іменно що до вибору нового гетьмана, як ми бачили, не була прийнята; не сповнено те-ж і третьої, себто не привернено Україні самоуправи в судівництві, бо се так як і привернене гетьманства противило ся засаді „убавленя власти старшинамъ“. Зіставала ся ще друга точка: знесене податків, наложених Петром, чи то малоросийською колеґією в 1723 р. Згадана колеґія невпинно винаходила чим раз більше нових промислів, котрі радила оподаткувати. Те саме, лишень значно обережнїйше і в меньшій мірі пропонував сенат в докладї з 27 мая.[1]) Та В. Т. Сов. не тільки що не згодив ся на ті пропозициї, але указом з 1 червня наказав знести всї податки, наложені в 1723 р.[2]) При таких полекшах „тамошнему народу“ подумали також і о „приласканіи“ специяльно старшини. 1 цьвітня В. Т. Сов. заявив ся за відпущенем на Україну миргородського полковника Данила Апостола, який разом з иньшими сидїв в Петербурзї з причини, що був замішаний в справу Полуботка. Цариця поки що відложила сю справу, обіцяючи нарадити ся ще про се з В. Т. Сов.[3]) Очевидно не могла від разу рішити ся на випущене чоловіка, котрого уважали спільником Полуботка, — пустити його тепер, коли зближав ся „разрывъ съ турки“. Ся квестия затягнула ся на довший час, аж 5 мая цариця дала свою згоду на увільнене Апостола[4]), в котрого по всїй правдоподібности були сильні заступники, а головно всемогучий тодї Меншиков. Притім одначе полковник мусїв лишити свого сина в Петербурзї в запоруку вірности батька, а від нього самого приказано відобрати „крѣпкую присягу“ вірности.[5]) В нїй з'обовязував ся Апостол бути цариці і її наслїдникам „вѣрнымъ, добрымъ и послушнымъ рабомъ“, всякі права царські „узаконенные и впредъ узаконяемые предостерегать и оборонять“, а передовсїм покляв ся на час свойого побуту на Україні без указу „съ турки, съ крымцы, съ поляки, съ запорожцы и съ другими никоторыми народами посторонними корреспонденцій не имѣть“.[6]) Кілька місяців пізнїйше (21 жовтня) В. Т. Сов. порішив увільнити иньших старшин: Лизогуба, Чарниша і Жураковського. Їх сини мали те-ж позістати в Петербурзї.[7]) Та над усяке сподїване, коли сенат запитав, що з тими

[1]) Т. 55, ст. 325—6. [2]) Т. 55, ст. 322. [3]) Т. 55, ст. 178.
[4]) Т. 55, ст. 263. [5]) Т. 55, ст. 263. [6]) Т. 55, ст. 294.
[7]) Т. 56, ст. 290.

закладниками робити, чи їм будувати доми, чи нї, В. Т. Сов. був змушений відповісти, що не тільки сини старшин, але й вони самі мусять нозістати в Петербурзї. „Ея Величество не только не соизволила (на від'їзд), но повелѣла, чтобъ они (старшини) по прежнему указу жили здѣсь въ Санктъ-Питербурхе".[1]) Як видно, цариця взагалї чомусь меньш радо година ся на увільнюванє старшин, як В. Т. Сов.

Для України в тім часї зроблено лишень маленьку уступку в виборі старшини. По указу Петра I з 9 січня 1715 р. на всї старшинські місця не виключаючи мали вибиратись лишень кандидати, а пізнїйше одного з них затверджувало правительство. Тепер В. Т. Сов. виеманципував полковників з сього правила, лишень зажадав, щоби виборцї давали писемну запоруку, що пропонований ними на полковника „персона добрая, заслуженная и въ вѣрности неподозрительная".[2]) Всї ті одначе уступки, так сказати, нїчого правительства не коштували. За те що иньше було зі знесенєм податків наложених в 1723 р. Правительство не могло з легким серцем зрезиґнувати з таких значних доходів, які давала Україна[3]), а які мало у власному зарядї, себто в руках малорос. колеґії. При тім небезпека

[1]) Т. 56, ст. 601. [2]) Т. 56, ст. 325.

[3]) Податок на Україні був двоякий: з промислів (з куреня горівки і пива, з пчіл, тютюну і т. д.), з торгів, шинкарства і т. д. плачено грішми і так сказати „від ґрунту" в натуралїях. По донесеню малоросс. кол. Верховному Т. Сов. (в цьвітни 1727 р.) в рр. 1724, 1725 і 1726 загальна сума податків на Україні виносила в грошах: 114.495 руб. 20 коп. (1724), 98.559 руб. 20½ коп. (1725) і 92.391 руб. 35 коп. (1726); в натуралїях (збіже, борошно, крупи і т. и.): 30.578 чверток 4 четверики (1724), 24.559 чверт. 1 четверик (1725) і 19.551 чверт. 6 четвериків (1726), окрім „припасів" як меду, соли, тютюну, олію, горівки, якої за 1725 і 1726 рр. вибрано 1638 відер і 13 кварт. Запроваджене малорос. колеґією нових податків, яких перед тим не було, принесло в 1724 р. 42.366 руб. 95 коп. більше, як можна було зібрати на підставі давнїйшого оподаткованя, а в натуралїях 19.813 чверток „разнаго хлѣба". Значить, грошевий податок зріс о ⅓, а натуральний більш як о половину. На підставі отсього справозданя малорос. кол. можна обчислити, що козацька і посполита людність вносила до загальної суми грошевого податку 57·5%, старшина і духовенство разом тільки 12%, а решту, себто 30·5% близше неозначена в справозданю катеґория „приезжихъ разныхъ чиновъ людей". Т. 63, ст. 486—501. Для інформациї додам, що по переписи в 1721 р. в десяти українських полках людність (крім старшини і духовенства) винесла 142.469 душ, з чого на козаків випадало 53.849, на посполитих 88.620. Соловьевъ, Исторія Россіи, IV, ст. 938.

війни з Туреччиною минула. Проте В. Т. Сов., одержавши відповідний указ цариці 21 липня того таки року, без церемонії відкликав своє розпорядженє з 1 червня і наказав малорос. колеґії збирати дальше податки „отъ вишныхъ до нижныхъ чиновъ“.[1]) Указ з 1723 р. навіть розширено на людність, переписану на імя цариці, яка перед тим була від сього вільна.[2]) В другій половині 1726 р. не тілько не думали про вибір гетьмана, але постановили таки на добре загніздити ся на Україні та цілу управу взяти в свої руки. Малорос. кол. просила, щоб дозволено їй перенести ся з Глухова куди подальше, як до Ніжина або Прилук, щоб „за дальною пересылкою во всякихъ дѣлахъ не чинилось продолженіе“, як се було до тепер тому, що Глухів лежить майже на границї України й Росиї. Дальше просила колеґія правительство, щоб воно побудувало доми для членів кол. і її канцеляриї. Сенат в своїм докладї до В. Т. Сов. попер сї просьби.[3]) В. Т. Сов. першому жаданю відмовив, на друге згодив ся, поручаючи Велямінову донести, кілько таких домів потреба і що така „постройка“ буде коштувати.[4]) На разї кол. мусїла містити ся, як доси, по кватирах.

Малоросийська колеґія готова була справдї розложити ся на Україні на „власну хату“, коли-б дальші випадки не були тому перешкодили. Першим таким випадком було її зіткненє з Меньшиковим. Кн. Меньшиков мав на Україні великі маєтности: місто Почеп (в стародубськім полку) і Ямпіль (в ніжинськім), даровані йому ще гетьманом Скоропадським в 1709 р. Всї податки з тих місцевостий, які збирали ся на гетьмана, йшли тепер до кишенї Меньшикова по „жалованій грамотї“ Петра Великого. Заведена по смерти Скоропадського малорос. кол., не відаючи про сей привілей, пробувала була збирати з тих маєтностий податки, та мусїла сього потім занехати. Одержавши одначе звісний указ з 21 липня 1726, в котрім наказувало ся стягати податки навіть з місцевостий переписаних на царицю, вона з'іґнорувала привілей Меньшикова і приложила той указ і до його волостий[5]) і тим нажила собі не аби якого ворога. „Свѣт-

---

[1]) Т. 55, ст. 488. [2]) Ibidem. [3]) Т. 55, ст. 326. [4]) Т. 55, ст. 324.

[5]) Які доходи мав кн. Меньшиков зі своїх українських маєтностий, сьвідчить хотьби викаэ стягнених податків, по які була колеґія витягнула свою руку, а які на підставі жалованної грамоти належали Меньшикову. І так в 1724 р. колеґія з тих волостий мала доходу в грошах 2.344 руб. 73 коп., а в натураліях 957 чверток і 4 четвертики ріжного хлїба. В 1725 р. до листопада стягнула колеґія з тих маєтностий 928 р.

лѣйшій князь", звісний з свого замилуваня до накопичуваня богацтва якими би там не було способами, дуже озлобив ся тим учинком мал. кол. і подав на неї жалобу.[1]) Розуміє ся, що В. Т. Сов., в котрім жалобщик займав перше місце, рішив справу в користь Меньшикова, а від колеґії зажадав вияснення, чому вона так поступила.[2]) Се було з початком 1727 р. в марті.

Меньшиков, зайнявши вороже становище супроти мал. кол., мимоволі мусів станути по стороні тих, що бажали собі знесеня сеї зненавидженої інституциї, себто по стороні українського населеня. 6 мая 1727 умерла Катерина I, а царем приголошено Петра II малолітка, під формальною опікою Меньшикова. На Україну посипали ся як з рога обильности ласкаві розпорядженя. 12 мая В. Т. Сов. знов рішив знести податки, наложені малоросійською колеґією, а збирати лишень ті, „которые надлежатъ по пунктамъ Богдана Хмельницкаго збираны при бытности потомъ бывшихъ гетмановъ".[3]) Того самого дня видано заборону Великоросам купувати які небудь посілости на Україні, „чтобъ отъ того малороссійському народу обиды не было". Тим, що вже переднійше закупили тут маєтности, наказано звернути гроші, а тим, котрі на будуче купували-б на Україні землю, загрожено відобранєм купленого без звороту заплаченої суми.[4]) Зараз таки вислано на Україну указ, в котрім побіч згаданого знесеня податків подано надію, „что къ нимъ въ Малую Россію гетманъ и старшина[5]) будутъ опредѣлены впредъ вскорѣ, какъ прежде было по договору Богдана

---

83 коп. і 836 чверт. „провіянта", не вчисляючи в се податку з соли і тютюну. Се, як кажу, був лишень податок, який ішов на Меньшикова, що одначе не виключало звичайної панщини, яку відбували йому піддані в тих маєтностях. Т. 63, ст. 502. [1]) Т. 63, ст. 413. [2]) Т. 63, ст. 412.

[3]) Т. 63, ст. 480 і 484. Поки збиранє податків було в заряді малор. колеґії, всякі полекші податкові, в роді наведеної в горі, були дуже сумнівної вартости, а головно полекші що до податків in natura. На Україні не було якоїсь сталої системи податкової, не було те-ж прелімінаря буджетового, так, що зборщики „гдѣ сколько могуть собрать" — як говорить ся в донесеню малоросс. колеґії — то беруть. Значить, що при „добрій волі" колеґія і її орґани по всяких полекшах могли стягнути стільки, скільки їм було потреба. Т. 63, ст. 503. [4]) Т. 63, ст. 510.

[5]) На Україні за часів мал. кол. дуже давав ся чути брак старшини. Половина ґенеральної старшини, як звісно, сиділа в Петербурзі. В 1726 р. доносила колеґія, як писав сенат до В. Т. Сов., „что въ малороссійскихъ полкахъ многихъ сотниковъ и другой полковой старшини нѣтъ, и затѣмъ въ полковыхъ и протчихъ правленіяхъ учинилась остановка, да и промеморіями въ ту коллегію изъ генеральной войсковой

Хмельницкого".[1]) Рівночасно Велямінова покликано в Петербург з „приходными и расходными книгами".[2])

Непевні з початку обіцянки привернення автономії Україні почали прибирати чим раз конкретнійші форми. 16 червня того таки року В. Т. Сов. ухвалив перенести українські справи з сената в колеґію „иностранныхъ дѣлъ", де вони давнійше були.[3]) Два місяці пізнійше (18 серпня) переведено також всякі справи українського духовенства, крім „самыхъ духовныхъ дѣлъ", з синода до тої колеґії.[4]) Вкінці приступили до вибору гетьмана. На засіданю 17 червня наказав В. Т. Сов. „одну булаву серебрянную для посылки къ гетману отослать въ иностранную колегію"[5]), а 20 того місяця постановив вислати тайного совітника Федора Наумова на Україну, щоб був присутний при виборі гетьмана.[6]) Наумов одначе ще не зараз виїхав, бо аж при кінци липня виготовлено йому інструкцию про вибір гетьмана і старшини, на котрій то інструкциї Меньшиков зробив дописку при точці о виборі старшини: „кромѣ жидовъ".[7]) Велямінова раз пораз взивали до Петербурга, тимчасом малорос. кол. поки що все формально не була знесена. Доперва на два дни перед вибором гетьмана, який відбув ся 1 жовтня 1727 р., В. Т. Сов. постановив „Малороссійской коллегіи членовъ взять въ Санктъ-Петербургъ".[8]) Між тим зроблено ще пару дрібнійших уступок для України, з котрих найважнійше занехане стяганя по копійці на день від кождого на полки розложені на Україні.[9]) Одначе місцева людність мусіла дальше, як і перед тим, удержувати своїм коштом 9 российських кінних полків.[10]) Наумов по-

---

канцеляріи объявляютъ, что за неимѣніемъ при полкахъ старшины... въ войсковыхъ и челобитчиковыхъ дѣлахъ чинится многое неисправленіе". Т. 55, с. 328. Про те саме доносив сенат в 1727 р. Т. 63, ст. 593. Се донесенє дає сумний образ того неладу, який повстав на Україні підчас боротьби российських порядків з українським автономічним устроєм. [1]) Т. 63, ст. 484. [2]) Ibidem. [3]) Т. 63, ст. 747. [4]) Т. 69, ст. 257. [5]) Т. 63, ст. 270. [6]) Т. 63, ст. 779. [7]) Т. 69, ст. 129. [8]) Т. 69, ст. 394. [9]) Т. 69, ст. 11.

[10]) На Україні в 1727 р. стояли отсі российські драґунські (кінні) полки: 1) Київський, 2) Троїцький, 3) Тобольський, 4) Новотроїцький, 5) Олонецький, 6) Ямбургський, 7) Хлопов, 8) Владимірський і 9) Вятський. Т. 69, ст. 19. Полки ті, як доносила воєнна колеґія В. Т. Сов., „довольствовались какъ провіянтомъ, такъ и фуражемъ отъ тамошнихъ жителей, съ нихъ же (жителей) сбираются на драгунъ и харчевые и копѣечныя деньги". Ibid., ст. 12. Згадана в горі реформа, яку пропонувала в. кол., мала бути по її представленю така: „Надлежитъ для

зістав при гетьмані в характерѣ „министра для государевыхъ дѣлъ“, а в дійсности займав становище рівнорядне майже з гетьманом, а крім сього додано йому ще помічників. Та правительству титуловане Наумова „міністром“ при гетьмані видало ся невідповідним — за богато, мовляв, чести. Проте вже з початком 1728 р. (22 марта) В. Т. Сов. велів „Наумова не писать министромъ, но писать только чинъ его тайный совѣтникъ, разсуждая, что при гетманѣ министра государю держать не надлежитъ“.[1]) Остаточно цілу ту історию з приверненем гетьманства закінчено тим, що гетьмана 22 липня 1728 піддано в військових справах фельдмаршалови кн. Ґоліцину як кождого иньшого ґенерала, але за те сей указ одержав гетьман — через колеґію „иностранныхъ дѣлъ“.[2]) Від того часу аж до кінця свого істнованя В. Т. Сов. не підносив жадних прінціпіяльних питань[3]) що до політичного становища України тай взагалі мало нею займав ся, з виїмком хиба річий меньшої ваги, як: жалобами на російських офіцирів, як також на бувшу малорос. кол. і т. и.

охраненія Украины поселить въ Малой Россіи при каждомъ полку гетманского регимента по одному полку драгунскому (дотепер вони стояли по кватирах), выключая изъ того числа оденъ стародубскій полкъ за недовольствомъ хлѣба и конскихъ кормовъ. И ежели сіе мнѣніе — писала колеґія дальше — въ В. Т. Совѣтѣ за благо принято будетъ, то надлежить объявить прежде тамошнымъ жителямъ, что сіе чинится для ихъ общей пользы, дабы свободны они были отъ постоевъ и отъ тягостей, которые имъ отъ квартиръ происходятъ, и чтобъ въ мѣсто того при каждомъ Малороссійскомъ полку отведены были на поселеніе девяти драгунскихъ полковъ удобныя мѣста и на конскій выпускъ довольные луга. А какъ въ тѣхъ мѣстахъ тѣ полки построятся, то уже малороссійскіе жители отъ постоевъ уволнены будутъ, къ томужъ и самымъ имъ удобнѣе на тѣ драгунскіе полки доставить провіянтъ и фуражъ, а полкамъ (козацьким) свободно всегда для содержанія форпостовъ... въ компаменты вступать. ibid.

[1]) Т. 79, ст. 232. [2]) Т. 84, ст. 147.

[3]) В тім році підчас побуту Апостола в Москві правительство видало для України т. зв. „рѣшительные пункты“ — документ засадничої ваги, де надано правне значінє усім тим виломам в українськім автономічнім устрою, яке поробило російське правительство за Петра Великого, а що найважнійше, сформувало ґенеральний військовий суд так, що половина його членів (3) мала бути обсаджена Великоросами. Сього документу нема в протоколах В. Т. Сов., бо його видано через кол. ин. дѣлъ, проте я ширше про нього не говорю. В цілости видрукований він в дод. до IV ч. Истор. Малор. Бантиша-Каляньського (вид. з 1822) ст. 271.

З початком 1730 р. (18 січня) помер Петро II, а на російський престіл покликано Анну Іванівну. Нове правительство з початку не робило ніяких змін в розпорядженях дотично України, виданих попереднім правительством. Гетьманство поки що позістало і на дальше, та з иньших жерел знаємо[1]), що гетьманство на Україні лише толєровано до часу, — до незадовго сподіваної смерти Апостола, який був уже старцем. На се врештою вказує й пізнійша поведінка правительства. Як лишень розійшла ся вість, що Апостол „заболѣлъ жестоко параличемъ", правительство зажадало „мнѣнія о Малой Россіи" від кн. Олексія Шаховского, який тоді перебував на Україні вже від часу, занятий упорядкованєм слобідських полків. З тої рациї уважали його знавцем українських справ, яким він дійсно був. „Хотя въ бытность В-го Сіятельства здѣсь въ С. Петербургѣ" — говорило ся в указї з 18 мая 1733 р. — „по указу Ея И. В-а за извѣстіемъ Вамъ въ малороссійскомъ порядкѣ имѣлось разсужденіе, какимъ образомъ впредь по смерти нынѣшняго гетьмана съ Малороссіею поступать и на какомъ основаніи оныхъ содержать надлежитъ, токмо онаго (разсужденія) за отбытіемъ В-го Сіятельства и по нынѣ не окончено; а понеже нынѣ объ ономъ разсужденію быть весьма потребно, того ради благоволите для всеподданнѣйшаго о томъ Е. И. В. представленія, посовѣтовать... написавъ объ ономъ свое разсужденіе съ мнѣніемъ, прислать въ кабинетъ съ нарочно посланнымъ безъ замедленія.[2]) Я навмисне навів той указ, бо з нього доволї ясно, що правительство Анни вже давно носило ся з думкою перемінити дотеперішнїй порядок на Україні. Коли зважимо, що Шаховский їдучи на Україну з Петербурга вже 9 січня 1733 був в Москві[3]), то побут його в Петербурзї, а з тим і „разсужденія" його з міністрами „о новомъ порядкѣ въ Малой Россіи" припадають на кінець 1732 р. Та готового пляну, як належить той „порядок" запровадити, правительство видно поки що не мало. Отже коли прийшла відомість, що гетьман 28 цьвітня тяжко захорував[4]), міністри зажадали від Шаховского ради. Відповідь Шаховского на згадане візванє надійшла в половині червня, та на жаль в журналї кабінета її не подано, лишень занотовано під днем 16 червня, що „получено письмо

---

1) Соловьевъ, Ист. Росс., IV, ст. 1206. 2) Т. 106, ст. 222.
3) Т. 106, ст. 21. 4) Т. 108, ст. 187. Маркович, Записки I, ст. 406.

князя Шаховского въ отвѣтствіе съ разсужденіемъ о гетманѣ".[1]) Здаєть ся не помилю ся, коли скажу, що для нарад над українськими справами покликано до Петербурга команданта „українського корпусу" ґенерала Вайсбаха, який те-ж від довгого часу перебував на Україні. В журналі кабінета під 11 серпня занотовано, що на нараді, на котрій був Вайсбах, хоч не входив в склад кабінета, „имѣли расужденіе объ украинскихъ дѣлахъ".[2]) Тут не від річи буде сказати, що в Польщі в тім році розпочала ся так звана сукцесийна війна між двома кандидатами до польської корони: Станїславом Лєщинським і сином бувшого короля Авґустом III. Росия на рівні з иньшими в польських справах інтересованими державами брала в тій війні участь, а в числї російських військ був також одинайцятьтисячний відділ козаків під наказним гетьманом Лизогубом. До річи лишень зазначу, що з українськими військами російські воєнні власти поводили ся зовсім без церемонії; на доказ вистарчить хочби й се, що згаданий відділ козаків віддано під команду російському полковникови.[3])

В Польщі війна, на правім березу Днїпра увихають ся аґенти Лєщинського і манять на свою сторону Запорожців[4]), з Криму теж приходять недобрі вісти про ворожі замисли Татарів — ось про що доношено з України правительству з кінцем 1733 і з початком 1734. На тім не конець; 15 січня 1734 р. „резидент" при гетьмані ґенерал Наришкін доніс про обложну хоробу гетьмана і просить указу, як йому поступати в разї смерти Апостола.[5]) Незабаром потім Наришкін звіщає про смерть гетьмана (17 січня), а слїдом про появу польських шпіонів на Україні[6]), а вкінці прийшла найпоганійша для правительства вість про прибутє до Криму непримиреного мазепинця Орлика і кокетованє „станїславців" з Татарами — очевидно не з добрими намірами для Росиї.[7]) В Петербурзї заметушили ся. Перед очима правительства дуже легко міг станути 1708 рік, бо-ж виринули ті самі чинники: „станїславці" (сторонники Лєщинського), мазепинці в особі Орлика — бракувало лишень Шведів. До кн. Шаховского, який тоді стояв на чолї корпуса військ на правім березї Днїпра, пішли укази за указами, щоб чим скорше удав ся до Глухова — обняти управу, тим більше,

---

[1]) Т. 106, ст. 310. [2]) Т. 106, ст. 384. [3]) Т. 106, ст. 425. [4]) Т. 106, ст. 437. [5]) Т. 108, ст. 11. [6]) Т. 108, ст. 32. [7]) Т. 108, ст. 134.

що Наришкін під той час був у Петербурзї. Перший такий указ післано йому 17 січня на вість, що гетьман небезпечно хорий. В нїм наказувано Шаховскому переняти управу в свої руки. „...И ежели онъ, гетманъ въ самую глубочайшую болѣзнь придетъ или умретъ, то повелѣваемъ Вамъ — сказано в указї — при ономъ случаѣ пристойныя мѣры взять и во всемъ такимъ образомъ поступать, какъ о томъ извѣстное вамъ Наше намѣреніе состоитъ и мы на васъ въ томъ надежду имѣемъ, безъ всякаго упущенія и при томъ на обращенія ихъ малороссійскія, а особливо при нынѣшнихъ конъюктурахъ накрѣпко и недреманнымъ окомъ смотрѣть и о томъ Намъ обстоятельно репортовать, съ представленіемъ о учрежденіи порядковъ мнѣнія своего“.[1]) При тім дано йому до диспозициї поблизькі ґарнізонні і полеві полки.[2]) В тиждень після сього правительство дізнавши ся вже про смерть гетьмана, післало Шаховскому другий указ, в котрім наглить його, щоби з можливим поспіхом їхав до Глухова і щоб обнявши там управу поступав „до дальнѣйшаго... указа по извѣстному Вамъ нашему намѣренію и по преждепосланному указу со всякомъ (sic!) прилежнымъ надѣніемъ (радѣніемъ) и осторожностію, безъ упущенія, присматривая при томъ на поступки тамошняго малороссійскаго народа накрѣпко, и что отъ нихъ происходитъ будетъ, о томъ надлежащія и пристойнія мѣры взять“.[3])

Між тим правительство заняло ся виробленем нової форми управи України. 29 січня відбуло ся в Петербурзї „особое совѣщаніе“, на котрім поставлено ось який проєкт управи Україною: „Гетману впредь быть не разсуждается, а быть правленію, вмѣсто чина гетманскаго, во шти (sic!) персонахъ состоящему, а именно: изъ трехъ великороссійскихъ, изъ трехъ малороссійскихъ и къ тому представляется нынѣ, хотя на время, пока дѣло въ надлежащей порядокъ приведено будетъ, кн. Алексѣй Шаховскій, а кому при немъ изъ великороссійскихъ и изъ малороссійскихъ быть, тому ниже сего представляются кандидаты, которымъ быть въ засѣданіи въ равенствѣ, а сидѣть по правой сторонѣ русскимъ, на лѣвой малороссійскимъ и править дѣла по прежнимъ инструкціямъ и рѣшительнымъ пунктамъ, а генеральному воинскому суду быть по прежнему; тому правленію быть подъ вѣдѣніемъ сената въ особливой конторѣ. И сіе — додано в тім проєктї — содержать секретно, а въ указахъ

[1]) Т. 108, ст. 14. [2]) Ibidem. [3]) Т. 108, ст. 21.

и въ прочихъ письмахъ не показывать, что намѣреніе имѣется гетмана не выбрать".[1]) Під тим проєктом підписали ся участники сього „особаго совѣщанія": Мініх, Андрей Остерман (канцлер), кн. Олексій Черкаский (віцеканцлер), Андрій Ушаков (начальник тайної канцелярии) і Петро Шафіров. Кандидатами до тої управи поставлено з Росиян: Івана Велямінова, Степана Количева, Андрія Чернишева і Дмитра Порецкого, з Українців: ґенерального обозного Лизоґуба, підскарбія Марковича (Андрія) і ґенер. осаула Мануйловича. Того таки дня подано сей проєкт до апробати Анні, котра власноручно дописала: „опробуэца".[2])

Два дні пізнійше повідомлено осібним „именнымъ" указом про що йно наведену постанову кн. Шаховского, даючи йому свобідну волю в іменованю або усуваню так российських як і українських членів новоустановленої управи. З Росиян радило правительство вибрати офіцирів „достойныхъ и способныхъ", а що до пропонованих самим таки правительством українських кандидатів: Лизогуба, Марковича і Мануйловича, то їх лишено в такім разї допустити до управи, коли за ними „ничего подозрительнаго и противнаго не знаете". В противнім случаю міг Шаховский заіменувати на їх місце иньших. Особливо поручено йому наглядати Росиян, членів ґенерального суду, чи вони „достойни, ибо надобно такихъ людей въ томъ судѣ имѣть, которые-бъ были правдивы, и къ взяткамъ не лакомы, и не было-бъ отъ нихъ народу озлобленія, и дабы оный малороссійскій народъ правосудіемъ тѣхъ великороссійскихъ судей былъ доволенъ и пріобыкалъ къ великороссійскому правленію". „Вамъ-же... предостерегать того, чтобъ какой шатости въ малороссійскомъ народѣ подъ нынѣшній часъ не произошло и смотрѣть того прилежно", в такім разї „поступать по силѣ инструкціи и отправленныхъ недавно нашихъ указовъ, толь наипаче, что Вы о нашемъ въ томъ намѣреніи и соизволеніи свѣдомы". А що правительвтво не було певне, які можуть зайти на Україні обставини, а Шаховского будь-що-будь вязала дана йому інструкция, то заздалегідь позволено йому відповідно до потреби інструкцию змінити. Окрім того наказував указ усунути дотеперішнього члена військового суду, смоленського шляхтича ротмістра Пассека, понеже ему въ судѣ войсковомъ быть весьма разсуждаемъ не за потребно". Вкінцї наказано всї ті розпоряджeня держати в найбільшім секреті.[3])

---

[1]) Т. 108, ст. 22—23. [2]) Т. 108, ст. 23. [3]) Т. 108, ст. 24—25.

Все, що дотепер зроблено, здавало ся правительству ще за мало для того, аби „малороссійскій народъ пріобыкалъ къ великороссійскому правленію“. Разом з попередним указом воно видало вельми інтересне припоручене Шаховскому, котре також вияснює усунене Пассека з ґенерального суду. „Понеже Мы — говорило ся в указї — увѣдомились, что смоленская шляхта съ малороссійскими жителями въ свойство вступаютъ и съ обоихъ сторонъ сыновей женятъ и дочерей выдаютъ, что, кажется, противно Нашему интересу, а за пристойнѣе и полезнѣе разсуждается, дабы оный малороссійскій народъ имѣлъ своится и въ свойство вступать съ Нашимъ великороссійскимъ народомъ. Того ради повелѣваемъ Вамъ, дабы Вы по Вашему искусству, секретно подъ рукою особлово трудились малороссіянъ отъ свойства съ смольняны и съ поляки и съ другими зарубежными жителями отводить, а побуждать ихъ и искуснымъ образомъ приводить въ свойство съ великороссійскими. И сіе содержать секретно“.[1]) Тимчасом заки Шаховский приїхав до Глухова, „малоросийська мінїстерська канцелярия“ одержала з Петербурга наказ переловити розісланих по Українї польських шпіонів, яких мало бути 11 люда і перевести строге слїдство, чи ті шпіони не мали з Українцями яких зносин і „съ кѣмъ изъ малороссійскихъ жителей къ какому злому намѣренію согласія“. А коли би справдї на кого впало підозрінє, то „о томъ слѣдствіе и розыскъ производитъ безъ всякаго упущенія“.[2]) Підозрівали загал в зносинах з польськими шпіонами, підозрівали те-ж Богу духа винні одиницї без найменьшої підстави лишень з тої розумної рациї, що ану-ж припадково дасть ся що викрити.[3]) Так поступлено з Лизогубом, котрий вертав з польського походу, щоб зайняти місце члена управи. Насамперед переглядїли в Глухові його донесеня з театру війни до Апостола. Потім перевели на нїм ревізию в Ризї, через котру він переїздив і забрали у нього всї папери.[4])

Шаховский приїхав до Глухова 1 марта.[5]) Він видно був незадоволений з такої „конституциї“, яку правитель-

---

[1]) Т. 108, ст. 26. [2]) Т. 108, ст. 32—33.

[3]) Правительство поручило кн. Шаховскому переглянути листи Лизогуба до Апостола лишень в тїй цїли, що була заразом причиною, „не найдется-ли въ нихъ (листах) чего сумнительнаго“. Т. 108, ст. 117.

[4]) Т. 108, ст. 209, 238, 264, 320. [5]) Маркович, Записки, I, ст. 421.

ство надало Україні і подав свій проєкт запроваджения „нового порядку“. Проєкту Шаховского нема в „Сборнику“, але зміст його поданий в відповіди правительства на нього. Шаховский передовсім пропонував, щоб управу на Україні віддати одному чоловікови, а не колєґіяльній інституциї, бо в такім разї в канцеляриї можуть зайти великі трудности і проволока в залагоджуваню справ. При тім покликував ся на те, що давнїйше один гетьман підписував всякі резолюциї, що належали до компетенциї гетьманського уряду. Другою річею, котрої дуже не бажав собі Шаховский, було допущенє до управи української старшини. На його думку і так „старшина уже давно желаніе имѣла къ полученію правленія войсковой генеральной канцеляріи, а когда нынѣ уже во оной присутствіе получатъ, то впредь оныхъ отрѣшить уже не такъ удобно будетъ, какъ бы они къ тому дѣлу допущены не были“.[1]) Я не маю в можности тут рішити, на скілько Шаховский в тім своїм „проєктї“ був щирий; можна одначе догадувати ся, що він пропонуючи правительству порученє всеї власти на Україні одному чоловікови, нікого иньшого не мав на думцї, як лишень себе, а таке становище чейже було-б для нього не без певного значіня, а навіть і користи. А так треба було „вершити“ справи спільно з другими російськими офіцирами, а то і з козацькими старшинами.

Та ті, що виробили первісний проєкт, вспіли його оборонити. 7 марта відбуло ся в Петербурзї знова „особое совѣщаніе“, на котрім положено, „что при нынѣшнихъ случаяхъ ко интересамъ Ея И. В-ва приличнѣе и полезнѣе... быть тому правленію до времени на такомъ основаніи, какъ въ вышеупомянутомъ Ея И. В-ва указѣ января 31 дня опредѣлено“. Дотично першої точки проєкту Шаховского зібрані заявили, що не признають за ним рациї, бо коли справи будуть залагоджувані на спільних нарадах членів управи, то належить сподївати ся ще лучшого порядку і меньшої проволоки, як то було перед тим. Що до участи козацької старшини в зарядї, то по думцї зібраних „отъ того, что нѣкоторые изъ малороссійскихъ въ томъ собраніи присутствовать станутъ никакого предосужденія интересомъ Ея И. В-ва не признавается, но паче еще польза, понеже не вся старшина присутствовать станетъ, но только три персоны, и тѣ три персоны однѣ никакой власти имѣть не будутъ, но должны съ великороссійскими вмѣстѣ

[1]) Т. 108, ст. 55—56.

засѣдать и дѣла отправлять". Вкінці найважнійший арґумент: „сверхъ того, ежели съ самаго начала всѣхъ малороссійскихъ отъ правленія вовсе и генерально отрѣшить и одному великороссійскому все правленіе вручить, то-бъ оный малороссійскій народъ отъ того въ какое сумнѣніе приведенъ не былъ, и иногда-б вящія какія затрудненія отъ того не произошли". А дальше сказано: „По усмотрѣнію, какимъ порядкомъ, по сему основанію, дѣла тамо пойдутъ, всегда въ Ея И. В-ва соизволеніи будетъ состоятъ сіе, на время учиненное, правленіе отмѣнить и другія такія учрежденія учинить, какія по обстоятельствамъ для интересовъ Ея И. В-а за благо разсуждены будутъ".[1]) Під тим підписались: Остерман, Черкаский, кн. Димитрій Ґоліцин, Ушаков і Шафіров.

Се рівнож цариця апробувала і таки того дня видано Шаховскому указ такого самого змісту.[2]) На тім справа станула і сього питання вже більше не підношено. Шаховский зібравши собі до помочи российських полковників Радїщева і Кишкіна, а з Українців визначених уже перед тим, крім Лизогуба, який ще не повернув був з Польщі, заняв ся справами України. Розуміє ся, що на Україні не знали про правдиві заміри правительства, котре голосило, що новоустановлений заряд лишень буде істнувати до вибору нового гетьмана, що має наступити колись. Шаховский справді мав богато клопотів, мусів заняти ся висилкою козацьких військ до Польщі, а рівночасно слідити за „станіславцями" і Орликом[3]), про котрого побут в Кримі доносив Неплюєв з Царгорода.[4]) Щоб йому дати більше часу на заряд Україною і слобідськими полками, увільнено його від команди над поблизькими ґарнізонними і полевими полками.[5]) В ґенеральний суд увійшли знова згаданий вже смоленський шляхтич Пассек на просьбу Шаховского, бриґадир кн. Борятінский на місце Арсенєва[6]) (давнійшого віцепрезидента мал. кол.) і Кишкін, з Українців Лизогуб, котрий з початку засідав також в ґенер. військовій канцеляриї, та пізнійше чомусь його звідти усунено, дальше Михайло Забіла, а на місце хорого Мануйловича Шаховский мав сам визначити кого зі старшини.[7]) Тут видно, що між ґенер. військ. канцеляриєю і судом роблено тепер уже замітну ріжницю, чого перед тим не було.

[1]) Т. 108, ст. 55—56. [2]) Т. 108, 56—57. [3]) Т. 108, ст. 134. [4]) Т. 108, ст. 150. [5]) Т. 108, ст. 356. [6]) Т. 108, ст. 366. [7]) Т. 108, ст. 368.

Надано нову форму управи України; визначено членів тої управи — та як мав поводити ся голова українського правительства кн. Шаховский? Все те, що до тепер запроваджено, дотикало лише формальної сторони, а треба було надати якийсь тон тій українській політиці і витворювати потрібний правительству настрій. В тій власне цїли правительство российське виробило для Шаховского відповідну інструкцию 13 вересня 1734 р. В першій точцї тої інструкциї стара пісенька: Шаховскому наказувало ся остро пильнувати, щоби „въ дѣлахъ какъ главныхъ такъ и въ прочихъ какой противности не было, и народъ къ тому побуждаемъ отъ кого не былъ, и иныхъ тѣмъ подобныхъ дѣлъ, и развѣдывать того на крѣпко". А коли-б хто зі старшини був підозрений в такій „противности", брати його в арешт. „Усматривать во всякихъ обхожденіяхъ, кто изъ старшинъ и изъ козаковъ къ Намъ и къ сторонѣ Нашей доброжелательны" і тими обсаджувати опорожнені старшинські місця. Дальше слїдує найважнїйша часть інструкциї: з часом і відповідним способом вмовляти в український народ, а головно в козаків, що цариця буде їх держати при даних привілєях; а коли би показало ся, що козаки терплять які кривди від старшини, то заступати ся за них, хоч би не було жадних жалоб. Коли хто з старшини буде представляти, що на Українї заведено великі податки, яких перед тим не збирано, то Шаховский мав публично заявляти, що ціль податків вияснена докладно в „рішительних пунктах" даних гетьману. Иньшим старшинам в чотири очи мав цїлу вину що до тягарів податкових звалювати на гетьманів. Перед тим, мовляв, поки ще не було підскарбіїв [1]), а збиранє податків виключно було в руках гетьмана, діялись надужитя, бо з одних збирано за багато, з других зовсїм нїчого, відповідно до каприсів гетьмана. А що тепер запроваджено податки з промислів, то лишень на користь України і щоби цариця мала відомість, кілько з підданих є доходів, і що вони повинні се уважати за велику ласку, а не тягар. Стане хто Шахов-

---

[1]) На основі „рішительних пунктів" заряд і стяганє податків на Українї належав виключно до підскарбіїв, яких тодї рівночасно запроваджено, і вони мали складати справозданє перед правительством российським. Гетьман, до якого перед тим належав заряд доходами, не мав тепер в тій справі жадної інґеренциї. Підскарбіїв було двох: оден Українець, другий Великорос. За гетьманства Апостола підскарбіями були з Українців Андрій Маркович, а з Великоросів Іван Мякінїн, іменований 27 сїчня 1729 р. Т. 94, ст. 38.

скому говорити про другий тягар: удержуванє российських полків, то він повинен був покликати ся на „пункти“ Хмельницького і на те, що ті полки боронять Україну від Татар і Поляків. До того на Україні тих полків розмірно до числа „дворів“ далеко меньше, ніж в иньших провінциях; а як коли в збираню провіянта були „какіе непорядки чинены, то не отъ кого другаго, токмо отъ единаго гетмана то происходить могло“. Повинен був дальше Шаховский всіми способами вмовляти в нарід, „что какія въ бытность гетмановъ чинились партикулярнымъ домамъ обиды и разоренія, какъ въ отнятіи маетностей, такъ и въ награжденіи непорядочно... нынѣ намѣреніе имѣемъ всѣхъ вѣрныхъ Нашихъ малороссійскаго народа, за службы и вѣрность ихъ милостію своею и награжденіемъ деревень не оставить“. Ся точка очевидно специяльно обчислена на старшину. Особливо пильно мав Шаховский слідити і недопускати до того, щоб старшина просила вибору гетьмана і не збирала таких чолобитень, як давнійше [1]) (очевидно по смерти Скоропадського).

Хоч українські справи переведено тепер у „вѣдомство“ сената, то Шаховському наказано в наведеній висше інструкциї, а пізнійше указом з дня 17 грудня лишень про маловажні справи доносити в сенат, натомісь про секретні справи писати просто до кабінета.[2]) При таких взаїмних пересилках між правительством і Шаховським так далеко посували обережність, що уживали цифрового альфабету.[3])

Шаховский, зіставши правителем України, передовсім постарав ся дібрати відповідних людий собі до помочи, звісно Росиян. На се вказує прим. його просьба до правительства, аби до глухівського ґарнізону визначено гідних і здібних офіцирів, котрих би він міг уживати до переведеня ріжних слідств і спорів, які між народом повстають, бо по його словам народ волить российських офіцирів при таких справах, ніж своїх старшин. На такі комісиї не годили ся зовсім дотеперішні офіцири, по більшій части старі і нездатні.[4]) Про дальшу його діяльність на Україні в 1734 і 1735 рр. в напрямі інтенций правительства не можна на основі даних материялів нічого важнійшого сказати, тим більше, що він тої діяльности не мав часу розвинути, будучи

---

[1]) Т. 108. ст. 369—371. [2]) Т. 108, ст. 471. [3]) Т. 108, ст. 72.
[4]) Т. 108, ст. 340,

занятий урядженем військових маґазинів на Україні супроти війни з Турками і висилкою козацьких військ в ріжні сторони.[1])

З припадкових звісток можемо судити про положене козаків підчас тих походів. Положене те в кождім разї було не до позавидуваня, бо не тільки козаки сповняли всякі підрядні роботи при армії, але попадали звичайно в крайну нужду. В 1734 р. доносив рижський віцеґубернатор до кабінета, що відділ козаків з 200 люда з висланого ще попереднього року козацького війська до Польщі, приділений до рижської команди, ось як виглядає: „они наги и босы и не токмо обуви, но и соли купить за что не имѣють... а до того и лошадей не имѣють“. Вправдї їм припризначено платню, але вони одначе її не дістали по тій причині, що гроший не було.[2]) В 1735 р. ґенерал Вайсбах доносив, що вислані під його команду козаки „самые неимущіе, у которыхъ не только ружья, но и сѣделъ нѣтъ, къ тому между ними изъ ребятъ немало“.[3]) Не що иньшого, як нужда і лихе поведенє з козаками були причиною, що, як доносив Мініх з Цариченки 30 жовтня 1735, при повороті російської армії з кримського походу 10.526 козаків і 104 старшин „самовільно“ полишило армію, утікаючи на Україну. Правительство наказало Шаховскому перевести в тій справі строге слїдство[4]), але як закінчилась ся істория, не знаємо. Тягар війни, провадженої в тім часї з Турциєю, спав головно на українську людність, так з властивої України, як і слобідських полків. Поминаючи вже се, що всї воєнні операциї Мініха відбували ся на українській теріториї, людність мусїла ще достарчати провіянта для військ, давати козацькі полки, а крім сього будувати укріпленя на т. зв. „українській лінії“ від Дніпра аж до Дону.

Правительство, зайняте війною, не мало часу подумати над зміною форми управи на Україні, тож все поки що остало ся по давньому. З Петербурга неустанно лише посилано укази кн. Шаховскому про приготовленє провіянта для армії, висилку коний і людей на „лінійні“ роботи.[5]) Шаховский, розуміє ся, стягав провіянт, а рівночасно жалував ся, що те само роблять иньші російські команданти, котрі над припис беруть від людей усе

---

[1]) Т. 108, ст. 133. Т. 111, ст. 310. [2]) Т. 108, ст. 333. [3]) Т. 111, ст. 310. [4]) Т. 111, ст. 496. [5]) Т. 114, ст. 3.

те, чого їм треба, не платячи пошкодованим нічого[1]), а за підводи те-ж не платять. Правительство, розуміє ся, видало проти сього заборону, але можна сумнївати ся, чи вона зарадила лихови. Далеко більші домаганя ставив Шаховскому фельдмаршал Мініх. До земляних робіт на український лінії зажадав не меньше, тільки 53.623 робітників з України, слобідських полків і вороніжської ґубернії.[2]) Правительство само признало висланє такого числа людий без загальної руїни прямо неможливим і Мініхови відмовлено.[3]) Вислано лишень 15.000 українських робітників для будови земляних редут і насипів від набігів татарських, а для забезпеченя тих робітників від Татар поручено Шаховскому вислати відповідне число козацького війська.[4]) На таких висилках провіянта для армії і людий на роботу зійшов 1736 рік. Серед того помер кн. Шаховский, а на його місце назначено казанського ґубернатора ґенерала Румянцева[5]), що прибув на Україну з кінцем 1736 року. До його приїзду правив Україною московський ґубернатор кн. Борятінский.[6])

Серед таких обставин низші верстви української людности, а головно козаки з'убожіли. Вже в 1735 р. правительство кілька разів робило докори Шаховскому, що він виправляє в похід козаків без збруї й одїжи і на лихих конях, а чого доброго, то зовсім без коний. В 1736 р. правительство було спонукане вислати майора ґвардиї Шіпова з секретним порученєм на Україну, щоб він побіч иньших справ прослїдив також, „въ какомъ числѣ людей малороссійскіе и слободскіе полки до 1709 года, а въ какомъ числѣ нынѣ находятся“ і „отчего то учинилось, что нынѣ толь мало лошадей и прочаго скота между ними находится“.[7]) На жаль, з „бумагъ“ не видно, яку відповідь на сї пункти подав Шіпов правительству.

В дальшім (1737) роцї війна з Турциєю тягла ся дальше. Мініх жадав що раз дальших висилок козаків то до армії, то для оборони границь від татарських набігів. І так уже на самім початку 1737 року (4 січня) правительство післало указ кн. Борятінскому (що таки зістав правителем України на місце Румянцева), щоб він вислав 15.000 українських і слобідських козаків.[8]) Новим указом з дня 23

---

[1]) Т. 114, ст. 29. [2]) Т. 114, ст. 128. [3]) Т. 114, ст. 143.
[4]) Т. 114, ст. 227. [5]) Т. 114, ст. 272. [6]) Т. 114, ст. 313.
[7]) Т. 114, ст. 236. [8]) Т. 117, ст. 4.

січня наказано той відділ козаків розділити так, щоб Мініху вислати 9.000, а фельдмаршалови Лассі, який ладив ся до походу на Крим, 6.000 козаків.[1]) Козацькі полки висилано до армій, а тимчасом Татари нападали на полудневі границї, рабуючи, що попало.[2]) Проте правительство було змушене слїдом за сим видати нове розпоряджене, щоби „когда армія для произведенія... операцій чрезъ границы выступитъ, то для прикрытія и защищенія оныхъ (границъ), какъ изъ остаточныхъ въ домахъ за отправленіемъ въ походъ малороссійскихъ и слободскихъ козаковъ, такъ и изъ всѣхъ приватныхъ и помѣщичьихъ маетностей и слободъ, не выключая никого прежде въ казацкой службѣ бывшихъ, такожде изъ другихъ тѣхъ приватныхъ слободъ и деревень обывателей, добрыхъ и вооруженныхъ сколько потребно, собрать и неотмѣнно на границы и линію выслать“.[3]) Особливо остро поручало ся Борятінскому прикласти сей указ до приватних маєтностий, „не обходя никакихъ, ни Нашихъ собственныхъ, ниже какихъ прочихъ слободъ или деревень, чьи бы и какого званія не были“.[4]) Але стилїзация сього указу що до катеґорий людий, які мали бути вислані, досить неясна. Виходило би, що на границю і на лїнію мав вислати Борятінский тих козаків, які ще зістали ся доси дома, а крім сього також значне число посполитих, на що вказував би другий уривок з наведеного указу. Незабаром потім (12 марта) майор Шіпов доносив правительству, що за наказом Мініха зарядив вибрати на Україні і слобідських полках 50.000 люда козаків і селян, аби вислати їх на границї і до лїнійних робіт.[5]) Коли до сього додати, що українська людність мусїла давати підводи для перевоженя провіянта і воєнних припасів для армат і т. и., то тодї зможемо уявити собі положенє української людности в тім часї. Такі масові висилки робучого люда на лїнійні роботи і то як раз з початком весни не могли не скінчити ся загальною руїною краю.

Правительство само небавом похопило ся, чи може навіть одержало в тій справі які донесеня, досить, що 2 цьвітня післало кн. Борятінскому указ, в котрім між иньшим говорило ся: „Понеже всемѣрно потребно, чтобъ въ тамошныхъ (українських) краяхъ пашня и довольное посѣяніе хлѣба отнюдъ не остановлено, но надлежащимъ образомъ и порядкомъ исправлено

---

[1]). Т. 117, ст. 37. [2]) Т. 117, ст. 71. [3]) Т. 147, ст. 79.
[4]) Тамже. [5]) Т. 117, ст. 141.

было, якоже въ томъ натуральнымъ образомъ найглавнѣйшая нужда состоитъ, того ради надлежитъ всеконечно, о томъ зрѣлое и прилежное разсужденіе имѣть, чтобъ для такого необходимо потребнаго и нужнаго дѣла надлежащее число обывателей въ домахъ остаться и пашню исправлять могли".[1]) При тім правительство поручило Борятінскому, щоб він із Шіповим поміркував над тим, чи не можна би з тих 50.000 робітників і вже перед тим на ріжні роботи висланих людий „пристойное число убавить", а вислати лише таке число, без якого в жаднім разї годї обійти ся. Тут правительство само мабуть відчуло своє невластиве становище — з одного боку своїми висилками позбавляючи рілю тільки робучих рук, а з другого поручаючи Борятінскому старати ся, щоб та ріля була належно оброблена. Проте додає добродушно: „Вы сами признать можете, коль необходимо нужно и потребно есть, чтобъ земля отнюдь безъ пашни оставлена не была, и что оное первое основаніе всего прочаго есть; и для того сей пунктъ вамъ найкрѣпчайше рекомендуется".[2])

Не меньш інтересний дальший уступ сего указа: „И всеконечно о томъ также, чтобъ тамошніе обыватели не р а з б ѣ ж а л и с ь крайнѣйшіе попеченіе имѣть и всякіе по тамошнимъ обстоятельствамъ и состояніямъ найлучше возможные способы и средства изыскать и употреблять надлежить".[3]) Щоби справдї „обивателї" не розбігли ся, згодило ся правительство на пропозицию Борятінского, „чтобъ для лучшаго тамошняго народа къ необходимо нужнымъ нынѣ исправленіямъ поощренія о томъ, что по окончаніи войны оной за нынѣшніе отчасти небезтягостные на нихъ положенные труды высочайшею Нашею милостію награждены и всякія имъ облегченія показаны будутъ, въ тамошныхъ полкахъ къ лучшему ихъ обнадеживанію надлежащимъ образомъ публиковано было".[4]) Те саме меньше більше

---

[1]) Т. 117. ст. 192. [2]) Тамже.

[3]) Тамже. Отсе припорученє кн. Борятінскому можна собі вияснити лишень в той спосіб, що людність в наслїдок тих невиносимих обставин мусїла громадно переселювати ся деінде, мабуть на правий бік Днїпра. Впрочім перехід населеня з лївого на правий бік Днїпра розпочав ся кілька лїт перед тим, як доношено правительству в 1734 р. „А по ту сторону Кіева между Днѣпромъ и Днѣстромъ противъ Малой Россіи, всѣ мѣста и слободы прежнихъ жителей запустѣли было, а съ нѣсколько лѣтъ тому изъ Малой Россіи такъ много народу туда ушло, что оныя мѣста и слободы всѣ поселены въ польськой державѣ россійскими перебѣжчики, которыхъ тамъ многое-жъ число. Т. 108, ст. 286.

[4]) Т. 117, ст. 193.

повторило правительство в указї кн. Борятінскому 19 цьвітня, коли на накази кабінета, що наглив його до скорої висилки провіянта, робив представленя правительству, що людність дуже обтяжена підводами і т. и.[1]) Правительство в відповідь на ті його представленя виткнуло йому те, що він пропустив дуже догідну пору до таких висилок — зиму, через те достава провіянтів стала тепер для людности в двоє тяжшою. Тепер, по думці правительства, не зістало більш нічого, як лиш „всякими приличными способами и увѣщеваніями, и обнадеживаніями тамошній народъ... пріохочевать и къ ревности побуждать, представляя имъ государственную и собственную въ томъ обходящуюся нужду и вѣчное благополучіе и безопасность, и что ежели вѣрнымъ ихъ радѣніемъ и вспоможеніемъ нынѣшная кампанія счастливый успѣхъ имѣетъ, то мочно на Бога надѣеть ся, что всѣ тѣ тягости вдругъ минуются и они... за понесенныя нынѣшныя тягости другимъ образомъ всякою милостію отъ Насъ дѣйствительно и всеконечно награждены будутъ“.[2])

Всї ті гарні слова на нїщо не здали ся; на Українї запанувала нужда; хлїба не посїяно, бо не було кому і чим. „Изъ полученнаго отъ Нашего ген.-фельдмаршала гр. ф. Миниха доношенія — писали кабінет-мінїстри 26 цьвітня кн. Борятінскому — Мы съ великимъ неудовольстіемъ и прискорбіемъ усмотрить принуждены были, коимъ образомъ хлѣбное сѣяніе въ Малой Россіи весьма запущено, и по тому тракту, гдѣ оный генералъ-фельдмаршалъ ѣхалъ, озимаго хлѣба нигде не высѣяно“.[3]) Мінїстри висказавши дальше надію, що не на всїй Українї так запущено поле, як при згаданім трактї, поручили кн. Борятінскому постарати ся конечно, щоб хоча ярину посїяно, а при тім видати заборону гнати горівку „при такомъ нынѣ являющемся и изъ того впредь вящше опасаемомъ недостаткѣ въ хлѣбѣ“.[4]) Рівночасно з тим наказувало правительство Борятінскому купувати як найбільше збіжа, але потайки, через посередників, бо мовляв, як довідають ся продавцї, для кого має іти збіже, то зараз цїну підвисшать.[5]) Щоб одначе прийти убогій людности при посїві хлїба в поміч, велїв Борятинський тим, що не мають збіжа, за порукою пожичати[6]) (тільки не знати, хто се мав робити?), а правительство з свого боку додало, „чтобъ, ежели кто изъ обывателей своихъ лошадей и воловъ не имѣетъ, опредѣленіе

[1]) Т. 117, ст. 226. [2]) Т. 117, ст. 227. [3]) Т. 117, ст. 225.
[4]) Тамже, ст. 256. [5]) Т. 117, ст. 260. [6]) Т. 117, ст. 312.

учинить (себто Борятінский), чтобъ такихъ скудныхъ людей для вспаханія земли, сусѣды ихъ лошадьми или волами на то одно время ссужали".[1]) Се був справді добрий спосіб, але хто мав за те тих сусїдів винагородити?

По здобутю Мінїхом Очакова наступили нові висилки Українців до робіт при укріпленю сеї місцевости.[2]) Коли до сього додати, що заборонено вивіз з України волів на продажу (що зрештою правительство уже вперед взяло в свої руки), збіжа і горівки, то будем мати докладний образ економічного стану України підчас тої російсько-турецької війни.

Материял, який я отсе подав, обіймає значний протяг часу, бо майже десять літ (від 1726 до 1737, виключаючи час між знесенєм В. Т. Сов. заведенєм „Кабинета"). В такім значнім протягу часу обставини зміняють ся, а тим самим зміняють ся напрями і погляди на дані справи. Так воно було і в відносинах України до Росиї, в якій теж за той час не було без ріжних перемін, от хочби в особах володарів, що знова в автократичній державі дуже богато впливають на устрій держави, її полїтику і т. д. В характері Московської а потім Російської держави, як звісно, дуже сильно була замаркована ідея централїзму, чому, розуміє ся, йшло в супереч автономічне становище України. Україна зі свого боку була дуже важною териториєю для розвою Российської держави, головно-ж при кінци XVII в., коли вона старала ся на всї боки пробити собі „віконця", отже і приступ до Чорного моря. Та в тім значіню України була також в такій самій мірі і небезпека для держави, бо коли Україна за Самойловича помогла Петрови Великому здобути Азов, то Україна за Мазепи спричинила тому таки Петрови нещасливий прутський договор і утрату Азова, а заразом викликала вічну небезпеку війни з Турциєю. Ненастанна перспектива війни з Турциєю надала Україні як териториї ще більшу вагу, значить правительство мусїло з Україною і з її симпатиєю чи антипатиєю числити ся. Розгляненнй нами материял власне наглядно показує нам страх російського правительства перед евентуальними сеператистичними змаганями України, ваганє і непевність, з якою дивила ся централїстична Російська держава на автономію України. Той острах і ваганє правитель-

[1]) Т. 117, ст. 327. [2]) Т. 117, ст. 483 і др.

ства характеризують його політику дотично України цілий сей час, так що правительство ніколи не важило ся проголосити знесене гетьманства, котре було знаком української окремішности від Росиї.

Та українська автономія, чи радше витворений в ній устрій суспільний, мала сама свою слабу сторону — суперечність клясових інтересів козацької старшини і низших верств суспільства. О сю суперечність розбив ся плян Мазепи відірвати Україну від Москви, через те рівнож упав Полуботок кільканайцять літ пізнійше, і инакше при тодішних обставинах не могло бути. Полуботок прим. видаючи звіский універсал, що грозив репресаліями підданим, які по смерти Скоропадського бунтували ся проти державців[1]) (звичайне явище по смерти кождого гетьмана), робив се в угоду старшині, щоби прихилити її до своїх замислів, та за те наражував ся ширшим верствам народа, без котрого знов жадна акция не могла удати ся. Треба признати, що ту слабу сторону української автономії влучно підхопило російське правительство і вміло її в згаданих двох випадках належно використати, виступаючи в дуже принадній ролї заступника покривджених мас перед насильствами і визисками старшини.

З приводу саме тих двох випадків російський історик говорить, що моральна перевага показала ся по стороні тісної сполуки з Росиєю, а Петро Великий, ділаючи в користь більшости народа, в обох разах виграв справу.[2]) Одначе Толстой підчас дискусиї над українськими справами в В. Т. Сов. 23 лютого 1726 говорячи, що Петро Великий „дабы Малую Россію къ рукамъ прибрать“, не допустив до вибору гетьмана і відібрав власть у старшини „и чрезъ тотъ способъ полковники и старшина съ подданными пришли уже въ немалую ссору“ — зовсім инакше осьвітлює ту справу, а заразом показує ключ політики Петра до України. Засада, як бачимо, знана і нераз практикована: divide et impera. Та ужитя того способу в тих разах, коли автономічні чи навіть сепаратистичні змаганя Українців починали яку акцию, зовсім не вистарчало, треба було приєднати Україну для тісної сполуки з цілою імпериєю, для зреченя тої окремішности, яка поки-що все таки істнувала, і ось тут треба було показати ту моральну перевагу суспільного ладу Росиї над Україною. Російське правительство, щоб дігняти сеї цїли,грало ролю

---

[1]) Соловьевъ, Исторія Россіи, т. IV, ст. 831.
[2]) Соловьевъ, Исторія Россіи, т. IV, ст. 832.

оборонця простого народа перед його старшиною, проте де лише могло, становило своїх людий на старшинських місцях[1]), а по смерти Скоропадського навіть цілий заряд України поручило уставленій на те Малоросийській колеґії, зложеній, як звісно, з Великоросів, а всякій опір проти сього безпощадно здавило. Такий власне метод характеристичний для росийської політики в 20 рр. XVIII в. Та не минуло богато часу, як на росийських офіцирів, українських полковників-Москалів, ба що більше — на саму малоросийську колеґію, котра мала пильнувати, щоб народови не діяла ся кривда, посипали ся численні жалоби від того народа на „обиды, разоренія и взятки бывшаго той коллегіи президента и членовъ и прочихъ бывшихъ тамо у дѣлъ“[2]), навіть на мінїстра „для государевыхъ дѣлъ при гетманѣ“ Наумова.[3]) Як типовий оказ такого іменованого правительством полковника-Москаля наведу тут стародубського полковника Пашкова, котрого поведене супроти людности було ширше обговорюване в В. Т. Сов. З докладу кол. ин. дѣлъ в його справі видно ось що: В 1722 р. стародубські полчане подали Петрови Великому просьбу, щоб на місце помершого їх полковника Журавки іменував у них полковником кого з Великоросів, котрий би їх так не кривдив, як їх таки родимцї. Петро, розуміє ся, їх просьбу вдоволив і на другий рік (1723) післав там майора Кокошкіна, давши йому інструкцию, щоб він: 1) не відбирав у полчан ґрунтів анї потягав їх до робіт, як-

---

[1]) В тих часах, про котрі я отсе говорю, були обсаджені Великоросами (звичайно офіцерами) отсї полковничі уряди: Стародуб (перед тим ще Іван Кокошкін 1723—4, потім Ілія Пашков 1724—7, Александр Дуров 1730—4, Афанасій Радїщев 1734—41), Ніжин (Петро Петрович Толстой 1719—27, Іван Хрущов 1727—42), Чернигів (Богданов 1723—35). Я вже не згадую про иньші уряди, обсаджені коли не Москалями, то креатурами росийського правительства, Українцями, а то й ріжними авантуристами з чужинців, як прим. брати Милорадовичі, гадяцькі полковники.

[2]) В одній з таких справ що до надужить малоросс. кол. було навіть заряджене слїдство. В протоколї В. Т. Сов. з дня 21 серпня 1728 р. написано: „Его имп. Вел. указалъ черкешенина Никифора Бруевича отослать въ Иностранную коллегію и что онъ объявляетъ себѣ обиды и разоренія отъ Малороссійской коллегіи, такожъ и во взяткахъ на бывшаго той коллегіи президента и членовъ и на прочихъ, бывшихъ тамо у дѣлъ, такожъ какія и до него касались дѣла въ Малороссійколлегіи, и о томъ изслѣдовать и рѣшеніе учинить въ той коллегіи“. Т. 84, ст. 428. Як скінчило ся се слїдство не знати. [3]) Т. 79, ст. 337.

се робили попередні полковники, анї теж не перетягав козаків в підданьство, 2) був „праведним, нелицемірним і безволокитним суддею“, а не як попередні полковники і 3) не був гордий а поступав з полчанами „ласкаво и снисходительно“. Все те було йому наказане під загрозою смертної кари.[1]) Зміст тої інструкциї подано теж полчанам в осібній грамоті. В 1725 р. Кокошкін з причини слабости уступив з полковництва, а його місце заняв підполковник Пашков з тою самою інструкциею. Коли на Україні настав гетьманом Апостол, на Пашкова посипала ся маса жалоб від полчан і просьба, „чтобъ ему (Пашкову) въ Стародубѣ не быть“. Кол. ин. дѣлъ подала В. Т. Сов. ось такий реєстр стверджених вже провин Пашкова: 1) „что на заставы стоящимъ офицерамъ давалъ инструкціи о сборѣ на себя съ проѣзжающихъ купецкихъ людей съ пароконнаго воза по 20, а съ единоконнаго по 16 коп., а съ иныхъ и меньше; 2) одинъ москвитянинъ купя въ Стародубѣ нѣсколько куфъ вина, отъѣхалъ, а оставилъ при томъ винѣ солдата, который солдатъ умеръ, а онъ, Пашковъ, по смерти того солдата то вино и пожитки, описавъ, взялъ прежде на ратушу, а изъ ратуши вино взялъ къ себѣ. На негожъ, Пашкова, есть челобитье стародубскихъ полчанъ о неправыхъ судехъ и отъ тѣхъ судовъ во взяткахъ, и отъемѣ мельницъ, грунтовъ, въ чемъ онъ и допрашиванъ, для того, что тѣхъ челобитниковъ здѣсь нѣтъ, и можетъ быть, что за скудостію и не пойдутъ“.[2]) Як скінчилась ся справа, не знати, хоча-б було цікаво, о скілько загрози при указах справдї були виконувані.[3]) Ось як виглядала та моральна перевага Росиї, в її діячах, над Україною.

---

[1]) Т. 94, ст. 26. [2]) Т. 94, ст. 24.

[3]) Ще рік перед справою Пашкова, в 1728, заряджено також слїдство проти ґенералїтета „українського корпуса“: проти ґен. Вайсбаха, ґен.-пор. Роппа і ґен.-майора Дуґляса. На підставі донесеня Апостола і Наумова зладила кол. ин. дѣлъ ось який реєстр насильств поповнених згаданими ґенералами: „Гетманъ Апостолъ да тайн. сов. Наумовъ, объявляя жалобы малорос. обывателей на генералитетъ, а именно (вичисляє ґенералів), во взятѣ на себя подводъ, ремесленниковъ, рыбаковъ, сторожей, работниковъ, въ отнятіи сѣнокосовъ, въ поселеніи на чужихъ земляхъ слободъ и о увольненіи тѣхъ отъ квартиръ, во взятьѣ себѣ квартиръ не по указу и безъ отвода, и излишнихъ раціоновъ и порціоновъ, и на кухни не указныхъ съѣстныхъ и питейныхъ припасовъ, и въ бою тамошнихъ жителей, и иныхъ разныхъ чинимыхъ тягостяхъ и обидахъ“. В дочученім до сього обжалованя екстракті з донесень гетьмана і Наумова наведено цілу

Коли вже мова про російських урядників на Україні в тім часі, то варто занотувати отсе досить цікаве явище, що в заходах проти української автономії, чи в иньших справах, а взагалі в тім пертю України до російської держави, одиниці на ріжних становищах дальше йшли, ніж поодинокі колеґії, ті знова ніж сенат, і так аж до властивого правительства (В. Т. Сов., Кабинета), котре лише в малій части приймало подавані проекти, а то й зовсім відкидало. Вкажу тут прим. на проект малоросийської колеґії наложити податок на міщан за торги, на державців за перевозове, яке вони збирали на своїх мостах, за руди, гути і ловлю риб і т. д., з чого сенат апробував лишень податки з міщан за торги, відповідно до їх зарібку, а В. Т. Сов. всї ті податки відкинув.[1]) В 1727 р. военна колеґія від себе радила В. Т. Сов., щоб російські полки на Україні не держати по кватирах, а оселювати, як се діяло ся в Росиї, на що рівнож правительство не згодило ся.[2]) По смерти Апостола, як я вже також згадував, кн. Шаховский радив правительству управу на Україні віддати одному чоловікови, а не колеґіяльній інституциї, козацьку старшину зовсім не допустити до власти, тимчасом правительство на те не згодило ся.

Не могла Росия заімпонувати Україні своїми людьми, не могла теж заімпонувати своїм устроем суспільним, який ні трохи лучшого становища не обіцював низшим верствам людности, а тимчасом той спосіб приноровлюваня України до Росиї вносив ще більше невдоволенє. Людність була невдоволена з надмірного обтяженя податками, бо її ні трохи лекше не стало, що старшина також податки платить. Старшина знова була невдоволена, що не вибрано гетьмана, нарушено права і привилеї і т. д. Росиї оставала ся лишень чисто фізична перевага над Україною, а се вистарчало лишень тоді, коли російське правительство само по собі було сильне, а на зверх не було жадної небезпеки, в противнім разї справа української автономії і податкової

купу конкретно вичислених насильств, а власне що до побоїв, то за наказом Роппа прапорщик Міхнев полкового ніжиньского комісаря (який видавав рациї і норциї) „билъ смертнымъ боемъ и окровавилъ да племянникъ его (Роппа) прапорщикъ Виттикъ билъ войта плетью; тогожъ полка (прилуцького) при судѣ билъ полковаго обозного и голову проломалъ до руды“. Той самий Ропп збещестив ніж. полк. Хрущова і держав його 3 дни під арештом. Т. 79, ст. 254—255. Справа ся не мала жадних лихих наслїдків для обжалованих.

[1]) Т. 55, ст. 325—6, [2]) Т. 69, ст. 4.

полекші силою фактів виринала і домагала ся заспокоєня. Тим пояснюють ся кроки правительства за Катерини I з початком 1726 р. Тут мушу зазначити, що проєкт В. Т. Сов. дотично привернення Україні автономії був найширший і найповнійший, як коли небудь пізнійше, хоч, розуміє ся, ніколи не був у цілости переведений. Третьої точки тої проґрами, самоуправи в судах, ніколи вже Україна не одержала На разі-ж увесь той проєкт з виключенєм часового знесеня податків не ввійшов тоді в житє, бо зникли ті обставини, які його викликали: становище Катерини I зміцнило ся, а гроза війни з Турками теж минула.

Інтересним явищем було привернене гетьманства на Україні в 1727 р., бо-ж тих причин, які піднесли сю справу в попереднім році, тут зовсім не було. На російський престол вступив Петро II, котрого права до пановання ніхто не міг перечити, як се можна було робити з Катериною I, значить правительство його було сильне, війни з Турками теж тоді не сподівали ся. Загально прийнятий погляд, мов би привернене гетьманства було наслідком реакциї проти напряму петрівських реформ і доброї волї правительства держати Україну „по пунктам" Хмельницького, не має за собою найменьшої рациї. По перше не могло тут бути жадної реакциї проти української полїтики Петра Великого, бож він зовсім не ішов тут в суперечтрадициї московської держави, а тілько далеко безоглязнійше переводив ідею централізму. Що до другого перечить тій добрій волї правительства поступоване того таки правительства і підчас проголошувань даних та блискучих на позір розпоряджень in gratiam України і за цілий час пановання Петра II. Правительство, обіцюючи держати ся „пунктів" Хмельницького, заразом іменувало без вибору старшин, і то не тільки Українців[1]), але також Росіян[2]), очевидно не маючи найменьшої охоти лишати Українцям старшинських місць, які вже займали перед тим Росияне, а се прецінь зовсім не було по „пунктам". Привернене гетьмаоства в тій формі, як се було зроблено, можна би навіть уважати за акт великої полїтичної хитрости правительства.[3])

---

[1]) Т. 63, ст. 532. [2]) Т. 63, ст. 652.

[3]) Доказів на се, бодай у сім материялї, нема, але таку гадку може насунути особа Апостола, якого правительство визначило на гетьмана. Апостол, чоловік слабої енерґії, який ніколи не вспів зайняти якогось становища супроти російських претенсій на Україні і вів себе зовсім не по гетьманськи, удаючи ся до правительства з кождою

Нічого так не зашкодило українській автономії, як отсе нездарне звиш шестилітне гетьмановане Данила Апостола. Впроваджене до українського ґенер. суду половини членів-Москалів і позбавлене гетьмана всякого престіжу через додане йому рівнорядного з ним чинника в справах цівільних — резідента, а в військових піддане його командантови російських військ на Україні, те все розвіяло значінє гетьмана на Україні, а розуміє ся і в Росиї.

Рівнож не зовсім основними видають ся менї причини того кроку російського правительства, які подає Соловйов[1]: загальне змаганє по смерти Петра В. до простійшої, не колєґіяльної управи, котра потребувала меньше гроший і людий; ми прецінь знаємо, що колєґія не приспоряла жадних страт правительству, хиба лише зиски. Дальше — старанє правительства приєднати Україну на випадок війни з Турциєю і щоб рухи козацьких військ мали більше одностайности (суцільности), а вкінці жалоби на малоросийську колєґію — се все теж по нашому не зовсім оправдано, бо всї ті причини ще сильнїйше виступали в попереднім роцї (1726), а одначе гетьманства тоді не привернено. Що до суцільности рухів козацьких військ на випадок війни, то правительство вже від часу Самойловича майже ніколи з сього не користало, а тепер при його знаних підозрінях навряд чи віддало-б усї козацькі війська під одну команду.

Вкінци Соловйов дуже обережно висловлює здогад, що Меньшиков міг мати особисті причини до привернення гетьманства. На таке об'ясненє я вповні пишу ся, і се власне по моїй думцї головна причина. На се вказує богато обставин. Передовсїм Меньшиков жив у неладах з малоросийською колєґією, котра кілька разів обкладала його українські маєтности податками, чого в жаднім разї не зробила би українська управа, бо взагалї Українцї були знані з чемности для російських впливових вельмож, а сього досьвідчив і сам Меньшиков. Гетьманом призначено Апостола, з котрим Меньшиков, особливо підчас його побуту в Петербурзї, жив у дуже тісних зносинах. Сю

найменьшою подробицею — такий чоловік, як кажу, міг лишень понижати гетьманство в очах правительства і стратив усяку повагу і значінє на Україні. В Петербурзї очевидно могли знати про таку слабість характеру Апостола і водячи ся такими самими мотивами, як Петро В. при виборі Скоропадського в гетьмани, форсували Апостола.

[1]) Исторія Россіи т. IV, ст. 1050.

близкість найліпше видко в часї упадку Меньшикова. Коли його призначено на заслане, то він подав просьбу до В. Т. Сов., щоб позволено їхати з ним Апостоловому синови Петрови[1]), який жив у його домі. Коли підчас опечатуваня паперів Меньшикова запитано його секретаря Віста про якісь тайнї інструкциї, то він заявив, що про се хиба знае Апостол.[2]) Отже Меньшиков, маючи на приміті такого відданого собі кандидата на гетьманство, розуміє ся, рішив допустити до вибору гетьмана (а тоді міг він се зробити сам), сподїваючи ся за те дяки не тілько в увільненю теперішних маєтностий, а і в наданю нових; жадоба маєтку була одною з пристрастий „свѣтлѣйшаго князья" і значну ролю відгравала в його житю. На те вказувала-б теж і видана в 1727 р. заборона купувати Росиянам землю на Україні, щоб через те не ослаблювати його виняткового становища як українського державця.[3]) Сю заборону по його упадку знесено.

Могла тут заходити ще й ся обставина: російські вельможі, як Ґоліцини, Довгорукі і т. п., ненавиділи Меньшикова, уважаючи його за „вискочку", який ними родовитими панами, верховодить. Коли власне зі вступленем на престол Петра II родова аристократия прийшла до значіня, то було дуже правдоподібним, що схоче з ним почислити ся. В такій боротьбі було-б Меньшикову не без користи мати за собою Україну, вдячну йому за привернене автономії, а його клієнт-гетьман, розуміє ся, знав, кому головно належить ся дяка. Що прихильність і вплив українського гетьмана міг мати

---

1) Т. 69, ст. 275. 2) Т 69, ст. 294.

3) Що правда, така постанова заняла була В. Т. Сов. ще за житя Катерини I 24 цьвітня 1726 р., але се було вже по спорі Меньшикова з малорос. кол. і хто зна, чи не під безпосередним впливом тої справи. Для повноти подам тут і ще иньшу причину, яка формально викликала згадану постанову 26 цьвітня 1727: на підставі донесеня малорос. кол. ше з 13 вересня 1726 писав сенат до В. Т. Сов. ось що: „Въ тое-де (малорос.) колегію малороссіянинъ прилуцкой полковникъ Галаганъ доносилъ, что имѣющійся въ томъ полку на квартирѣ Олонецкого полку капитанъ Бершнякъ въ мѣстечкѣ Монастырщахъ, купя у многихъ посполитыхъ тяглыхъ людей грунта и самыхъ продавцовъ завладѣлъ въ подданство, на что смотря и протчіе посполитые люди намѣрены къ оному капитану итти въ подданство". Т. 63, ст. 511. Все те одначе не ослаблює того, що я сказав про властиву причину заборони купувати Великоросам маєтности на Україні, бо належало би спитати, для чого не зроблено сього ще в 1726 р., коли доносила про те мал. кол., але аж по роцї майже?

чималу вагу для Меньшикова, на се були докази з попередніх літ. Адже пару десятків літ перед ним кн. Ромодановский удержував ся на своїм визначнім становищі головно завдяки підпертю Самойловича. На безпосередний вплив Меньшикова в привернсню гетьманства вказує ще й ся обставина, що указ В. Т. Сов. в сїй справі з 12 мая 1727 р. видано без попередних нарад, бо в протоколах не видно, щоб над тим в В. Т. Сов. дискутовано, як се було в попередньому роцї. В сполуцї з тим стоїть теж усунене в тім таки часї ніжинського полковника Петра Толстого[1]), сина Петра Андрієвича, ворога Меньшикова. Очевидно Меньшиков не бажав собі мати між українською старшиною неприхильних собі людий. Всї ті арґументи промовляють за тим, що привернене гетьманства на Українї було ділом Меньшикова. Хоча він кілька місяців пізнїйше (8 вересня) упав[2]), то видані ним розпорядженя дотично України остали ся в силї, бо правительство очевидно не мало відваги їх знести. Україна дістала гетьмана.

Такий стан річий на Українї застало нове российське правительство, правительство Анни Іванівни. Приглянувши ся відносинам сього правительства до України, ми побачимо, що його українська полїтика була далеко основнїйша і всестороннїйше обдумана, ніж полїтика Петра Великого. Не тикаючи на разї, поки Апостол жив, розпоряджень попереднього правительства, уряд российський заздалегідь, як бачимо з наведених звісток, придумував, яким способом без галасу і шуму ввести нові порядки на Українї по смерти гетьмана, покликуючи до нарад над тим людий, що перебуваючи довший час на Українї, знали тамошні справи далеко лїпше, ніж петербургські бюрократи. До переведеня своїх плянів на Українї вміло се правительство добирати відповідних людий. Се не були якісь там на пів тямущі бриґадири Велямінови та Арсеневи, що поводили ся в українській управі, як у московськім полку, та своїми грубими норовами розбуджували на Українї невдоволене та ненависть. Навпаки, се були такі люди, як Шаховский та Борятінский, з российських найвисших кругів, яким були відомі усї тайні заміри правительства дотично України і які уміли ті заміри відповідно вводити в житє. Але при всїм тім правительство мало їх завсїди на оцї і в данїй хвилї здержувало їх змаганя, коли вони, по думцї правительства, ішли за далеко.

---

[1]) Т. 63, ст. 515, 532. [2]) Т. 69, ст. 270.

Якої-ж тактики хопило ся правительство по смерти Апостола, щоб перевести нову реформу управи на Україні? Першою чертою тої тактики була надзвичайна обережність у впроваджуваню змін, яким правительство старало ся ніколи не надавати марки новости. І так управа України, зложена з трьох українських старшин і стільки ж Великоросів, позірно не була нічим новим супроти такого-ж складу ґенерального військового суду ще при гетьмані. Те було запроваджене прецінь правительством ласкавого для української автономії Петра II, за що, розуміє ся, теперішне правительство не відповідало. Що вся власть фактично була з початку в руках Шаховского, а опісля Борятінского, се так само не могло видавати ся чимсь незвичайним, бо-ж ті люди заступали гетьмана, який по обіцянкам правительства мав з часом бути вибраний. Не покидаючи зрештою способу Петра Вел. робити розділ між поодинокими клясами української людности, а навіть роблячи його там, де його до тепер не було, — між старшиною та духовенством, правительство заразом пильнує, щоб по можности не огірчувати людий. Доказом сього може послужити ось який інцідент: з початком 1736 р. київський і чернигівський архиєпископи і епископ переяславський подали до правительства просьбу, щоб духовенству дозволено купувати у сьвітських людий ґрунта і щоб сьвітські люди могли за помин своєї душі записувати духовенству нерухомі майна, що досї було заборонене, „ссылаясь о томъ на древнія правы, по которымъ малороссійскій народъ судится“ і вказуючи, що ся заборона видана в „рішительних пунктах“ Апостолу, і „прежнія установленія и права нарушены“.[1]) У відповідь на се правительство поручило Шаховскому „секретнѣйше стараться генеральную старшину и полковниковъ и прочихъ чиновниковъ склонять, дабы о неукрѣпленіи ихъ старшинскихъ и казацкихъ и всякаго рода чина грунтовъ и земель и прочихъ угодій въ монастыри и церкви а за духовныхъ особъ прислали прошеніе, по которому резолюцію къ ихъ удовольству получить могуть“.[2]) А хоч правительство уважало, що покликуванє на давні права, а ще більше скарга на їх нарушуванє „весьма предосудительно есть“ з боку духовенства, то обмежило ся лишень на тім, що поручило Шаховскому „онымъ архіереямъ пристойнымъ образомъ выговоръ учинить, дабы впредь въ прошеніяхъ своихъ такихъ грубыхъ и предосудительныхъ

---

[1]) Т. 114, ст. 84. [2]) Тамже, ст. 85.

словъ отнюдь не включали".[1]) Як бачимо, за таку „грубість" і то у росийського правительства кара дуже маленька. За те остре упімнене дістав Борятінский від правительства в 1737 р., коли він наказав арештувати чернигівського архиепископа Ілярíона за його лайку в церкві з росийським капітаном Кобилїним. „Намъ дѣло непріятно, — писали міністри від імени цариці Борятінскому, — и къ великому Нашему удивленію касается, что вы онаго архіепископа безъ Нашего указа и не ожидая Нашу въ томъ дѣлѣ резолюцію, подъ такой крѣпкій караулъ брать велѣли, не разсуждая, что изъ такихъ поступковъ всякія слѣдства произойти могутъ".[2])

Тому що правительство голосило прилюдно, що установлений по смерти Апостола заряд лишень тимчасовий, можна було сподївати ся, що старшина скорше чи пізнїйше стане якось допоминати ся про вибір нового гетьмана, на що правительство було б змушене дати якусь відповідь. Правительство проте, наказавши Шаховскому, щоб він всїми способами старав ся недопускати старшин до якої небудь маніфестациї в тій справі і то навіть до чолобитень, само старало ся підчас того здискредитувати гетьманство в очах самої таки української людности. А се приходилось йому досить легко, бо гетьмановане Апостола само себе в значній мірі підірвало. З наведеної висше інструкциї Шаховскому з 13 вересня 1734 р. вже знаємо, як Шаховский мав виробити серед української людности відповідну опінію для гетьманської управи. Нездарність і самоволя гетьманів, мовляв, і тільки вони винні, що такі властиво незначні повинности, як плачене податків і удержуване росийських полків, ставали ся такими незносними для людности. Вкінцї делїкатна інсинуация, що при гетьманах діяли ся „обиды и разоренія партикулярнымъ домамъ" і що не кождий був винагороджуваний в міру своїх заслуг, се, як я казав, обчислене було специяльно на старшину. Звісна річ, що гетьмани нераз переслідували неприхильні собі старшинські роди, ось як прим. Апостол через ціле майже своє гетьмановане вів боротьбу з Настасею Скоропадською та з Марковичами. Се тільки що до самого гетьманського правлїня. Що-ж до України, то віддане її в заряд разом зі слобідськими полками одному правителеви, що стало ся зараз по смерти гетьмана, мало по моїй думці так само на меті підірване її значіня, як окремішньої державної одиниці. Се був значний крок наперед в змаганю правительства до зрівнаня України з рештою Росийської імпериї.

[1]) Тамже. [2]) Т. 117, ст. 676.

Не меньш винахідчивим показало ся правительство в способах привязуваня до себе і асимільованя до Великоросиї української людности, головно-ж висших її верств. Що до першого то правительтгво, правда, цькувало низші верстви населеня на загал старшини, але одиницям старшиньским робило всякі ґратифікациї, лишаючи в одних і тих самих родах старшинські уряди, наділяючи їх землями і т. и. Що до асиміляциї, то маю тут на думці звісний указ кн. Шаховскому, склонювати Українців, щоби вступали у кровні звязи з Великоросами. Нарешті намагало ся правительство поволи затирати сліди давних „прав і привілеїв“ і призвичаювати Україну до российських порядків, які непримітно вводило. Ілюстрациею послужить отсей інтересний факт: В другій половині 1737 р. доносив кн. Борятінский „кабінетови“, що він за близше неозначену „противность“ київського маґістрата казав весь маґістрат арештувати. „А понеже мнѣ разсудилось, — говорить дальше Борятінский, — у нихъ всѣ данныя имъ привилегіи прежнихъ монарховъ, яко то Великихъ Государей и Ихъ И. В въ како прежнихъ, тако и нынѣ счастливо... владычествующей Ея И. В ва... и монарховъ польскихъ отобрать... то тѣ данныя имъ привиллегіи и удержать можно, въ то разсужденіе, что когда оныя удержать ся, то по продолженію времени, могутъ оныя (привиллегіи) у нихъ (Киян) изъ памяти выдти, то и ссылаться имъ будетъ въ вольностяхъ не на что“.[1])

В тім самім роцї доносив Борятінский правительству, що дехто з Українцїв просить, щоб їм позволено одного з синів держати для господарки, а иньші щоб ішли в державну службу. Як звісно, в Росиї було обовязком кождого дворянина бути в державній службі, отже мабуть і на Україні силою обставин почало входити те право в житє. На се донесенє Борятінского правительство так відповіло: „такихъ малороссіянъ, которые намѣреніе имѣютъ о дѣтяхъ своихъ просить, надлежить вамъ къ тому ихъ приводить и наклонять искуснымъ порядкомъ, чтобъ они сами о томъ просили, и сіе содержать въ крайнѣйшемъ секретѣ, чтобъ они не дознались, что ихъ къ исполненію россійскихъ регуловъ и указовъ помалу привлекаютъ, и не подать бы чрезъ то причини къ противному отъ нихъ толкованію“.[2]) Се порученє Борятінскому служить теж гарною ілюстрациею поступованя российського правительства в призвичаюваню України до за-

---

[1]) Т. 117, ст. 600. [2]) Т. 117, ст. 567.

гального російського державного устрою. Розуміє ся, повного розвою сього процесу призвичаюваня не можна на підставі самого лише нашого материялу прослідити. Видко однак, що він поступав дуже успішно наперед, бо в журналах кабінета з того часу ніде не надибуємо звісток, що вказували-б на які небудь протести з боку Українців проти заведеного у них стану річний, а навіть домагань про вибір нового гетьмана. Україна поволі засипляла.

Тут мушу ще таки повернути до того будь що будь дивного становища яке займало російське правительство супроти України — становища, сказати-б неприродного. Характеристичне, що при всіх змаганях правительства до інкорпорації України, себто щоби вона стала інтеґральною частиною Російської імперії, правительство ніколи не поставило квестиї так, аби Україна з Росиєю могла мати спільний інтерес. Се показує ся найліпше в справах економічної натури. Отже тут правительство завсіди виступало в ролї експльоататора України, визискуючи її в чім і де лишень можна, а в заміну за се не даючи їй жадних економічних вигод, які могли-б випливати зі сполуки України з Росиєю. А прецінь се виходячи з тої точки, що Україна становить частину решти Росиї, було-б корисне і для загально державного становища Росиї. Тим часом правительство, котре стреміло до цїлковитого знищеня окремішности України з полїтичного погляду, заразом в торговельних зносинах дуже строго придержувало ся тої окремішности, обкладаючи високим цлом вивіз з України до Росиї всяких продуктів, чи то промислу, чи сирових, як горівки тютюну, і т. и.[1]), що розтягнено навіть на слобідську Україну. яка не мала жадної окремішности. Правительство посувало той визиск так далеко, що старало ся захопити в свої руки вивіз волів за границю (найбільш до Шлеска, Ґданська, а також до Королевця), що становив побіч горівки найбільше жерело доходів.[2]) „Понеже

[1]) На підставі указу з вересня 1727 р. при вивозї з України тютюну до Росиї платила ся на границї „пошлина“ з пуда 20 коп., а з фунта гріш. Так само мусїли платити навіть ті, що їдучи з України до Росиї мали при собі тютюн для власного ужитку. Т. 63, ст. 316—17.

[2]) В XVIII в. годівля волів на Українї в наслїдок догідних обставин (степові пасовиска і луги) вела ся на широку скалю. Прим. бувший конотопський сотник Андрій Кандиба в 1719 р. вислав на продаж до Ґданська 300 штук волів, з продажі котрих по відтроученю подорожних видатків дістав 6.000 рублїв. А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссія, т. II., ст. 190.

Намъ извѣстно, — говорило ся в указї кн. Шаховскому з 17 мая 1735 року, — коимъ образомъ быками великій торгъ изъ Украины въ Бреславль прежде сего отправлялся, которые, покупая дешевою цѣною, съ немалою прибылью тамо продавались, а Намъ нынѣ въ тѣхъ краяхъ нужда въ деньгахъ состоитъ, того ради розсудили Мы за благо сей способъ употребить и для того повелѣваемъ вамъ въ Украинѣ купить такихъ быковъ до трехъ тысячъ или болѣе, какою дешевою цѣною возможно, и которые къ такой тамошней продажѣ способны, и оные съ вѣрными добрыми купцами въ томъ торгѣ обыкновенными отправить надлежащимъ порядкомъ въ Шлезію и велѣть тамо продавать настоящею лучшею цѣною... Мы сію комиссію вамъ найлучше рекомендуемъ, ибо отъ того казнѣ Нашей можетъ произойти немалая польза".[1]) Таке саме порученє одержав ґен. Вайсбах.[2]) Мініх прим., коли пропонував правительству закупно горівки на Українї для шинків при Ладожськім каналї, то теж не поводив ся при тім думкою підпираня тамошнього промислу, а робив се тому, що то було догідно і зисковно. „Въ прошлыхъ годахъ — писав він до В. Т. Сов. в 1727 р. — въ бытность мою при Ладожскомъ каналѣ, по указамъ высокоблаженныя памяти Его (Петра Вел.) и Ея (Катерини І) Императорскихъ Величествъ, для покупки на продажу при помянутомъ каналѣ вина, отъ того канала посылались въ малороссійскіе города оберъ-офицеры и то вино въ малороссійскихъ городахъ покупали дешевою цѣною, отъ котораго по продажѣ при каналѣ въ казнѣ Вашего Имп. Вел. учинена немалая прибыль... А понеже на продажу въ ладожскихъ кабакахъ вино присылается изъ Новгорода, которое въ покупкѣ противъ малороссійскаго дороже и хуже и такой прибыли отъ онаго, какъ отъ малороссійскаго, быть не можетъ", для того Мініх просив о виасиґнованє йому 10.000 рубл. на закупно потрібної горівки на Українї, що В. Т. Сов. зробив.[3]) За те все звичайно плачено Українї підлою монетою. „Баронъ Остерманъ разсуждать и мнѣніе свое представитъ приказанъ, чтобъ мѣдныя деньги военной коллегіи посылать въ полки, которые обрѣтаться будутъ на Украинѣ, въ Сибири и на низу, такожъ и адмиралтейской коллегіи и въ прочемъ (sic!) коллегіямъ, которые в ъ т ѣ х ъ м ѣ с т а х ъ б о л ь ш е р а с х о д у и м ѣ ю т ъ, и о томъ дать тѣмъ коллегіямъ указъ секретно, а въ народъ публиковать о томъ недлажитъ, отъ того

---

[1]) Т. 111, ст. 173. [3]) Ibidem. [4]) Т. 69, ст. 825. [5]) Ibidem.

де можетъ быть польза, что въ здѣшнихъ мѣстахъ обращать ся будетъ монета серебренная, а мѣдныя, въ отдаленныхъ вышеозначенныхъ мѣстахъ".[1]) Як бачимо, тут Україну трактовано на рівні з Сибиром і надкаспійськими степами. І земля на Україні була для российського правительства диспозицийним фондом, з котрого воно щодро надїляло всякого рода людий, які йому були потрібні або в чім небудь прислужили ся, а які були потім для місцевої людности найбільшими гнобителями. Діставали тут маєтности российські маґнати[2]), российські офіцири[3]), офіцири-Нїмці в российській службі, сербські та чорногорські зайди[4]), які понаходили сюди в часї турецьких воєн Петра Вел. з Турциєю. Дістав тут землю на оселенє і з українських податків удержував платню сербський гусарський полк і т. и.[6])

Так, як се тут робило российське правительство, поступають держави в підбитих провінциях, котрих не сподївають ся при собі на дальше удержати, отже користаючи з часу, визискують їх усяким можливим способом. Та тої засади тут не можна прикласти, бо коли приглянути ся знова заходам правительства, щоб Україну як найтїснїйше получити з Росиєю, то вийде разяча суперечність. Не можна теж покласти сього на карб специяльно российської тактики, бо Росия не поступала так з иньшими підбитими краями, от хочби взяти надбалтийські провінциї. Слїдячи відносини российського правительства до України, відносимо вражінє, що поступованє правительства націховане здержуваною злобою, а то просто й ненавистю до всього, що українське, — і так поступають лишень з тим, кого треба бояти ся, а толерують його, бо мусять толерувати. Взагалї, як кажу, відносини ті такі дивні, що тяжко найти для них де небудь анальоґію — хиба знов таки в Росиї — в відносинах її — до Запорожської Січи. Чижби се була ненависть российського „благоустройства" до українського „самовольства" та „непостоянства?"

---

[1]) Т. 63, ст. 64.

[2]) Меньшиков Почеп, Ямпіль і ин., по нїм ґраф Ґоловін. Т. 104, ст. 375. Кн Шаховский дістав в 1734 р. маєтности „на стіл". Т. 108, ст. 354. [3]) Прим. глухівський командант Турґенєв. Т. 104, ст. 10.

[4]) Звісний вже Гаврило Милорадович дістав Калюжинції (в прилуцькім полку) і Нахаївку (в ніжин.). Т. 63, ст. 592. Його брат Михайло був полковником гадяцьким, а в 1727 р. він сам дістав те полковництво. [5]) Т. 94, ст. 681. [6]) Т. 84, ст. 567.

Miscellanea.

„Козаки“ в Галичині 1605 р.

Понизший документ друкую задля згадки про козаків в титулї його обляти: в самім королївськім листї іде мова не про козаків, а про ріжну оружну збиранину, що під титулом жовнїрів і з претензіями за незаплачену за інфлянтську кампанїю платню, збирала контрібуції та чинила наїзди в околицях Львова в 1604—5 рр.[1]). Таким чином документ сей властиво до козаків зовсїм не належить, і „козаки“ зовсїм довільно появили ся тут під рукою ґродського писаря. Та одначе й се не без вартости. Ся довільність уживання козацького імени служить іще одною ілюстрацією тої хиткости й загальности, яким козацьке імя визначало ся, особливо перед остаточним сформованнєм козацької верстви, що власне мало місце в початках XVII в.[2]).

Oblatae literae vniversal. s. r. m. contra kozakos in ditione Leopoliensi damna inferentes.

Ad officium et acta praesentia castrensia capitaneatus Sanocensis personaliter veniens nobilis Paulus Rybinski obtulit literas infra scriptas sacrae regie maiestatis, sigillo minoris cancellariae regni obsignatas et manu serenissimi moderni regis Poloniae subscriptas. Quas officium praesens suscepit, easque in acta officii sui inscribere mandauit ac in locis publicis et in vniuersis civitatibus districtus Sanocensis publicare et proclamare iussit. Literarum autem praefatarum tenor sequitur eiusmodi:

---

[1]) Пор. візвання короля з днів 7 і 8 цьвітня — Akta grodzkie i ziemskie X, ч. 2998—9.

[2]) Пор. мої Примітки до історії козачини в т. XXII Записок.

Zygmunth III z bozei laski krol polski, wielkie xiąze litewskie, ruskie, pruskie, mazowieczkie, zmodzkie, inflanstskie etc. y swedzki, gottski, wandalski dziedziczny krol. Wszem wobecz y kazdemu z osobna, komu to wiedziec nalezy, a mianowiczie starostom i dzierzawcom naszym y ich namiestnikom y wszytkim innym stanu slacheczkiego ludziom oznaimuiemy, lako skoro wzielismy wiadomosc o tym swawolenstwie, ktore sie od ludzi pewnych pod tytulem zolnierskim zgromadzonych naiazdami gwaltownemi tak [na] nasze iako y na slacheczkie maietnosci dzieie, — z powinnosci naszei nie zaniechalismy ich przes poslanca naszego napomniec, aby sami z siebie sprawiedliwosc uczyniwszy y ludziom vkrzywdzonym visciwszy sie z tei kupy roziachali sie. Lecz ze ani na przystoinosc powinnosci swei, ani na to nasze oicowskie napominanie pomniąc nie tylko nam sie nieposlusznemi stawili, ale tesz do pierwszych swowolenstw swych czo dzien tym wienczei lupiąnc, naiezdzaiąnc, gwalty czyniąncz przydawaią, przychodzi nąm w tym napomniec y obwiescic vprz: y wier. wasze, abyscie z wielmoznym Jerzym Mniszkiem z Wielkich Kunczycz, woiewodą sendomirskim, lwowskim y samborskim naszym starostą, porozumiawszy y ziąwszy sie dla bezpieczenstwa własnego samych że vprz. y wier. w. do pohamowania tych ludzi takich sposobow zazeli, iakich y prawo pospolite vczy y iakowe ich postempki zasluzeli. Vczynią to vprz. y wier. w. y dla milosci oiczyzny, ktora od takowych ludzi gwalt czierpi, y dla samych ze vprz. y wier. w. bezpieczenstwa. Dąn w Krakowie dnia XXI lipca, roku panskiego MDCV, panowania naszego polskiego XVIII, swedzkiego XII. Sigismundus rex.

Сяніцького ґроду кн. 141, ст. 1154—1155.

М. Грушевський.

Маркіян Шашкевич про свою „Читанку“.

При порядкованю кореспонденциї Володимира Шашкевича, яка переховуєся в бібл. „Народного Дому“, знайшов я коротку записку (на чвертці паперу, витятій на здовж), писану рукою Маркіяна Шашкевича та цікаву для його характеристики. Ся записка — се мабуть частина просьби до цензури в справі апробати.

Der Verfasser dieses Werkchens bemüchete (!) sich so viel es in seinen schwachen Kräften stand wahre Religiosität u. eine drauf sich gründende Moralität in den zarten empfänglichen Herzen der Jugend der Künftigen Staatsbürger, fest zu pflanzen, wohl überzeugt dass nur eine solche den Menschen zum wahren Menschen stempelt. Um aber dieses desto leichter und auf einem gewisseren Wege zu erreichen,

kleidete d. V. die erhabenen Religions u. Sittenwahrheiten in leicht fassliche und der wissbegierigen Kinder-Sinn der ruthenischen Jugend anziehende äussere Formen. Und zwar stufenweise werden die Kinder bey der kleinen Hand geführt; von der Gegenwart zur Zukunft von ihrer Hütte in die weitere Welt von der Erde zum Himmel mit steter Hinweisung auf Gott den Schöpfer alles dessen, was sie anstaunen, was ihnen Freude u. Bequemlichkeit verschaft, mit stetter Aufmunterung zur Ehrfurcht und Liebe gegen den Allgütigen u. Allmächtigen, und gegen die Menschen als Mitgeschöpfe und Mitkinder des nähmlichen Allweisen Höchsten Wesens. — Erzählungen, dann Unterredungen mit Vater und Lehrer gewürzt durch die süssen ruthenischen mit Muttermilch eingesogenen Wort u. Sprachformen schienen mich am sichersten zur Analisierung dieses Zweckes zu führen, wobey ich aber nicht vernachlässigte das für die östr. Schulen vorgeschriebene Lesebuch, und Biblisches Geschichtenbuch nebst andern Kinder-Büchern so viel es thunlich war zu benützen. — Habe ich meiner lieben ruthenischen Nation wenigstens einen Schein des Dienstes erwiesen, und bich ich den Erwartungen und Wünschen unserer milden und Liebevollen Oesterreichischen Regierung welcher das Wohl ihrer Halitscher Unterthanen so sehr am Herzen liegt, wenigstens in einer Annäherung nachgekommen, so habe ich im reichlichen Maasse über mir den Segen Gottes dem sey Ehre uud Lob v. Ewigkeit zu Ewigkeit.

Згаданий „Verfasser“ нїхто иньший, як сам Маркіян, бо в другій части записки говорить він о нїм від себе вже в першій особі. „Werkchen“ хоч не назване, одначе без сумнїву годї тут що иньшого розуміти, як „Читанку“: на се вказує і цїлий зміст записки і зовсїм недвозначний натяк на „Unterredungen zwischen Vater und Lehrer“, роз. на вірш „Отец и учитель“, який був поміщений в „Читанцї“.

Вважаю гідним звернути увагу, що термін „Verfasser“ можна тут розуміти в двох значінях: „автор“ і „впорядчик“. Що деяких поетичних байок і двох дидактичних віршів сам Маркіян не написав, лише поправив, се виказав я вже в „Причинках до житєписи М. Ш.“ (Записки Н. Т. ім. Ш., т. LVIII, стор. 3—4); зрозуміло, що до тих частий „Читанки“ ми можемо прикласти лиш другий термін — впорядчик. З того дальше виходить, що термін „автор“ може прикладати ся лише до иньших частий „Читанки“; до яких саме і в якій мірі — поки що не знати.

Мих. Тершаковець.

Чи Шашкевичеві вірші?

В додатку до своїх цінних „Причинків до житєпису Маркіяна Шашкевича“ (Записки т. LVIII, стор. 10—12) подав д. М. Тершаковець в числї недрукованих або недокладно доси друкованих віршів М. Шашкевича з його автоґрафу десять чотиростихів, кождий під окремим титулом, уложених церковнославянською мовою. Що сї чотиростихи писані рукою Шашкевича, про се нема сумнїву; д. Тершаковець догадуєть ся, що рукопис, у якім містять ся вони, походить десь із 1831 р., значить, із часу фільософічних студій поета. На жаль д. Тершаковець не запитав себе: чи можливе се, щоб Шашкевич тодї, по скінченю німецької ґімназії, де по руськи навіть читати не вчили, винїсши з батьківського дому знанє руської народньої та польської, але певно не церковно-славянської мови, міг написати такі вірші, що вказують немалого майстра силябічної верзіфікації і чоловіка, який володїв церковно-славянською мовою так, як певно не володїв нею нїхто з галицьких Русинів протягом цїлого XIX віку (пор. для прикладу незугарні церковно-славянські вірші Семашка, Йосифа Левицького або славнозвісне „Воззрѣніе страшилища“ Лїсинецького!). Коли-б Маркіянове авторство тих віршів було стверджене, то се задавало би його біоґрафови та критикови загадку далеко труднїйшу до розвязаня і заразом важнїйшу від усїх тих неясностий, які вияснив і спростував д. Тершаковець нововіднайденим рукописним матеріялом. Відки навчив ся Маркіян так гарно писати та віршувати по церковнославяньски? Що змусило його розпочати тою мовою свою поетичну діяльність і, що важнїйше, що змусило його зараз потім перейти до тої гарної народньої мови, якою визначують ся його дальші писаня? Се були би деякі з тих питань, що насувають ся при допущеню Маркіянового авторства тих віршів.

На щастє будущий біоґраф та історик лїтератури не потребує ломити собі голови такими та тим подібними питанями. Ми можемо сказати на певно, що ті вірші, знайдені д. Тершаківцем у брулїонї Маркіяновім, не були зложені ним, а тілько переписані зі старої, друкованої книжки, переписані головно для язикової вправи, для тих толковань церковно-славянських слів, які Шашкевич умістив у нотках, а д. Тершаковець пе-

редрукував[1]) і що, значить, місце тих віршів не в розд. I. між творами, а в розд. II. між граматичним матеріялом.

Книжка, з якої виписав Шашкевич свої вірші, належить до дуже інтересних, хоч доси мало ще розслїджених продуктів нашої старої лїтератури Могилянського часу. По опису Каратаєва вона має титул: Анѳологіа. Сирѣчъ млтвы и поученіѧ дѹшеполезнаѧ. В дшевнѹю ползѹ спѹдеѡв и всѣх блгочтивых любомлтвенник в' кратцѣ собранаѧ и блгочиннѣ расположенаѧ. Тщанїем ꙗсне превелеб. є мл. Гдна Ѡца Петра Могилы, митроп. К. р. ахлѕ. маѧ кд. Ся книжечка містить на перших 12 картках передмову писану від імени Петра Могили, а далї ріжні моральні поученя переплїтані образками, і то так, що все на паристій сторонї містить ся образок (дереворит), під ним віршик з 4 або 6 рядків, а далї йде поученє. У мене під рукою два екземпляри сеї книжечки, на жаль оба дуже неповні, та один із них, що зачинаєть ся карткою 9, має на обороті тої картки рисунок під титулом Вѣра Божїѧ, а під рисунком чотировірш надрукований у д. Тершаківця стор. 11 під д. (Крѣпка есть). Карток 11, 12, 13 нема; на об. к. 15 під титуликом „Чинъ любве къ Бгѹ“ вірш уміщений у д. Т. під з. (Чѹдно, преславно...); на об. картки зі. під титуликом „Надежда или ѹпованїе“ вірш поданий у д. Т. під і. (Крѣпка есть 'любовъ...); нарештї на об. картки 19 під титуликом Благодать Божїѧ вірш уміщений у д. Т. під к. (Красна лѣпота). Супроти сього нема сумнїву, що иньші вірші сього нумеру взяті з тої самої книжечки з тих початкових карток, яких не мають приступні менї екземпляри. Чому Шашкевич обмежив ся лиш десятьма чотиростихами, а не виписував їх більше? Чи й його екземпляр був дефектний? Се дуже можливо вже хоч би тому, що він не вказав титулу книжечки. В усякім разї опублїкований д. Тершаківцем брулїон показує, що Шашкевич мав у руках і пильно читав сей старий могилянський підручник.

Ів. Франко.

---

[1]) В нотцї 1 на стор. 11 не знати чи наслїдком друкарської помилки, чи наслїдком лихого відчитаня рукопису стоїть якийсь абсурд: испытословлю, pawnie się wywiaduję — чи pewnie, чи patrznie, чи ще щось иньше?

Наукова хроніка.

Етноґрафія в західноевропейській літературі останніх років.

(докінченнє[1]).

Часописи етнольоґічні й фолькльорні.

1. Етнольоґії присьвячений „Ethnologisches Notizblatt“, але в нім не знаходимо нічого для нас інтересного.

2. Етнольоґією займають ся і ґеоґрафічні часописи, як: Zeit. für Erdkunde, Mittheilungen d. geogr. Gesellschaft, Geograph. Zeitschrift, Mitth. des militär-geogr. Instituts і иньші — найбільше-ж

3. A. Petermanns Mitteilungen aus J. Perthes geogr. Anstalt hergg. v. A. Supan, Gotha, враз з додатком Geographischer Literaturbericht. В річнику 1900 знаходимо тут статю Фробенїюса „Kulturformen Ozeaniens“; автор відріжнює 3 степені: неґритицьку, передмаляйську і маляйську. Річник 1901 містить розвідку Sapper-а про етноґрафію полудневих околиць середної Америки. Рацель подає замітки про теорію Канта-Ляпляса, а Vierkandt про невільництво, як господарську систему. В 1902 р. уміщена ширша студія Ґеінїтца про ґеоґрафічні зміни полудн.-західних областий північного моря від четверичної епохи. А. Сенфт подає причинки до етноґрафії острова Иап і говорить про людність, родинне житє, зрілість у дївчат, проституцію, поживу, танець, забави, полїтичну орґанїзацію, війну, смерть і похорони, торговлю, промисл і рільництво. Фрідель обговорює економічне положенє Океанців.

4. International. Archiv für Etnographie. Herausg. von Prof. Anutschin, Moskau; Prof. F. Boas, New York; Dr. G. Dozy

---

[1]) Див. т. LX Записок.

in Haag; Prof. E. Giglioti, Florenz; Prof. E. Hamy, Paris; Dr. W. Hein, Floridsdorf; Prof. H. Kern, Leiden; I. Meyer, Wonogiri, Jawa; Prof. F. Ratzel, Leipzig; Prof. Schlegel, Leiden; Dr. I. Schmeltz, Leiden; Dr. H. Stolpe, Stockholm; Prof. E. Tylor, Oxford. Redaction Dr. I. O. E. Schmeltz. B. XIII—XV. Leiden. В 1900 річнику мають для нас інтерес лише дві статї Тітельбаха і Кунце. Тітельбах, професор в Бельґрадї, умістив студію про „сьвятий огонь“ у балканських Славян. Колись був огонь в великім поважаню, але до тепер переховали ся слїди культу огня в Европі лише у Сербів і в Македонії та карпатських краях[1]) у Гуцулів. В Сербії істнує звичай витворюваня живого огня через потиранє двох кусників дерева[2]). Автор описує чотири способи і форми, як огонь витворюєть ся: при першій формі робить огонь двоє дїтий в віцї між 11 і 14 роком. Таким способом викликаний огонь служить до відігнаня епідемії. При тім виконуєть ся цїлий ряд звичаїв і обрядів, як замиканє замка, киданє його в ріку і т. д., що автор з усею докладностію описує. На жаль не дає жадних паралель, яких би можна навести дуже богато. В Росії пр. істнує також звичай відганяти заразу через огонь. Хв. Вовк подає в своїй статї, уміщеній в „Этн. Об.“ 1893, Nr. 3—4, деякі причинки про холеру і живий огонь. В Саратівськім заливають при холері старий огонь і роблять новий. Про подібний звичай згадує і Герасимов в „Этногр. Обозрѣніи“ 1894, I, 124, при описї обрядів селян в п. череповецькім[3]). Між цікавими обрядами, яких уживають в Сербії при робленю огня, звертає на себе увагу особливо один: коли огонь уже розложений, мусять усї присутні перелазити через умисне зроблений тунель. Nyrop з Копенгаґи вказав на се, що се перелаженє було виразом віри, що перелїзши через отвір, лишаєть ся хоробу. Тій квестії присьвячена осібна студія Gaidoz-a: Un vieux rite médicale, Paris 1892, де зібрано богато паралель[4]). Кунце умістив розвідку „Birkenbesen. Ein Symbol des Donar. Eine mythologische Untersuchung“. Сам заголовок каже уже, що автор хоче доказати. Під Донаром розуміє не лише ґерманського Донара але до певної міри взагалї славянського „Donnerer-a“, і тому бере до помочи також славянський матеріял. По вступних увагах про те,

[1]) Про нього говорить Кайндль: Huzulen c. 71, 80. (Огонь лишаєть ся від Різдва до Йордану). [2]) Такий сам пережиток доховував ся до половини 19 ст. в золочівськім і зборівськім повітї у дегтярів. Про викликуванє огня через тертє писав Zibrt в „Seznam pověr a zwyklostí pohanských z XVIII v.“ під 15 загол. „de igne fricato de ligno“ знаної „Indiculus superstitionum et paganiorum“, Čes. Líd. V, і Сумцов в „Культурних переживаніях“ с. 127. [3]) У Поляків в Серадзю сам сьвященик витворює штучний огонь. Wisła, 1897, c. 802. [4]) У Франції перелазять через отвори в дольменах.

чому саме береза стала деревом Перуна, застановляєть ся автор над питанєм, до чого уживало ся берези в первісних часах і доходить до висновку, що зелена галузка берези була чарівничим предметом, в якім проявляєть ся божа сила, що не лише перемагає злих духів або їх недопускає, але також спроваджує щастє[1]). В інтерн. архіві етноґр. подані крім того рецензії на Живую Старину і докладна бібліоґрафія.

Р. 1901 не приносить для нас нічого цікавого: увесь матеріял дотикає позаевропейські народи (прим. самоанські казки). Між рецензованими видавництвами стрічаємо „Melodye litewskie“ Юшкевича і „Жив. Старину“. В р. 1902 з розвідок занотую одну проф. Смільянїча про сліди подружя через пориванє і купно. Крім того подає Керн кілька заміток до питаня про орґанїзацію етноґрафічного відділу российського царя Олександра III, на основі реферату Смірнова і реферати про деякі етноґр. і антропольоґічні российські видавництва.

5. До архіву, як додаток науковий виходять Supplemente, що містять довші, самостійні працї по одній в кождім річнику. Додаток до 1900 року містить довшу студію Т. Коха „Zum Animismus der südamerikanischen Indianer“ (с. 1—146). Автор доходить до виводу, що початок до поглядів про душу і віру в посмертне житє дав сон. Погляд годить ся отже з поглядами Тайльора, Пешеля і и. Деякі повіря сходять ся з нашими: духи приходять на землю, відвідують родину, можуть їй помочи, але і пошкодити. Тому родина уживає всіляких способів, аби від духа охоронити ся. Душа йде на другий сьвіт — він по поглядам Індіян дуже далеко; знають також небо. Розширений є погляд, що душа переходить по смерти в зьвіряче тїло. Вірують також, що духи можуть викликати слабости. Додаток до 1901 р. приносить розвідку Адлєра „Der nordasiatische Pfeil. Ein Beitrag zur Kenntniss des asiatischen Nordens“ (с. 1–40). Студія служить неначе продовженєм праць над луками, що показали ся дуже добрим предметом, на основі якого можна виказати розвій культури і зносини всіляких народів. Дослїди над луками африканських племен допровадили до надзвичайно цікавих результатів і розширили значно наші відомости про культурні взаємини нинї далеко від себе віддалених народів (прим. африк. народів з племенами нової Ґвінеї)[2]). Додаток до 1902 річника іще не вийшов.

6. Дуже часто містять розвідки етнольоґічного (або етноґрафічного) змісту і часописи, про котрі ми висше згадали: Z. f. Ethnologie, Archiv

---

[1]) Докладний реферат дає Гаас в CBlt. f. A. 1901, Nr. 66. [2]) Питанє се, порушуване в обширних працях Рацеля, Фробенїюса, Шурца, Вейлє і и. зібрав коротко Вейлє в „Völkerkunde u. Urgeschichte im 20 Jahrh.“. 1902, стор. 24—28.

f. Antropologie, Mitth. aus d. germ. Nationalmuseum, Mitth. d. antropolog. Geselsch. in Wien i Sitzungsberichte, Verhandlungen d. Berl. Ges. f. Antr., Ethnologie u. Urg., Nachrichten über deut. Alt. Так само стрічаємо нераз етнольоґічні і етноґрафічні статї в часописях присьвячених старинностям і історії. Про перші говорили ми в антропольоґічнім відділї, другим присьвятимо тут кілька стрічок.

7. Byzantinische Zeitschrift подає богато заміток в докладній бібліоґрафії і в відділї рецензій. Знаходимо в ній студії з історії культури і з порівн. історії лїтератури про казки, піснї, хронїки і т. д. Між статями інтересна для нас праця С. Крауса про королеву Сабу в византійських хронїках. Ся біблійна тема повторюєть ся з всїлякими перемінами у христіянських, жидівських і арабських оповіданях і підпадає всїляким лїтературним перерібкам.

8. Deutsche Geschichtsblätter, 1901 — 1902. Містять статю Ганса Вітте про дослїди над номенклятурою і історією економії, Тілле про дослїди над родинами.

9. Zeitschrift f. d. österreich. Gymnasien приносить розвідку Е. Крауса „Die alte bömische Sage und Geschichte in der deutschen Literatur".

10. Mittheilungen des Nordböhmischen Exkursionsklubs містить статї С. Краусе „D. Kater von Lewin" — причинок до історії фізіольоґів, Лягмера про анекдоти канонїка Ґеттлїха, Пауддлера про боснїйський дім, Діннебіра про народні звичаї.

11. Hessenland. Zeitschrift für hessische Geschichte u. Literatur, приносить статю Швальма про дїточі забави і піснї, Армбруста про чарівництво і процеси чарівниць в Гессен.

12. В Hannowersche Geschichtsblätter находимо піснї прядїльниць з Геммендорф Ульріха і Бістера, а крім того кілька народних пісень (пр. про невірного Генриха).

13. Zeitschrift d. Harzvereines für Geschichte und Alterthumskunde містить довшу розвідку Ґассебраука про історичні піснї Брауншвайґу. Гельшер подає цікаві замітки про чарівниції.

14. Protocolle über die Sitzungen des Vereins für die Geschichte Göttingens. (1899—1902). Muhlert про процес проти чарівниції 1648 р., Пфаннеберґ про міщанське житє в Ґеттінґен в XIV і XV ст., а спеціяльно про строї і обряди весїльні. Мейерман про старі назви родин, Теппервін про село Дорсте.

15. Brandenburgia. Статї: Фріделя про долїшно-лужицькі строї, Лемке про ляльку у ріжних народів, Равенау про казки, перекази і звичаї у Вендів, Фрідель про забобони (чари). О. Монке про дитячі

забави і рими з Лїцов і Яхов, Бакгаус про село Раґезен (про кобольдів, духів, дитячі забави) і більше меньших заміток.

16. Verhandlungen d. gelehrten Estnischen Gesel. Більше як три четверті тому займає збірка Оскара Колляса „Achtzig Märchen der Ljutziner Esten“ (с. 83—405). По вступних увагах подано 80 казок в оріґіналї і в нїмецькім перекладї, з того 12 в цїлости а иньші в скороченю. До деяких казок можна найти українські паралелї: наймит сповняє трудні задачі, nr. 16 про трех братів — про попелюха, 44 дівчина і дочка злого духа, 50 мотив з Баллядини про забиту сестру, 48—9 дївчина перемінена в качку, nr. 55 сьв. Петро в службі, nr. 56 богатий і бідний брат (також у Köhler-a Kl. Schr. 1, 409; nr. 59 чоловік шукає біди, nr. 62 Іван злодїй — всїлякі злодїйські штучки (також Köhler Kl. Schr. I, 210, 307, 415, 447). Деякі казки носять цїлком иньший характер, приміром nr. 57 — батько убиває сина, аби ловити його риби.

17. Sitzungsberichte d. Gel. Estnischen Gesel. 1900, 1901. Юнґ про одну леґенду, Шлїтер про Брауна „Разысканія“, Теннізон про Рейманна „Est. Mythologie“. Шлїтер про т. зв. повторювані піснї лотишської народної поезії; повторюване йде так, що син оповідає історію батькови і матери в першій особі в дослівнім повтореню. Руссов обговорює повіре, що не вільно забивати паука і нищити паутини: паутина се знаряд Бога в борбі зі злим духом.

Фолькльорні часописи загальнїйшого характеру:

18. Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Organ des Vereines f. öst. V. in Wien. Redigiert v. M. Haberlandt. Wien. Виходить від 1895 р. Перший річник був обговорений в Записках т. XIV. В дальших занотуємо: Полєк „D. Lippovanen in der Bukowina“. Ю. Яворський: Die Mandragora im südrussischen Volksglaube. Рецензії Буґеля на Житє і Слово і Полївки па Етн. Збірник т. І. 1897. Ю. Яворський: D. Mandragora im s.-r. Volksgl.; його-ж Hausgeister bei den Südrussen in Galizien. Полївка: Beiträge zur vrgl. Märchenk. II. Zur Sage vom König Midas, 1899. Ю. Яворський: Südrussische Parallelen zu Dr. Allwissend — два варіянти його, а два записані Гнатюком, 1899. А. Кохановський: Osterfeier in der Bukowina u. Galizien з 21 ілюстр. В р. 1900 подана праця Кайндля: Beiträge zur Volkskunde des Ostkarpatengebietes, обговорена в Записках (с. 226—248), і прихильна згадка про заснованє музея при Н. Т. ім. Шевченка. Крім того містить сей річник статю С. Удзелї про краківські пояси, т. зв. „opaski“, з 12 ілюстраціями. Орнаментика досить проста, мотиви складають ся з самих колїсцят або малих округлих луків, шестогранних зьвізд, трикутників і простолїнїйних зубчиків (с. 1—4). Говорка дає студію про поґанїцу і її варіянти. Лілєк, знаний зі своїх праць на поли боснїйської етно-

ґрафії, описує широко і докладно родинне житє в Боснії і Герцоґовині, задруґу і старинні форми подружя (через купно, через вислужене), весільні звичаї, свояцтво, повіря і релїґійні погляди. А. Йогн подає причинки до забобонів в Хебі, а спеціяльно до забобонів про дерева, ростини, зьвірята, камінє, про злодійство, талїзмани і про пори року (коли дївчина хоче довідати ся, чи віддасть ся того року чи нї, то іде в сьвятий вечер гола до хлїва, пукає і питаєть ся, чи віддасть ся. Коли свинї хрумкають, то певно жених прийде). Л. Млинек містить кілька заміток про сьвято „rękawki" в Заключинї, що відбуваєть ся в великодний понедїлок. Ромсторфер говорить про вироби Циганів на Буковинї з дерева[1]). Маєргофер подає рекрутські піснї з долїшної Австрії, Байерль дитячі забави. В додатку знаходимо „Kinderreime u. Kindersprüche aus der Iglauer Sprachinsel" зібрані проф. Ф. П. Піґером, 1—52. Між иньшим находимо тут і знані у нас „Eckati, peckąti, zuckati me, Awi schwabi domine", і т. и. Купчанко подав розвідку: „Der Ursprung des Weltalls nach den Begriffen des kleinrussischen Volkes in Österreich-Ungarn", (с. 13—19), яка одначе не дає нїчого нового. Зібрані в нїй головно погляди буковинських Русинів про землю, воду, огонь, сонце, місяць, зьвізди, небо і т. и. В примітках подано кілька заміток про число і територію Русинів (29 міл.), що „називають себе русскі (т. є. Росияни), Русини або Русснаки"; імени Rutenen нїхто не знає і не уживає. Подібно як імя і діялєкт не одностайний, а в строях, будові домів, і звичаях заходять більші або меньші ріжниці, викликані клїматичними, соціяльними, релїґійними і культурними обставинами. Ріхлї описує зелїзні жертвенні звірята, Байерль житє жінки в чеськім лїсї. Д. Дан містить довшу студию п. з. „Juden in der Bukowina" (с. 69—78; 117—125; 169—179), написану з того приводу, що редакція виданя „Öster. Ungarn in Wort und Bild" зачислила Жидів до Нїмців. Автор не годить ся на те, бо Жиди становлять окремий нарід з відмінними від нїмецьких повірями, звичаями і т. д. і на доказ того пише отсю розвідку. Подає в нїй і коротку історію Жидів на Буковинї, опис звичаїв при уродженю і вихованю дїтий, весїльних і похоронних обрядів і повіря, привязані до поодиноких сьвят і днів. Полївка вияснює походженє слова вампир. Воно чуже, неславянське і не приходить у всїх славянських народів. Великоруси не знають його, а Серби і Болгари уживають місто нього иньшого слова. Полуд.-слав. вампір пригадує старобактрийське vyāmbara, а польське упюр і українське упир можуть походити з північно-турецького uber або чуваського wabor. Кробот подає етноґр. матеріяли про хорватську людність Тгеменау в долїшній Австрії (с. 202—238). Домлювіль містить замітки про

[1]) Вироблені з дерева ложки є в музею.

колишній домашний промисл на Моравії (про файки, викладані подібно, як і у Гуцулів перловою матицею). Розвідка Заградніка про крашанки з Нейдорф коло Угорського Градіща цікава тим, бо констатує згідність словацьких орнаментів і форм з руськими. Статя Млинка „Бенедик“ містить деякі повіря, привязані до гори Бенедик прим. про зачаровану княжну. Замітки про Ляхів міг автор безпечно поминути. Крім вичислених розвідок находимо тут іще велику рецензію Полівки на XII т. Етн. Збірника, себ-то на 2 том „Галицьких казок“ Роздольського, в котрій підносить совісне записуванє, і на збірку Ґонета „Opowiadania ludowe z okolic Andrychowa“. Рецензент каже, що всї його оповіданя не мають нїчого інтересного. „Коли порівнати ту збірку з обговореними висше східно-галицькими збірниками О. Роздольського, переважно з одної місцевости... то видно, як буйно живуть там народні традиції і як жиє в них цілий нарід, а як поникли і зівялі вони в тій закутині західної Галичини“.

Річник 1902 приносить нам цілий ряд цікавих розвідок. Кайндль подає далї свої причинки XV—XXX (с. 118 - 131 ; 237—247), переважно перекази привязані до поодиноких місцевостий. Про Панку є перекази, що там били ся колись Турки з козаками і потопили ся в мочарах. Дійсно доховали ся ще до тепер гроби а люди виорюють нераз всїлякі частини збруї, а навіть кітли з турецькими грішми. Иньші замітки дотикають переказів про скарби, сьвят (в Лукавци, Хлївестє) і т. д.: одна з них обговорює звичаї при закладинах дому в Чернівцях. Руцерсдорфер подає перекази з Кляффер в горішній Австрії про глубокість і повстанє Плекерштайнського озера, про слїди дїдьчих ніг на камени, про дїдька в костелї і т. д. Полєк про житє і обряди спішських кольоністів на Буковині. Л. Млинек подає повіря про гору сьв. Мартина коло Тарнова, з чудернацькими етимольоґіями. Фільольоґічні вправи автора могли найти місце хиба в німецькім видавництві, котрого редактор не знає по польськи і не розуміє ся на фільольоґії, бо думаю, що деінде не знайшли би поміщеня. Дан подає румунські повіря. Удзеля містить причинки до народної медицини в Боснії. Кохановська описує коротко (252—3) житє пастухів в буковинських Карпатах і їх занятє. Полєк займає ся бібліоґрафією Буковини від 1897—1900 р. (19 праць Кайндля). Млинек провадить дальше всїлякі етимольоґії в статї „Emaus-Fest am Hügel „za rzykom“ bei Wieliczka“. Й. Бляв представляє звичаї і повіря народу в Анґельсталь в Чехах, що відносять ся до курки й яйця. В відділї критики умістив Франко ширшу рецензію на „Гуцульщину“ В. Шухевича, яка викликала замітки Кайндля (с. 254), що ремонструє проти погляду, нїби він займав ся лише буков. Гуцулами. Полївка рецензує „Галицькі народні новелї“ і підносить між иньшим

дісгармонію заголовку зі змістом і невідповідну методу редактора дра Франка при укладаню покажчика. Яукер критикує Кайндля „Ansiedelungswesen“. Річник ілюстрований образами і фотоґрафіями, винятими з Гуцульщини.

19. Zeitschrift des Vereines für Volkskunde. Neue Folge der Z. f. Völkerpsychologie u. Sprachwissenschaft, begründet von M. Lazarus u. H. Steinthal. Im Auftrage des Vereins hrg. v. Karl Weinhold. Berlin. Одна зі старших етноґрафічних часописий, видавана берлїнським етноґр. товариством від 1890 р. Часопись поставила собі в передмові до I тому за задачу оголошувати сировий матеріял, досліджувати його і доходити, чи подібні явища не стрічають ся у иньших народів. По смерти Вайнгольда 1901 р. переняв ред. Ю. Больте. Часопись містить великий запас матеріялу: з розвідок, що нас можуть інтересувати, вичислю важнїйші. 1896. Косінна „Передісторичне розширенє Ґерманів“. Критика Брікнера на „Lud“ і Вайнгольда на „Festkalender der Russnaken u. Huzulen“ Кайндля. 1897. Кайндль „Lieder, Neckreime, Spiele aus der Kinderwelt“, довша розвідка, в якій подані німецькі і польскі матеріяли, порівнані з руськими. Стрічаємо між ними так богато знаного матеріялу, що дивувати ся, треба, що доперва Кайндль його позбирав. З „mętowań“ повторюють ся знані „Ekete, pekete і т. д.“ „Unu dunu rex...“ Наводжу нумери, які я чув в Бережанщинї. Nr. 173, 175, 177—180, 186, 187, 188 (Adam babi cukier dawał — азбука), 189, 190, 194—198, 202, 204, 205, 206, 207, 208. 1898. Полївка: Seit welcher Zeit werden die Greise nicht getödtet (с. 25—29). Кайндль: Lieder.... Geheimsprachen u. allerlei Kunterbunt aus der Kinderwelt. Від числа 254—344 матеріяли українські (горох з капустоу). Знані в Бережанщинї: Nr. 67, 182, 314, 210, 213, 214, 225, 228, 232, 233, 234, 235, 240, 242, 244—250; 282—285, 256—7; 259, 260, 267—274, 276—278, 320, 322 (Забави — Зельман). На кінци загадки Nr. 326—344. Ю. Яворський: St. Stölprian. Паралелї до 69 Fastnachtspiel-у Ганса Сакса. Йогож — Südrussische Vampyre. 7 записів і паралель. 1899. Кайндль: Ruthen. Märchen u. Mythen in d. Bukowina. 12 казок, котрі автор видав з рукописної збірки померщого Олекси Поповича, уложеної в 50 роках. 1. Анї слова правди: Про двох мудрих братів і одного дурного. Забувають огонь в дома, йдуть до лїса і тут їм обіцяє лїсовий старець дати огню, коли скажуть казку. Бє мудрих, бо не уміють, дурний оповідає знану небилицю про воробців і про вирубуванє з дерева і дістає огонь. 2. Дурному щастє не поможе. Знана казка — тїтка дає „дурному“ дарунки, а сей не знає, що з ними робити. 3. Як циган став богачем: Боярин обіцяє службу циганови, коли перебуде ніч з медведем. Циган дає медведеви оріхи, грає йому і виграє. 4. Тяжко пізнати самого себе. Король має довгий ніс, а баба горбата:

обоє вмавляють в себе, що вони гарні. Аж раз одно другому сказало правду. 5. Добра наука. Старець дає двом братям кашу за те, що признали ся перед ним, що вони брати. 6. Правда не знаходить послуху. Слуга каже пани правду, а за те тратить службу. 7. Про кота. 8. Молодець шукає біди, надибає у одної жінки любка, бере від нього одїж, а потім зраджує його господареви. 9. Сотворенє сьвіта, Сатаниїл. 10. Про трех братів; молодший виграє заклад з дїдьком (хто дущий). 11. Осел і його пан. 12. Звісна казка, на основі якої повстала пословиця: „Крути, верти, мусиш вмерти". Чоловік побратав ся зі смертю і лїчив людий. Коли смерть прийшла до нього, положив ся до ліжка і обертав його так, щоби смерть все стояла йому в ногах. 1900. Р. М. Мейер доказує в розвідцї „Goethe u. die deutsche Volkskunde" (с. 1—16), що Мозер, Гердер і Ґете дали почин до етноґрафічних дослїдів в Німеччинї. Спеціяльно заслужив ся Ґете, бо дав новий зміст умовому житю у Німеччинї; його твори „Götz v. Berlichingen" і „Hans Sachs" були вихідною точкою для романтизму, що в першій мірі причинив ся до розвою етноґрафії. К. Мілленгоф вказує в статї „Zur Geschichte der Bienenzucht in Deutschland" на пошанованє пчіл у Нїмцїв: пчільництво було головною частю господарства. При зіткненю зі Славянами, у котрих пчільництво далеко висше стояло, підпала нїмецька господарка важним змінам. Інтересну тему порушив др. Печ, а іменно відносини штучної поезії до народної і взаємини поміж ними. Для прикладу порівнує пісню Зедлїца про опущену Марисю з її записами в народї і показує відміни. А. Штіфель (Stiefel) навязує в розвідцї „Zu Hans Sachsens: Der pliut Messner" до уміщених в 1898 р. заміток Ю. Яворського, що добачував в Pliut Messner-і вплив руських інтермедий і на доказ сього навів одну російську і 5 українських. Мотив штуки такий, що жінка має любовника-попа і осліплює за порадою чарівницї свойого мужа при помочи їди: але муж удає лиш слїпого і убиває попа (в варіянтах в неприсутности жінки), а жінку топить. Мотив сей повторяєть ся в двох російських анекдотах, уміщених в *Κρυπτάδια* 1883, а також у Циган, Словаків і Болгарів. Автор видить жерело Сакса в „Meistergesang-у" Ганса Фоґля „D. Kessküchlein". В противенстві до Яворського думає, що Русини не грали тут ролї посередників, бо руські версії за богато скомплїковані, щоби їх можна приймати за старші, близші східним взірцям. За те можна приймити, що Сакс і Фоґель мали вплив на руські казки (russische) через західних Славян. Бартельс займаєть ся питанєм, „що можуть мерцї" — і користуєть ся і паралелями українськими, які бере з працї Буґеля „Aus d. ruth. Volksglauben", уміщеній в „Z. f. öst. Volksk." 1895. Петцольд порушує питанє про походженє слова квас („Pfingstquas"). Ґрімм був за славянським, Ґутцайт за нїмецьким походженєм. Больте

подає розвідку про народні числа і загадки про роки. Полївка містить „Tom, Tit, Tot. Ein Beitrag zur vergleichenden Märchenkunde“ (стор. 254—72 і 382—396). Дївчина стає жінкою князя, бо сей чує від її матери, що вона уміє добре прясти. В дійсности не знає дївчина прясти і коли князь взяв її за жінку і казав їй прясти, утїкає до лїса. Тут стрічає дїдька і при його помочи доконує дїла, діставши чародїйну рівку на 3 місяцї. Відтак мусить її віддати закликавши духа умовленими словами (пр. Ricdon, Ricdon — маєте свою рівку): коли забуде слова, стаєть ся власністю духа. Дївчина забуває імя але висвободжує її князь. Між варіянтами оповідань бачимо дві ґрупи: 1) в однїй надземська істота сама подає своє назвисько, лише вимагає, щоби її імя до певного часу памятати; 2) в другій мусить дївчина імя відгадати. Автор думає, що лише при помочи порівнаня можна тут дійти до вітчини казки і знаходить її у Ґерманських народів, від котрих перейшла до романських і славянських. Інтересна українська казка на ту тему, уміщена в VI т. Етн. Збірника під числом 208; в нїй нема цїлком згадки про дїдька, бо дївчина викручуєть ся перед князем, показуючи на гусеницю і кажучи, що і вона стане такою, коли буде прясти. До того поки що не знає автор жадної паралєлї.

Брікнер провадить в „Часописи“ огляд славянської етноґрафії: згадує дуже симпатично про Наукове Тов. ім. Шевченка, Етн. Збірник т. 3, 6, 7, Етнол. Мат. т. 2, Твори Драгоманова, Франкові Апокріфи, Історію України-Руси Грушевського (т. I і II) і про Записки. Про казку про золотого птаха і двох братів думає, що вона мітичного походженя. Гауффен дає малі причинки до студій над переказами. До епічної поевії Лєнау „Анна“ нотує дві українські паралєлї оголошені Яворським в Z. f. ö. V. 4. і одну чеську. Кайндль обговорює молитви про Наполєона і сатиричні піснї на нього та наводить кілька молитов з рукописи і одну пісню. Етноґрафічні матеріяли приносять: Шель — весїльні обряди, Шітте — „Braunschw. Segen“, Піґер — звичаї запустові в Пруц, Бахер — матер. з Люзерн. Рафф — монахійські перекази і пословицї, Пасслєр — весїльні звичаї в долинї Wipp, Рейхардт — народні погляди на звірята і ростини в Туринґії, Рафф — баварські оповіданя, Бінкер — „heauzische Bauernhochzeit“, Шітте — брауншв. рими. 1901. Вайнгольд містить статю „про значінє лїщини в староґерманськім культї і чарівництві“ (с. 1—16). Лїщина була присьвячена богови бурі, а первісно богови неба Тіусови. Галузи оріха уживали ся на дарунки і жертви при старих обрядах: вони помагають проти злих духів, лічать і стоять в тїсних відносинах до житя і любови. Неґелєйн описує в статї „Die Reise der Seele ins Jenseits“, від'їзд душі і дорогу на другий сьвіт на основі великого порівнуючого матеріялу. Дальше обговорює

проби здержати душу від повороту на землю. Бахер продовжує оголошенє етн. матеріялів з Люзерн (про чарівниці, дикий чоловік і дика жінка, старий чарівник, стара і молода чарівниця, чоловік записує душу чортови, про мару і т. и.). Рафф подає оповіданя з Бамберґа, Рейхгардт з Туринґії, Шітте з Браунштвейґу. Кайндль містить опис руських весільних звичаїв на Буковині (с. 158—169 і 280—286). Автор підносить в руських весільних обрядах їх ріжнородність, богацтво пісень, а вкінци сю обставину, що доховали ся між ними сліди старих звичаїв, як купно судженої, перевагу жінки. Хоч порядок сьвята усюди той самий, то в подробицях заходять ріжниці відповідно до околиць. Автор подає опис весіля у Підгірян з поміж Вижниці і Бергомету над Серетом: зачинає від замітки про залицянє, свати, змовини, далї описує саме весілє і наводить 24 пісень в оріґіналї з нїмецьким переводом. Нових пісень не стрічаємо: пісню „Ой Татар, братчик, Татар продав сестру за таляр, росу косу за шустак, румняне личко таки так" не сьпівають вправдї усюди, але знаходимо і її на Покутю прим. у Кольберґа: Lud I. с. 266 в Городниці під Городенкою, у Вацлава з Олєска з Коломийського ітд. Пісню „Ой зетю, зетю е м б е р ю" находимо також у Вацлава з Олєска, „Амбері, матїночко, амбері, Виривай раньтушок з папері". Дальше згадує автор про повесільні відвідини в першу недїлю, звані смеіни, після нього від змьиньити. Потім описує весілє з Долів в Слободі-Банилові над Черемошем. Звичаї ті самі; подано лише нових 16 пісень. Потім йде опис весіля у Гуцулів з Плоскої, де пісень не сьпівають. Розвідка кінчить ся описом весіля в Садеу коло Сучави і виводу. Больте дає замітки до данської казки про сьв. Петра і злі жінки. Гертель подає в розвідцї „Abergläubische Gebräuche aus dem Mittelalter" витяги з двох рукописий „Johannis Wuschilburgk Tractatus de superstitionibus et miraculis" і „Praecepta quaedam propter superstitiones", переховуваних в бібліотецї ґімназіяльній в Маґдебурзї Nr. 113 і 193. Обі працї опирають ся на „Tractatus de fide et legibus" Вільгельма з Парижа. А. Гауффен оголошує старшу редакцію сатиричної пісні на утечу короля Генрика з Польщі 1574 р., поміщеної в Амбраськім сьпіваннику з 1582 року; винайшов її в монахійській надворній і державній бібліотецї в рукописи з 1574 року. Фейльберґ говорить про погані очі в північних переказах: ті очі приносять нещастє і стрічають ся у поодиноких людий, у чарівників а навіть у цїлих народів. Також звірята мають погані очі але є на усуненє наслїдків всїлякі способи. Roediger містить мову, виголошену в память покійного Вайнгольда і подає бібліоґрафію його творів. З иньших важних праць занотую працю Больте про духовне розпросторонене гри в карти і Неґеляйна про коня в вірі про душу і культї померших. Між рецензіями находимо і Schrader-а Reallexikon.

1902. Schönbach в Zeugnisse zur deutschen Volkskunde des Mittelalters дає причинки до німецької етнольоґії з трактату „de decem praeceptis“ Томаса Ебендорфера з Газельбах, що жив в XV стол. (1439). Між гріхами наведені тут пр. прикликуванє місяця на новім місяци або сонця підчас затміня, травестованє отченашу, ношенє амулєтів, любовні чари, віра в ворожене і віщованє і богато иньших забобонів. Вкінци є пересторога, щоби не носити кусників евангелїя на шиї. Неґеляйн веде дальше студію про коня, що перепроваджує небіжчика на той сьвіт. Лємке займаєть ся тисом і подає імена тису, місцевости і імена осіб, що походять від нього. Копп (alter Kernsprüchlein u. Volksreime für liebende Herzen ein Dutzend) дуже цікаво обговорює 12 любовних римів і дошукуєть їх жерел. Богато з них мають початок в середновічних часах і приходять в XVI столїтю (пр. du bist mîn, ich bin dîn). Больте подає італїйські народні пісні зі збірника Кестнера разом з нотами і з німецьким перекладом Кестнера та додає до них численні паралєлї. Поки що уміщено 5 пісень, про пробу любови, яку переводить повертаючи з чужини любовник, про спокусу (чоловік хоче спробувати вірність жінки, натягає маску і просить свою жінку, щоби його до себе впустила), про красну Цецилїю, що віддаєть ся капітанови корабля, аби вибавити свойого мужа від смерти, але не осягає цїли, про весїлє коника з мурашкою (пісня належить до ряду шлюбів звірят — автор наводить богато паралєль); пята пісня на тему: „Колиб небо було папером“. Рейхгардт веде дальше перекази з північної Туринґії [про млини, про всїляких духів, між ними про дикого ловця і дикого лїсного, про таємничий віз[1])]. Бартельс подає спомини з вечерниць, Гефлєр веде дальше студії над печивом: над „Nikolausgebäcke“ і „Knaufgebäcke“. Каглє думає, що киданє каміня (Über Steinhaufen insbesondere auf Island) мало значінє жертви на гробах забитих або нещасливо закінчивших житє. Больте містить причинки до історії німецької пісні. Пісня про поворот з чужини жовнїра, що застає свою жінку відданою за иньшого, повстала на думку автора підчас наполєонських воєн у Франції і звідси дістала ся до Бельґії, Італїї і Німеччини, з Німеччини прийшла до Данії і тут знаціоналїзувала ся. Дуже цікаві історії переходила і пісня про три любі жінки, лише початки її давнїйші. Стайґ подає плян Як. Ґрімма з 1811 р. про збиранє переказів. Халатіянц хоче зібрати арменські епічні перекази в одну цїлість, подає їх зміст і відносини. Дітеріх бере ся доказати

---

[1]) Переказ про те, що часом можна чути стукіт воза, а не бачити його, чув я в трохи зміненій формі в Жукові бережан. повіту. Там він привязаний до приходства.

в „Volksdichtung der Balkanhalbinsel“, що балканський півостров творить певну культурну спільність що до матеріялу, погляду і технічної форми, та що Греки переважно були жерелом сеї культури. Погляди автора потверджують результати дослідів Шішманова над Ленорою. Особливо-ж згода заходить в чотирох темах, в казках про умерлого брата, про будову мосту, про Діґеніса-Акріта і про Герона та Леандра. Арнольд розсліджує пісні з мотивом „природа зраджує тайну любов“; складають ся вони звичайно з довшого ряду всіляких чинників, що тайну передають далї. Chauvin подає кілька фактів з житя Лїбрехта і бібліоґрафію його творів. Вкінци містять Людміла і Раймунд Кайндлї приповідки „Sprichwörter u. Redensarten in der Bukowina u. in Galizien“ (ст. 444—448), упорядковані відповідно до змісту. Нового не приносять вони майже нічого: по більшій части се загально звісні як пр.: говорила небіжка до самої смерти або: говори Климе, най твоє не гине. Найбільше між ними руських, зібраних в Гуцульщинї і на долах, потім ідуть польські, німецькі і жидівські. З українських вкажу на деякі нові варіянти: прим. Корито тїста, а жменя пирогів, На кінський Великдень, Адуканти шкіру дерут (у Франка є „Адукат готовому дивит сьі“ стр. 2), Лїпша соломенна згода, як золотий процес, Баба ртом бєт, а не відлєєш се кулаком, Ова, поета, що лїз меже свенї до корета, Так рівне, як відси до Косова (коли хто каже, що криве просте), Мошко по трошко. Усїх пословиць 290. Докінченє розвідки в 1903 річнику. На закінченє згадаю, що і сього року поданий огляд славянської етноґрафії, написаний Брікнером.

20. Globus. Illustrirte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde. Vereinigt mit den Zeitschriften „Das Ausland“ und „Aus allen Weltteilen“. Begründet 1862 von Karl Andree, Hrg. von Richard Andree. Braunschweig 1900—1902 (томи 77—82). Містить так богато матеріялу, що для браку місця мушу обмежити ся лише до найважнїйших розвідок. 1900. Weissenberg: Beiträge zur Volkskunde der Juden (c. 130). Автор оправдує рацію істнованя жидівської етноґрафії, а далї наводить 10 пісень з Єлисаветгорода, в полудневій Україні. Янзен обговорює (с. 147—151) величезну працю Шухардта „Etymologie und Etnologie“ і подає кілька заміток, котрі мають вартість для етноґрафа. Між иньшим підносить один факт, що дзвонів не відкрили доперва христіяни, чи епископ Паулїн в 5 столїтю, бо вони були вже знані Римлянам під назвою campana, котра удержала ся в середновічній латинї. Первісно означало campana вагу, подібно як і в румунськім та церковно-славянськім. Принагідно підносить рецензент гадку виданя слівників ілюстрованих, а то на те, щоби заховати на будуче значінє поодиноких слів. Зробив се дуже гарно Whitney в своїй „Century Dictionary“, Ню Йорк 1889—91, 6 том. Вінтер подає в розвідці „Die Ver-

mählung des Kamins. Russischer Volksbrauch" опис весїля комина у Полїщуків і весїля сьвічки у Киян і звязує сей звичай з поважанем огня. Статя написана за Шейном.

Важнїйшу студію умістив К. Рамм: Für Entwickelung des slawischen Speichers (с. 290—4; 301—4; 320—3; 331—334; 352—355). Автор подає в нїй більший виїмок з своєї працї про початки старославянської селянської загороди. Відріжнює він шпихлїр до переховуваня збіжа від комори (Gaden), що служила в давних часах за сховок всїлякої одїжи і за спальню, а і тепер іще сповняє ту саму функцію у російських Славян. Пізнїйше заступає місце „Gaden" правдива комора, що скоро розширила ся по цїлій Славянщинї аж до границь колишньої польської держави. Лише у східнїх Славян розвинуло ся помешкане инакше. Тут повстав цїлий ряд убікаций через получене первісної „клїти" з сїньми, кімнатою і иньшими будинками. Лишень в Чехах заховав ся ще старий славянський тип: тут представляє srub, lepenec старо-чеський і špechar нїмецький тип, при чім перший з них дуже старий і служив за оборонне місце. Лише лїплений шпихлїр (lepenec) з деревляним склепінем і вільним дахом, що розширений від чеського лїса до Карпат можна уважати за старославянський і за тип, який був знаний в славянській правітчинї. Тому шукає автор за його слїдами у Поляків, як на територіі славянської правітчини, і знаходить його в старо-польськім лямусї, що противставляв ся до нїмецького шпихлїря. Далї переходить автор литовські шпихлїрі, українські, у котрих дах виступає наперед в формі передсїнка і опираєть ся на стовпах, і білоруські і доходить до результату, що старо-славянська житница, польський лямус і чеський лепенец мали форму гладкого, склепленого, критого глиною будинку з вільним дахом (будинок міг був бути первісно плетений). На їх місце прийшов потім деревляний шпихлїр до Чехів під нїмецьким впливом, противно як у Поляків[1]). Далї переходить автор полуднево-славянські шпихлїрі. В Росії увесь слїд істнованя лїпленого шпихлїря загинув. Руські збіжеві шпихлїрі роблять ся виключно з дерева, не тинковані, навіть в тих полудневих сторонах, де треба уживати верби. В Курській ґуб. пр. мають поєдинчі малі клїти тинк на плетїнцї, а головна клїть і шпихлїр деревляні. Північно-російські шпихлїрі мають часто підпори, а в серединї високий підклад з бальків. Збіжеві шпихлїрі в Росії можуть при тім бути партерові або з поверхом. Вкінци доходить автор до результату, що з огляду на спосіб будови шпихлїря, житницї, при первісній одно-

---

[1]) Польські шпихлїрі тяжко розслїдити, бо зникають під напором чужої комори. Пор. Moraczewski: O budowie zagród włościańskich с. 101—110.

стайній назві не можна цілком на певно означити спільність для старославянського періоду і що ліплений шпихлїр навіть в тім часї мусимо ростягати лише на західних Славян, Чехів, Поляків і Словаків та що і для праславянського періоду перед початком німецьких впливів подібний стан річи найімовірнійший. Далї, через цілий річник провадить Цеммріх студії про границю етноґр. і язикову в Чехах між Чехами та Німцями. Тецнер цілий час містить праці про поодинокі славянські народи в Німеччинї: потім вийшли усї розвідки в одній книжцї п. з. „Die Slaven in Deutschland“. Певний інтерес мають також працї Вейґанда про Румунів в Сербії і Болгарів в Румунії, що живуть іще в землянках. Рамм обговорює в статї „Zum Streite über die altslawischen Hausschipschaften (zadruga)“ працї Пейскера, Кадлєца, Бальцера і прихиляєть ся до поглядів Пейскера про вплив німецького завойованя на суспільний устрій Славян, та приймає, що не роди (задруги), але осібні самостійні господарства (Einzelwirtschaften) творили підставу старо-славянського пожитя. Кайндль подає реферат про нові антропольоґічні і етноґрафічні працї в Галичинї (с. 240—3) і обговорює в нім між иньшим „Записки“, „Lud“, „Wiadomości“ і працї Пєкосїнського і Бальцера про кольонїзацию.

Цікавою для нас може іще бути критична розвідка Біркнера „Herkunft der magyar. Fischerei“ на основі працї Янко про мадярське рибальство (вислїд наукової подорожі ґр. Евґ. Зічі на Схід). В статї, чи то в працї Янка вказуєть ся на те, що Русини з над Днїстра мали великий вплив на Мадярів[1]), спеціяльно на їх рибальство. В довшім екскурсї обговорює автор форми, запозичені від Русинів, чого не можу тут повторити, тим більше, що до сього требаби репродукції й ілюстрацій. Варті уваги ще статї Рацеля „Mythen und Einfälle über den Ursprung der Völker“ (том 78) і Пенка: „Die Eiszeit auf der Balkanhalbinsel“ (том 78).

1901. Вінтер подає звістки про российські звичаї підчас епідемій (об'орюванє, закопуванє кота живцем) на основі российських праць. На стор. 83 стрічаємо ся з заміткою, написаною на підставі розвідки Вовка в Bull. d. l. Soc. d'Antr. 1900, про зимовий сон селян в Росії підчас голоду. Гофер подає хрональоґію камінної епохи. Статя Кайндля „Aus der Volksüberlieferungen der Bojken“ (150—155), була обговорена в Записках. В другій статї: „Die Juden in der Bukowina“ подає Кайндль замітки про житє Жидів, анекдоти про рабінів і про їх мудрість. При тім підчеркує факт, що жидівський жарґон змінив ся до непізнаня під

[1]) Критика не годить ся що до того з автором (Ugrofin. Forsch. 1901).

впливом руської (української) мови і наводить богато примірів (як поєн, вольоте і и.). Описуючи звичаї сьвяточні згадує автор се, що Жиди підчас Гамана люблять виставляти гуцульське весілє і приписує се тій обставині, що строї дуже гарні і що легко їх дістати. Забобони показують велику схожість з руськими і мусять бути запозичені від Русинів прим. погляди на житє посмертне, уроки, скиданє вугля і воску і т. д. Розвідка кінчить ся збіркою приповідок. Е. Краусе „Zur Frage von der Rotfärbung vorgeschichtlicher Skelettknochen" переходить усї знані мальовані скелєти, з українських знає знахідки Антоновича, Бобринського, Самоквасова і Хойновського. Автор прихиляєть ся тої гадки, що сї скелєти дійсно мальовано, як на се до нинї є звичай у деяких народів в Полїнезії. Навівши приміри з Західної Европи доходить до висновку, що по більшій части забарвлювали ся скелєти пізно по смерти мікроорґанізмами, лише скелєти в Брін, Юто і Ма д'Азіль вказують на людську руку. Тецнер говорить про „Klete i Swirne" і доводить, що старор. клѣть доховала ся в литовській Swirne. Крім тих статий є іще малі замітки пр. про Німців в Галичинї і на Буковинї, про дослїди в Сибірі, про антропольоґічні розслїди в Росії на підставі Анучінової статї в лєксиконї, про фосільного верблюда з над Волги і т. д. Подана також звістка про проєкт Томаса інтернаціональної антропольоґічно-етноґрафічної бібліоґрафії.

1902. Оба томи сього річника містять богато інтересного. Поминувши розвідки Коха про племена Ґвайкуру в Бразилії, Шурца про африканські гроші з каміня, Гернеса про глиняний пугар в формі статуї, Ґрінведеля про представлюванє богів-вужів на релєфах т. зв. грецько-буддийської штуки, Фріга про поділ на расу по виводам Штраца „Die Rassenschönheit des Weibes", Тілєнїюса про татуованє жінок в Новій Ґвінеї, Кребса про ґеольоґічні і метеорольоґічні мотиви турингських переказів про озера, згадаю реферат Кайндля про найновійші праці до етноґрафії Румунів (стор. 102—105) — автор подає огляд важнійших праць за остатнїх 7 літ. Для нас головно цікаве питанє про походженє Румунів. Кльозе обговорює релїґійні погляди і людські жертви в Тоґо, що сходять ся з нашими в деяких подробицях: прим. умираючому вкладають до гробу гріш, жалоба тревае 6 місяців. Вінтер доходить на підставі лотишських народних пісень, а властиво одної піснї до виводу, що у Лотишів істнував колись звичай, що батько рішав про житє новонародженої дитини. Автор здогадуєть ся, що сей звичай стратив відтак свою силу під впливом скандинавсько-німецьким. На 81 том складають ся крім того ще ось які статї етн. змісту: Тецнер про Дравенів і їх сьвята, Тілєнїюс про піґмеїв на Шлезку, Ґрееґер про анїмістичні оповіданя про звірів, — Спісс про чарівництво

в Тоґо, Вінтерніц про розсліди в східнім Туркестані і Контраст про Полудневий Камерун.

В 82 томі знаходимо передовсїм більшу студію Рамма: Der Verkehr der Geschlechter unter den Slawen in seinen gegensätzlichen Erscheinungen", обговорену нами в LIX т. Записок. Далї, Кайндль містить і в сім роцї реферат про найновійші працї в области антропольоґії і етноґрафії в Галичині і обговорює „Записки" 33—44, Гуцульщину В. Шухевича, Етн. Збірник і спеціяльно Приповідки Франка, при чім висказує бажанє, щоби підчас друку збирано дальше матеріяли і видано їх в додатку. Додає, що невикористано його приповідок. В кінци говорить про „Жерела до історії Укр. Руси" т. I—III. „Methode" Боґуславського викликала на сторінках часописи сильний відпір. Цїлу книжку скритикував остро Рамм і виказав нестійність головних тез автора. Про славянські слова в нїмецьких діялєктах говорить Еллїнґгаус і доказує, що се переважно чисто нїмецькі слова [як пр. rubart, wrist, pflug (?)]. Вкінци забирає голос Андрее в справі слова Wenden і приходить до результату, що західні оселї з сею назвою не мають типового славянського т. зв. Rudlingsbau, платили десятину з мяса і збіжа, не мають піль з слїдами славянської номенклятури і що тому мусять бути чисто нїмецькі.

21. Mélusine. Recueil de mythologie, littérature populaire, traditions et usages. Вийшов один том за 1900 рік (II ч. 1901) і на нїм видавництво поки що застановлено. Приносить він богато ріжнородного матеріялу. Тухман говорить дальше про чари, а спеціяльно про способи спроваджувати добрі урожаї і добру годівлю худоби. Lefébure обговорює всїлякі з'явища, як fata morgana, оману очий і уха, що лучають дуже часто і дають причину до всїляких казок та приписує їм чисто фізикальний початок. Дальше говорить про дугу в поезії усїх народів і часів і показує, що погляди штучної поезії годять ся з народними мітами. Карлович і Ґедоз та Бляншe займають ся звичаєм вкладати гріш в уста помершого. Ґедоз пише дальше про обряд пересування через розлупану деревину. Барт трактує про старий підручник про чари, що були осередком усїх релїґійних обрядів Індийцїв. Sainean зібрав погляди Румунів на русалки і иньші надприродні духи. Про збиранє приповідок і видаванє пише Боґішіч з нагоди виданя збірника Сімонї. Педрізет і Краус подають східні оповіданя, в яких осьмішуєть ся відвагу Жидів. Вкінци займаєть ся Ґедоз одним цікавим питанєм: говорить про переконанє деяких народів, що вони вибраний богом нарід.

22. Revue des traditions populaires. Recueil mensuel de mythologie, littérature orale, ethnographie traditionelle et art populaire, Paris, подає богато матеріялу в сталих рубриках. Спеціяльно

про Українців нема нічого. З загальних вичислю дещо: Себілльо збирає повіря про метеори (прим. не вільно зьвізд числити, чоловік на місяци); дальше більша збірка леґенд і вірувань про передісторичні предмети, про кремінні знаряди, дольмени і всілякі оповіданя і леґенди з Бретанії; леґенди привязані до певних місць; грецькі леґенди. З розвідок згадаю про Hermant-a: A propos du fantastique dans les contes populaires. Автор старає ся обʼяснити фантастику переказів і казок психічним станом людий, котрі їх видумують: повставали ті оповіданя вечірною порою, коли люди були змучені і відпочивали.

23. La Tradition не міг я наразї дістати. Знаю що в 1900 р. була подана житепись проф. Сумцова.

24. Folk-lore. Vol. XI—XIII. В р. 1900 знаходимо розвідку Гартлянда про тотемізм і Маретта про преанїмістичну релїґію. Річник за 1901 р. приніс передовсім цікаву для нас працю Conybeare п. з. The Paganizm of the ancient Prussians, про книжку Альбінус-а (вийшла в Спірі 1882 р.) „про релїґію, жертви, весільні обряди і похоронні Руссів, Московітів і Татарів“. Перла збірки се трактат про забобони Прусів, написаний в формі листу Івана Мелетія до Юрія Сабіни, що зачинаєть ся так: „Хочу описати тоті жертви, якими колись Прусаки, Самоґіти, Литовцї, Рутени і Лївонцї почитали демонів мов богів і ще тепер се роблять потайки в неоднім місци“; він виповняє с. 257—267. Автор уважав за відповідне переложити цілу статю на анґлїйське. В річнику за 1902 р. є статї More про фолькльор з Гебридів і Лянґа про початок тотемів і системи подружя у Австралїйців.

25. Archiv für Religionswissenschaft... hrgg. von Th. Achelis. Виходить від 1898 року. Карлович помістив в томі за 1900 рік студію: „Germanische Elemente im Slawischen Mythus und Brauch“, де вказує на велику вагу порівняних студий в мітольоґії і дає причинки до німецько-славянських взаємин. Автор наводить ріжні паралелї, м. и. розвиває погляд, що Муромец се народна етимольоґія: первісно мусїло бути Мурманец себ-то Норман; Ілїя дістав отже назву від народу в память сьмiливих вікінґів — потім перемінила ся назва на Муромец, у Поляків на Моровєц. Слово Skřitek і польс. skrzat (у Словаків, Хорватів і Сербів дало початок нім. словам Scraz, Schrettele; Sowizdrzal = Eulenspiegel. Німецького походженя Tat(e)rman чеських ґльос і Wasyrman. Żur (Hafersuppe) зайшло з Польщі аж на Україну. Далї вказує іще на впливи в піснях (пр. Kasia і Jaś = Sigar і Hiesinger) і в переказах (прим. пер. про Вальтеріюса з Тинця, що від Боґухвала дістав ся між нарід). Ляш ґрупує в статї „Die Finsternisse in der Mythologie und im religiösen Brauch der Völker“ міти відповідно до їх ґеоґрафічного розложеня і клясифікує їх (на 5 кляс). Затміне повстає 1) через

слабість або смерть небесного тіла, 2) через те, що сонце або місяць кинув своє звичайне місце, 3) з психольоґічних мотивів, 4) через людські особи або духів, котрі шкодять небесним тілам, 5) воно викликане самим місяцем і сонцем. Усї подібні мотиви признає автор творчій людській натурі.

В р. 1901 Bousset ставить собі в статї „Die Himmelreise der Seele“ за задачу розслїдити, о скільки головні релїґії геленїстичного періоду і римської імперії мають спільну історію і як впливали вони на себе та розвивали ся. Автора інтересує тут питанє про вандрівку душ по смерти до Бога або і за житя підчас екстази. Аби його відповідно розвязати, він переходить думки жидівської і ґностицької релїґії, далї переглядає погляди іранської релїґії і доходить до виводу, що в іранській релїґії, в Авестї є в кількох місцях згадки про стації підчас подорожі душі по смерти, та що в релїґії Мітри була екстаза осередком культу, отже що іранська релїґія була вітчиною тих буйних фантазій і екстазийної містики. Релїґія Мітри була містком, по якім се перейшло на Захід. При кінци порушує автор питанє про „3 неба і 7 небес“ (слїди вавилонського впливу), і займає ся поглядами про подорожі душі в грецькій релїґії і подібними пізно індийськими поглядами про сїм небес і кляси ангелів. Файльберґ говорить про стріляне підчас весїль і на новий рік, що має на цїли відігнати злих духів. Проф. Колєр обговорює віру в духи у народів, що жиють в станї природнім, а спеціяльно у Папуасів. Душа провадить по смерти таке саме житє як на земли. Вірують, що кобольди крадуть дїти.

В 1902 р. займає ся Неґеляйн повірями про образи, зеркало і тїнь, Ґейґер буддийською мітольоґією, Лєман характеристикою молодшої Авести, Ляш причиною і значінєм землетрясеня в народних повірях і звичаях. Сіке подає критику поглядів М. Міллєра (Max Müllers mytholog. Testament), спеціяльно тих поглядів, яких він тримає ся в „Beiträge zu einer wissenschaftlichen Mythologie, aus dem englischen v. H. Luders“ (2 томи, Липськ 1898/9); виказує його похибки, але не заперечує цїлком його поглядів про великий вплив явищ природи на повставанє мітів і релїґійних поглядів, про „сходженє“ деяких мітів про богів в людську сферу і т. д. Майсснер розбирає складові частини вавилонського походженя в сучасних казках і звичаях, вказує на лїнґвістичні запозиченя і згадує про міти про сотворенє сьвіта, про епос Ґільґамос (де Ґільґамос доказує лицарських вчинків) і про ин. Вавилонського походженя також казка про те, що тростина може говорити (Мідас, Александр). Бранкі подає три листи з неба і біблїйне „Stundenuhr für fromme Christen“. Неґеляйн толкує забобонну нехіть перед близняками тим, що близняки вказують на невірність жінки.

26. Hessische Blätter für Volkskunde hrg. im Auftrage der hessischen Vereinigung f. Volkskunde von A. Strack. B. I. Leipzig 1902. Під тим зміненим заголовком зачинають виходити давнійші Blätter f. hess. V.: у вступнім слові заявляє редакція, що разом зі зміною заголовка наступає і легка зміна змісту. Від тепер мають „Листки" розширити свій виднокруг поза політичні границї краю і племени і звернути увагу також на великі проблєми етноґрафії. Дійсно приносить вже перший річник кілька таких розвідок, котрі вже були висше обговорені (Штрака, Дітеріха) і подає дуже гарний огляд журналів за 1902 рік. На релїґійні погляди народу хоче звернути увагу Paul Drews в замітцї „Religiöse Volkskunde". Автор дає приклади того, що нарід цїлком по свойому піймає релїґію і що властиво трудно говорити про христіяньську релїґію мас. Нарід має свою окрему релїґію, яка служить виразом його душі і його поглядів: що між ними богато останків давних вірувань і що не усе можна тут погодити з христіяньскою релїґією, се річ знана, а автор додає лише кілька примірів, щоби заохотити до працї в тім напрямі. Герман Узенер підносить в своїй статї „Über vergleichende Sitten- und Rechtsgeschichte" значіне порівняних студій для фільольоґів і подає кілька прикладів, як при помочи нинїшних звичаїв і обрядів можна обяснити не одно з грецької й римської культури. А. Дітеріх обговорює небесні листи і доходить їх жерел, розслїджуючи жидівські і грецько-римські дані. А. Штрак подає коло 100 чеських чотирострічних віршів (Vierzeiler) і порівнує їх з „Schnaderhübel" і иньшими спорідненими сьпіванками з середної і північної Европи. Шульте описує празник „Kirmes" (пол. kiermasz) в Фоґельсберґу. Ю. Дітеріх займаєть ся старинним звичаєм: жінка, що побивала мужа, мусїла сїдати на осла і давати себе опроваджувати свойому мужеви по селї. При тім подає загальні уваги про правничі погляди народа. Ебель збирає чеські назви нив від початку 15 столїтя. W. Köhler подає причинки до небесних і пекольних листів, на які складають ся витяги з листу Мелянхтона і з кількох книжечок з 16 столїтя.

27. В Швайцарії виходить „Schweizerisches Archiv für Volkskunde". Vierteljahrsschrift... hrg. v. Hoffmann-Krayer. Zürich. Кілька річників займає публїкація Россата „Chants patois jurassiens"; побіч оріґіналу, записаного з усіми діялектичними прикметами уміщено французький переклад; до кождої піснї додано ноти і примітки (1900—1902). Друга важна праця: „Die Erhebungen über Volksmedizin in der Schweiz" дра Штолля. Се повний квестіонар про народну медицину з методольоґічними і річевими замітками (1901). Гоффман-Крайер подає замітки до новоголошеного оповіданя про Поліфема у Бретонцїв (в „Contes des Landes et des Grèves", Rennes 1900,

стор. 196, Sebillot-a). Є се новий варіянт[1]). Перекази з Бірсек подає Ґ. Сіттерлїн, з Val d'Anniviers, Еґерлєгнер. В 1902 р. уміщено замітки Зінґера про етноґрафію минувших часів і записи Меєра з Фрейамту і Келлєрамту про смерть і похорони, та Шупплї, що складають ся з 100 дїточих пісень.

28. Нідерляндська „Volkskunde“ займаєть ся майже виключно місцевим фолькльором: для порівняних студій призначений „Intern. Archiv für Ethnographie“, де статї пишуть ся по нїмецьки, нідерляндськи і французьки.

В останнїх часах зросло значно число провінціональних часописий. Скажу на сам перед про австрійські виданя:

29. Unser Egerland. Blätter f. Egerländer Volkskunde. Hrg. v. A. John — виходять від 1897 р. 6 разів в роцї і містять за останнї роки розвідки чисто місцевого характеру, написані по найбільшій части самим редактором. Найбільше стрічаємо сирового матеріялу. Ганс Угль подає довшу збірку всїляких звичаїв і обичаїв та повірь і забобонів (при хрестї, весїлю, смерти, похоронах, при сьвятї, при роботї) і долучує кільканайцять народних пісень, переказів, анекдотів, римів і дитячих пісень. Дальше знаходимо збірку переказів пр. про дикого ловця, про топельника і т. д. А. Йогн вибрав усї забобони з писань К. Гуса і описав селянську загороду з перед 200 лїт. Йогн умістив тут також студію про дзвони в повірях місцевої людности і подав в нїй збірку написів на дзвонах і переказів та повірь. Міллєр обговорює хебські строї з кінця 19 ст. і констатує факт, що ледви 10 осіб задержало іще старий стрій. Консервативнїйші що до того жінки. Крім тих важнїйших розвідок уміщено більше число меньших заміток

30. Deutsche Volkskunde aus dem östlichen Böhmen von E Langer виходить в Браунау від 1901 р.: між зібраним і оголошеним тут матеріялом є перекази з нїмецьких околиць (про чоловіка без голови, про духів, про скарби, про блудні огники), народні піснї зі Штекен (весїльні), штучні піснї селянина Брінке, звичаї весїльні в Вірхштадль і в Шенау, піснї празникові і оповіданя Горна.

31. Erzgebirgs-Zeitung, beleitet von M. Urban. Виходить в півн.-зах. Чехії уже 23 роки, як орґан клюбу туристів. Зміст дуже ріжнородний: знаходимо працї Урбана про чеські строї, про драматичні

[1]) Про Полїфема писав М. Комаров: „Одноглазый великанъ народныхъ преданій“ в книжцї: „Экскурсы в сказочный міръ“, М. 1886. Нові варіянти кавказькі подав Вс. Миллер в „Этн. Обозр.“ 1890, кн. І, стор. 25—43 (Кавказ. сказки о циклопах). Кирґізський, алтайський і грузинський варіянт в Этн. Обоз. 1891, II, 202. Славянські варіянти і оброблене у Kreka: Einleitung in die slavische Literaturgeschichte.

штуки, про перекази і леґенди привязані до відпустового місця Марія-Кульм і розвідку Ендта про перекази з Беррінґен. Зазначу ще довшу студію Вільгельма про розширенє старих камінних хрестів в півн.-зах. Чехії, більшу працю Урбана: „Оповіданя народні для народу“ та розвідку Кунца про шуканє скарбів і заклинанє духів в Гассенштайн.

32. Das deutsche Volkslied. Zeitschrift für seine Kenntniss und Pflege. Unter Leitung von Josef Pommer u. Hans Fraungruber. Виходить від 1899 р. як орґан німецького співацького товариства у Відни і містить статї наукові про походженє пісень, їх варіянти, мотиви і мельодії, етноґрафічні матеріяли і ноти. З теоретичних розвідок згадаю про „Begriff und Wesen des Volksliedes“ Dunger-a (1901), „Was ist das Volkslied“ Pommer-a (1901) і „Volkstümliches Lied u. Volkslied“ (1901) Гауффена. Дунґер вказує, що між народною і штучною піснею заходить велика ріжниця так, що їх ідентіфікувати не можна, хочби навіть штучна пісня не знати як підходила під тон народної пісні. Знані поезії Уляида, Айхендорффа (in einem kühlen Grunde), Гауффа і ин. зближують ся значно до нар. пісні і тому увійшли у нарід і сьпівають ся загально, але вони лише по формі народні, а не випливають з душі народу. Аби пісня була народна, мусить повстати між народом, значить бути виразом його думок і поглядів, переховувати ся в памяти народа, а не в писаних збірниках і носити на собі так в мові як і в гадці народний характер. Автор наводить при тім слова естетика Фішера, котрий каже: „Пісні з обсягу сьвідомої осьвіти, які стають популярними і навіть переходять в уста люду, бо добре наслїдують тон народної пісні, не можуть ніколи з тої причини називати ся народними“. Гауффен говорить про ріжниці між народною, скомпонованою в народнім дусї і штучною піснею з нагоди розвідки Гоффмана фон Фаллерслебен і виступає за тим, щоби ті ріжниці узгляднювано, бо хоч є одна правдива поезія, яку стрічаємо і в штучних і в народних піснях, одначе істнує богато відмін в способі представленя, в стилю, в поглядах. Пісні, співані народом, повинні ми тому дїлити на ті три типи. Автор признає, що богато „народних пісень“ вийшло від осьвічених осіб, але заразом звертає увагу на се, що пісні підпали за довший час свойого істнованя між народом всїляким змінам відповідно до вимогів народного духа. Правдиві народні пісні були витвором самого народу, а властиво його репрезентантів, котрих індівідуальність не відбігала від загалу народної маси. Поммер подає замітки про народні пісні і їх характер і доказує, що народної пісні не творить поет, лише нарід: „A Volksliade macht neamd!“ Мушу обмежити ся на тих кількох словах, хоч богато статий заслугувало би того, щоби про них ширше згадати; так дуже цікава стаття Блїммля „K. Prahl u. dessen Anschauungen über das Volkslied“ (1901) і статї Meyer-a „Volkslied

u. Volksgesang aus Baden", Дітфурта „Poesie alten deutschen, noch jetzt fortbestehenden Volksglaubens, besonders in Bezug auf Brauch u. Sitte", Лібляйтнера про поезії в діялєктах (1902), Райсмана про найдавнійшу пісню (1902), Краліка про повставанє народної поезії і богато иньших. Побіч статий находимо цілі сотки всіляких цікавих і важних заміток, з якими кождий, що займаєть ся піснями, повинен близше запізнати ся. Звертаю на ту часопись увагу наших етноґрафів і музиків.

33. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, hrg. v. bosn.-herc. Landesmuseum in Sarajevo. Redigirt von Dr. M. Hoernes. Wien. VII - IX том. Часопись розпадаєть ся на три части, археольоґічно-історичну, етноґрафічну і природописну. Том за 1900 р. приносить три студії етноґрафічні Р. Мерінґера про селянський дім в Боснії і Герцеґовині, Е. Лілєка про весільні обряди в Б. і Герц. і Куліновича про повіря і ліки боснійських та герцеґовинських могамеданців. Студія Мерінґера важна задля її результату, що боснійський дім повстав під впливом горішно-німецького дому і то не лише в головній формі, але навіть в детайлях. Ту саму гадку розвинув автор в осібній праци „Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrat". Wien 1901, стор. 118. (Sit. d. W. Akad. 144, 6). З археольоґічних статий важні дві: Чурчіча про похоронне поле в Рібіч і Еліча про найстаршу картоґрафічну памятку римської провінції Дальмації себ-то про карту Птолемея. В річнику за 1901 рік обговорює Осип Прейндльсберґер способи, яких уживають народні лікарі до усуваня більма і каміня. Говорка подає детайлічні замітки про народну медицину на півострові Сабіончелльо в Дальмації, а спеціяльно про повіря, що сюди належать. Лілєк зібрав знов новий матеріял про релігійні повіря і про погляди на душу і духів. Цікаві особливо погляди на вампірів-упирів і вовкулаків. Подібно як у нас можна упиря зробити нешкідливим, пробиваючи його колом. Звичаї весільні описує В. М. і подає богато пісень з Лястви (в околици Bocche di Cattaro).

34. Korespondenzblatt d. Vereins f. siebenbürgische Landeskunde приносить на сам перед статю Зіґмунда, що була висше обговорена. Річник 1902 містить крім статї того ж автора про мішанє рас більшу збірку повірій про духів, з Ґросс-Шенк, зложену Й. Ротгом. Між повірями звертають особливо увагу оповіданя про скарби, які сходять ся в головнім з нашими прим. nr. 12: скарбу добути не годен: невдалі проби, nr. 16: при копаню скарбу треба мовчати, nr. 7: дух закопує золото. Автор зібрав також оповіданя про блудні огники і страхи.

В Німеччині майже кожда провінция має свій етноґрафічний журнал. Обговоренє їх одначе заняло би дуже богато місця, тому обмежу ся лише на вичислену; колиб яка статя дотикала прямо нас, то зазначую се.

35. В Баварії виходять: „Mittheilungen und Umfragen des Vereines für bayrische Volkskunde und Mundartenforschung“ від 1895 р. В Саксонії видає етноґрафічне товариство „Mittheilungen“ в яких містять ся і статї загального характеру. В 2 томі подано статю Майхе „Славянські причинки до німецьких діялектів в Саксонії“ і працю Тецнера про старинности і повіря в Вердау. (Р. 1902, число 13). Про Саксонію містить розвідки також: 36. „Archiv für Landes- und Volkskunde der Provinz Sachsen“. Головним орґаном етноґрафів з Поморя були до 1902 р. 37. „Blätter für pommersche Volkskunde“. Monatsschrift für Sage u. Märchen, Sitte u. Brauch, Schwank und Streich, Lied, Rätsel und Sprachliches in Pommern“, в яких міщено переважно народні перекази і повіря (статї Гааса — 1902 р. казка Бог як гість, Вправний злодій, Блудні огники, Мельник перехитрив дїдька, і т. д.). Між иньшими є тут опис звичаю: „Як відганяють заразу“, який находить паралелї у усїх народів, почавши від Греків і Римлян. На Поморю запрягають 3 непорочні дївчата до плуга і об'орюють ними село. Подібний звичай описує Краусс в „Volksglaube und religiöser Brauch der Südslaven“ стор. 66. Узенер подає звістку, що в Росії в Каменцї знають подібний звичай, лише, що там запрягають до плуга 6 дївчат, а один невинний хлопець поганяє.

38. На Шлеэку виходять „Mittheilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde“ з осібними додатками, в яких подають студії про шлезькі діялекти. Етноґрафії Позначя присьвячена часопись „Rogasener Familienblatt. Beilage zum Rogasener Wochenblatt“, яку видає Проф. Кнооп. Тут находимо також причинки до польської етноґрафії, пр. Кнооп-а, про перекази з провінції Познань (1902), між котрими находимо перекази про короля Пршемислава і оповідане на тему: Слюсар завинив, а коваля повісили. Особливо богатий віддїл про перекази, казки і повіря. Етноґрафією займаєть ся також нова часопись місячник 40. „Völkerschau“, котру видає Кляра Ренц від 1901 р. Переважна одначе частина видавництва присьвячена диким народам

41. Деякі етноґрафічні статї знаходимо також в новій часописи „Politisch-antropologische Revue“, що виходить від 1902 р. під редакцією Вольтмана. Головна одначе увага звертаєть ся тут на питане про раси. Між статями находимо дещо, що може мати більший інтерес: Ґумпльович говорить про найдавнїйші форми володїння, виходячи з фактів, які дає польська кольонїзація. На його думку властителї замків з'обовязували людність кождого села з осібна до певної сталої роботи, з чого витворили ся фахи (ремісники), від яких відтак село назву діставало. Краус обговорює борбу рас в Росії, Каутшнер і Еренфельс

подають замітки про форми подружя з нагоди книжки Вестермарка „Geschichte der menschlichen Ehe“. Огляди дослїдів подають Лянґе в статї про задачі антропольоґії, Равіц про правітчину людського роду, Колер про право і психольоґію народів, Ахеліс про етнольоґію і етику, Краічек про раси Европи, Вейле про етноґрафію, антропольоґію і преісторію в 20 столїтю, Вільзер про відносини антропольоґії до історії і етики. Занотую ще оріґінальну теорію Л. Ґумпльовича з історії Сербів і Хорватів. Автор приходить на основі соціольоґічних критерій до висновку, що між Сербами і Хорватами панували в 7 столїтю Ґоти. Прикликані на поміч проти Аварів, вони здобули хорватсько-сербську територію і осїли там, як властителї „більшої посїлости“.

Зенон Кузеля.

Бібліоґрафія

(рецензії й справоздання).

Dr. Isidor Szaraniewicz — Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy, Brodyer Bezirk, in Galizien (Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung der Denkmale, 1901, ст. 93–98, 130—133, 199—207).

Похоронне поле в с. Чехах, звістне читачам Записок з моєї статї в XXXI т., описував пок. проф. Шараневич з початку в польській статї, обговоренїй в т. XLIII, а перед смертию подав про нього статю також до Mittheilungen der k. k. Central-Commission. Матеріалом роспоряджав він тут більшим, нїж який мав в попереднїй, бо також і розкопками 1898—9 рр., досить великими (в 1898 р. по словам автора, роскопано було 132, в 1899 37 похоронів, а всього за рр. 1895—1899 409 похоронів, чи скелетів, нерахуючи купкостей і палених небіжчиків!). Одначе скористати з сього новійшого матеріалу з сеї статї майже неможливо, бо написана вона ще загальнїйше, ще сумаричнїйше нїж навіть попередня польська статя — пок. автор лише дає загальні характеристики знайдених річей, і нїяких близших витягів з дневників. З поданих рисунків, в порівнянню з поданими в попереднїй статї, знаходимо більше рисунків посуди — горняток, досить добре зроблених і інтересних.

М. Грушевський.

В. И. Сизовъ — Курганы Смоленской губерніи. Вып. I. Гнѣздовскій могильникъ близъ Смоленска (Матеріалы по археологіи Россіи изд. имп. археологическою коммиссіею N 28), Спб., 1902, ст. 136+14 табл. in folio.

Розкопки гнездовських могил, роспочаті ще в 1870-х рр. і потім поведені систематично від р. 1880, давно інтересовали дослїдників матеріальної культури, штуки і побуту староруських часів: скільки можна було міркувати з опублїкованих комунїкатів, вони могли кинути сьвітло не на одно питаннє, і тим сильнїйше приходило ся бажати їх публїкації, піднятої д. Сізовим. Публїкація ся потягла ся на довший час і задала автору чимало часу. Одною з причин проволоки було те, що розкопки в Гнездові були в р. 1898 поведені знову ріжними особами, і д. Сізов, уже почавши друкувати свою працю, спинив ся, щоби подати звістки про нові нахідки (ст. 76 і далї) та втягнути їх в свій огляд. Крім того д. Сізов мав на метї дати студию про гнездовський могильник, а не просту опись. За се розуміє ть ся можна бути йому тільки вдячним; одначе не належало йому при сїм обмежити ся тільки маленькими витягами з свого дневника, як він зробив (ситуаційних плянів майже нема). Се взагалї треба дуже жалувати, що імп. археольоґічна комісія якось дуже мале значіннє привязує до дневників розкопок, і дїстаючи їх від дослїдників, в своїх публїкаціях обмежає ть ся коротесенькими витягами; коли вони не так добрі, аби видавати, то треба давати дослїдникам докладнїйші інструкції й ставити більші вимоги. Окрім ст. 3—34 і 76—82 решта праці присьвячена студиям знайдених річей. Вони цїнні й інтересні, але дуже загальні; автор не подає переважно тих паралелїв, з якими зближає знайдені річи, й тому його виводи не переконують так, якби він собі бажав. *М. Грушевський.*

Е. К. Рѣдинъ — Исторія искуства и русскія художественныя древности. Харьків, 1902, ст. 14.

Праць з области руської штуки появляє ть ся так мало, що кожда й найменша брошурка звертає на себе увагу. Тим більше праця підписана поважним іменем проф. Рєдіна. Та на жаль під широким титулом його брошюри містить ся дуже не богато: кілька загальних висказів і майже нїчого про самі „русскія художественныя древности“.

Автор уважає річею дуже важною студіованє старини і жалує, що археольоґія в Росиї не вийшла ще зі стадії аматорства. Тому бажав би, щоб на університетах були правильні курси археольоґії й історії штуки, предметів незвичайно важних для пізнаня історії Росиї взагалї, а що грецька антична штука найбільше з усеї старини розслїджена і вистудіована, тому підставою пізнаня історії штуки повинна-б бути история грецької штуки, так задля методи, як і її впливу на початки штуки на Руси, а властиво на території теперішньої російської держави (автор не розріжняє Руси від Росиї). Для прикладу автор подає опис звісної скитської вази (за Кондаковим) як виріб грецький при-

ладжений до смаку Скитів і підносить, що весь археольоґічний матеріял розкопаних скитських могил служить доказом, що давна Скития, „югъ Россіи“ була дуже добрим ґрунтом для пересадженя грецької штуки. Пізнати-ж значінє скитсько-грецької старини можна тільки через порівнанє з подібними предметами властивої Греції, отже студіованє історії грецької культури конче потрібне.

Але як з полудня йшов вплив грецький, так знов зі сходу йшов вплив Асирії і Персії, що слідно в старинностях Сибіри (для прикладу наведено за Кондаковим кілька описів золотих прикрас публікованих вже давно в III т. Русских Древностей). З епохою заведеня християнства на Руси, від Візантиї прийшла на Русь візантийська штука і полишила численні сліди в археольоґії, мозаїках, золотництві і емалєрства (як звістна київська діядема — опис її знов з Кондакова). А що таке візантийська штука — питає автор. Се не що иньше, як відроджена антична грецька штука, яка в нових обставинах східньої римської імперії приняла нові форми, розвинула їх до незвичайної висоти і мала довгий час великий вплив на штуку західньої Европи. Отже, кінчить автор свою статейку, нехай основою пізнаня російської археольоґії буде студіованє археольоґії грецької штуки, а також історії штуки взагалї, бо тільки через пізнанє памяток иньших народів, можливо пізнати й належно оцінити свої памятки.

Все се, розуміє ть ся, зовсїм справедливо, тільки в тім усім нового й інтересного нема нїчого. *М. Г- а.*

П. В. Владиміровъ — Древняя русская литература Кіевскаго періода XI—XIII вѣковъ К., стор. IV+375+VIII+46+2 ненум. +17+4+4+10 (покажчик) +II (зміст) +II (поправки помилок).

Отся книжка — продовженє „Введенія въ исторію русской словесности“, що видане було тим самим автором ще 1896 р. Автор поклав собі метою обробити в суцільному викладї найстаршу руську лїтературу до її розділу на виразно зазначені типи південний і північний; покладені в титулї хронольоґічні межі XI—XIII вв. не зовсїм відповідають змістови, бо автор у текстї книги присьвячує не мало місця ще й творам XIV віку (Ізмараґд і т. и.). Так само не зовсїм відповідає змістови книги й друге обмеженє дане в титулї „Київський період“. Автор не обмежаєть ся південно-руською лїтературою, що концентрувала ся довкола Київа, але сягає також на північ, до Новгорода, хоча й оговорюєть ся в передмові (стор. II), що чинить се сьвідомо і навмисно, бо „лїтературна діяльність у Новгородї що до свого напряму не відріжняла ся від київської і була в многих оглядів слабша від неї“. В питанє про

національний підклад тої літератури, в те, наскілько вона відповідає такому чи иньшому національному типови, автор зовсім не входить.

В праці проф. Владимірова нам приходить ся повитати найкращий і найповнійший огляд староруської літератури, на який доси спромогла ся российська наука. Правда, до вимогів доброго компендія сього предмету, такого, до яких привзвичаїли нас німецькі та французькі вчені, і тій праці ще далеко, хоча все таки се перше, так сказати, моноґрафічне представленє староруської літератури, де попробувано оглянути систематично всї її прояви на основі здобутків нових праць і де крім того контури цілої конструкції не скривлені тенденцією — показати ту стару літературу як інтеґральну частину „общерусской“ чи по просту „русской“, тобто великоруської літератури. Вже в сьому ми бачимо велику заслугу проф. Владимірова і доказ його наукової обєктивности.

Книжка складаєть ся з вісьмох розділів неоднакової великости і неоднакової вартости. Сам автор мабуть почував се, бо в передмові аж два рази (стр. III) зазначує се „нерівномірне“ трактованє предмету і свою „ріжночасову та нерівномірну“ увагу до нього. Найціннійший і найширший перший розділ (стр. 1—126), де автор дає огляд — можна сказати, перший систематичний і детальний того рода в науці огляд перекладаного письменства, що було в руках староруських книжних людий. Отже говорить ся тут про перші почини просьвіти і письменства у Славян і на Руси, про діяльність славянських учителів Константина і Методія, про церковно-славянське письменство тзв. мораво-панонське та болгарське, про переклади книг біблійних, творів отців церкви, про компіляції роблені з тих творів ще в Греції, потім у Болгарії та на Руси, про збірники писань доґматичних, моралїзаційних, історичних, про старі перекладані повісти, проби природничої науки, апокріфи, ворожбитські та лїчничі твори і т. и. Автор дає коротенькі змісти тих творів, але головну увагу звертає на їх лїтературну історію, їх жерела, оріґінали, ріжні редакції та ріжні переклади, а головно пильно зазначує ті місцеві, славянські або руські вставки, додатки, розкидані ретуші перекладачів, які віднаходять у них сучасні наукові дослїди. Кінчить ся сей надзвичайно богатий змістом розділ загальними увагами про характер староруської осьвіти й письменства та про мову староруських лїтературних памяток найстаршої доби.

Навязуючи до тої перекладаної лїтератури автор у II розділї обговорює памятки староруської церковної лїтератури: поученя, проповіди, посланія, канонїчні запитаня, виділяючи в окрему ґрупу Новгородців (Луку Жидяту та Ілію), а трактуючи окремо Киян від Іларіона аж до Серапіона володимирського та безіменних памяток тої катеґорії. З огляду на те, що про тих наших найстарших письменників знаємо

звичайно дуже мало або й нічого, що навіть письменна традиція їх творів (їх число, приналежність сьому чи тому авторови, редакції і первісна форма) доси далеко не повно прослїджена, отсей розділ працї проф. Владимірива (стор. 127—178) вийшов далеко скупійший обємом і змістом від попереднього, а головна його вартість, се просторі виписки з писань даних авторів.

Третїй розділ (стор. 179—212) присьвячений староруській гаґіобіоґрафії, отже поперед усього Печерському Патерикови і тим житіям, що стоять окремо та незалежно від нього (ж. Бориса і Глїба, Володимира і т. и.), а також тим леґендам, що повстали в ту пору на ріжних місцях Руси (в Київі, Смоленску, Новгородї, Ростові) і нарештї тим коротким житіям та леґендам, що війшли в староруський перекладений з грецького Прольоґ. Спеціяльно Київопечерському Патерикови присьвятив автор ще невеличкий екскурс при кінцї книги, додавши до нього текст деяких леґенд виданий критично з рукописів.

Розділ четвертий присьвячений появі паломництва в старій Руси і його лїтературним памяткам — Паломникови игумена Данила, подорожи Антонія Новгородського до Константинополя і пізнійшим. Особливо пильну увагу при розборі Данилового Паломника звертає автор на апокріфічні леґенди, якими він користував ся. Сей розділ загалом оброблений досить слабо і автор при кінцї вважає конечним відіслати свойого читача до відповідного розділу в компендіюмі Пипіна, який на думку проф. Владимірова „составляетъ лучшую главу всей книги“ (стор. 233).

Найменше може задоволити розд. V (стор. 234—277) присьвячений староруській лїтописи. Автор держить ся застарілих думок, що лїтописанє почало ся в Новгородї, що автором Повѣсти временных лѣт був монах Нестор. Власних дослїдів автор не дає, в загальній характеристицї обмежає ся майже скрізь на репродукцію чужих осудів. Ще найцїннійша друга часть сього розділу (стор. 262—277), де автор за Архангельским, Іконніковим та Полєтаєвим дає огляд дотеперішнїх российських праць над публїкованєм та студіованєм лїтописий.

За те дуже гарний розділ шестий (стор. 278—344) присьвячений Слову о полку Игоревѣ; до нього додано текст Слова з поправками, які пропонує автор, який надто в окремім додатку подав слово в слово передруковане перше виданє „Слова“ з р. 1800.

Коротенький розд. VI присьвячено Моленію Данила Заточника. Автор схиляєть ся до думки бачити в адресатї Моленія переяславського князя Андрія Володимировича (1132—1141), сина Володимира Мономаха, значить, датує першу редакцію XII віком, допускаючи далї, що ся редакція була з часом укорочувана, поки в XIII в. якийсь новий редактор, користуючи ся затраченим для нас повним текстом тої першої

редакяії, не доповнив його новими додатками. Переходячи до жерел Моленія автор зупиняєть ся на староруських збірках апофтеґм та „мудрих речень“, тзв. Пчелах. Нарешті автор приймає також піднесену вперве д. Щуратом думку про те, що жерелом повістевої рамки Моленія (історія заточенця) були вірші Византийця ґраматика Михайла Ґліки.

Так само коротенький розд. VIII говорить дуже побіжно про ті памятки староруського письменства (перекладені й оріґінальні), які не війшли в попередній огляд, отже договори з Греками, Номоканони і Кормчі книги, памятки староруського законодавства та судівництва і кінчить ся оглядом памяток, що малюють татарський погром у половині XIII в. і характеристикою пізнійшого упадку та часткового піддвигненя в XIV в.

До сього огляду змісту книги проф. Владимірова додамо ще деякі уваги. Виклад автора всюди строго річевий; він вистерігаєть ся фразеольоґії та пустого естетизованя й фільософованя, до якого привчили нас московські вчені старшої ґенерації такі як Орест Міллер, Буслаєв, Ґалахов. Д. Владиміров де тільки може, дає самим памяткам говорити за себе, вибираючи звичайно характеристичні місця та подаючи їх в оріґіналї. Його виклад через те майже всюди живий і прозорий. Що проте йому не вдало ся дати повного і викінченого образа староруського письменства, на се зложили ся ріжні причини. Ми вже піднесли деякі з них, як прим. неясність що до національного підкладу староруської літератури. Треба додати одначе, що автор протягом свойого викладу всюди старанно відріжняє південноруські памятки від північних; ся неясність виявляєть ся більше посередно в браку одноцільної ідейної підвалини, що могла-б надати цілій конструкції староруської літератури більшу виразність і пластичність.

Важнійші хиби чисто методичні. Автор не всюди цитує свої жерела і звичайно не подає бібліоґрафії поодиноких питань; через те його книжка, хоч читає ся інтересно, богато тратить на вартости як провід для дальших студій, особливо для студентів в початках студій. Не знаю, чи припадково чи навмисно він зовсім іґнорує праці неросийські, а спеціяльно галицько-руські з обсягу староруської історії й літератури; особливо незнанє праць проф. М. Грушевського помстило ся на нім дуже немило.

До сих загальних уваг додамо ще деякі детальні. Хоча автор силкував ся зробити свій виклад докладним, то все таки дивним робом у нім часто стрічають ся (крім досить численних друкарських похибок) якісь дивні неконсеквенції та недогляди або й явні річеві помилки. І так звісний ґотський товмач св. Письма називає ся на стор. 3 Вульфіла, а на стор. 4 Ульфіла; герой звісного духовного романа називає ся раз

Іосафатом, то знов Іоасафатом, хоча автор знає і наводить в иньшім місці й одиноко вірне імя Іоасаф. Тяжко зрозуміти фразу на стор. 3, що „в IV віці славянська народність була звязана з Ґотами“ — як звязана? Византийський роман у автора раз виявляє „ни съ чѣмъ несравнимую возвышенность“ (стор. 6), а 7 рядків низше на тій самій стороні „легкість і живість“. Житє і діяльність славянських учителїв Константина і Методія представлені недбало і не всюди вірно. Монархії Сьвятополка і Коцеля не лежали на Балканськім півострові, як би виходило з реченя автора на стор. 6; вони не були одинокі славянські державні орґанізації в південно-західній части Славянства, пор. Conversio Bogoarorum et Carantanorum. Не зовсїм відповідно називати Константина і Методія „апостолами православного славянства“, раз тому, що їх діло серед Славянства не було властиво апостольством, бож у Моравії і Панонії вони застали Славян уже охрещених, а друге тому, що їх самих „православіє“ зовсїм не таке, яке під сею назвою розуміє ся тепер (Константин умер у Римі, а Методій був епископом під папською рукою) тай ще тому, що власне серед тих Славян, серед яких працювали солунські брати, православіє не зберегло ся. Ні на чім не основане твердженє, що Константин за свого побуту в Корсуні „изучилъ еврейскій языкъ и священныя книги на этомъ языкѣ“ (стор. 7); житіе говорить лише про самарянський діялект. Справу винайденя славянської азбуки проф. Вл. представляє зовсїм неясно. Між роками 655 і 862 „в Константинополї брати винайшли славянську азбуку на основі грецької з додатком деяких букв для славянських язиків із східнїх азбук або може з ґотської“ — каже автор на однім місці (стор. 8), очевидно маючи на думці тзв. кирилицю. Та зараз же на тій самій сторінці, 4 рядки низше читаємо, що „вже в самім початку славянського письменства явили ся дві азбуки на взір грецького літурґійного устава і грецької скорописи“. Клопіт лише, що тзв. глаголиці ніяк не можна рівняти до скорописи, бо вона власне далеко скрутнїйша і тяжша від кирилиці, а другий клопіт з питанєм: відки-ж явила ся та друга азбука? Чи й її винайшли ті самі солунські брати, чи ні? Чи може вони винайшли власне її, а не кирилицю, яку з огляду на ідентичність її букв з грецькими та ґотськими унціялами по правдї майже й не треба було винаходити? Так само не видає ся менї вірним а бодай умотивованим твердженє автора, що в суперечцї між Византією й Римом за Болгарію „Константинови й Методію пощастило бути миротворцями“ (стор. 9); можливо, що се так і було, але житія не говорять про се нїчого і автор зовсїм не мотивує сього твердженя близше.

Зазначимо ще деякі деталї. Про звісну повість „О Акирѣ премудромъ“ автор ще в 1900 р. пише, що вона не має поки що грецького

прототипа (стор. 97), хоча сей прототип був уже пару літ перед тим знайдений і опублікований Конібіром. Притча, що читаєть ся в рукописах під титулом „отъ болгарскихъ книгъ“, зовсім не ідентична з притчою „о инировѣ“ вміщеною в повість про Варлаама і Йоасафа; се було 10 літ тому показано мною в болгарській статї „Притча-та на еднорога“ (Сборн. за нар. умотворенія). Притча про царя і бідарів у ямі зовсім не ідентична з тою притчою, яку наводить Кирило Туровський, як би виходило з реченя нашого автора (стор. 106). Кирило Туровський правдоподібно не знав повісти про Варлаама і Йоасафа і взяв свою притчу з иньшого жерела (про се див. мою статю в збірцї праць для з'їзду славістів). Автор не зважуєть ся відмовити Кирилови Туровському дуже популярного „Слова о исходѣ души“ (стор. 163), звісного також під назвою Слова про митарства, хоча тепер усякому ясно, що се Слово — майже дословний переклад одного уступа із грецького житія Андрія Юродивого.

І ще одна маленька увага. На стор. 135 автор заходить ся коло вияснення слова „москолудство“, що попадаєть ся в короткім поученю новгородського епископа Луки Жидяти в реченю: „Москолудство вамъ братіе не лѣпо имѣти, ни молвити срамна словеса“ і т. д. До сього проф. Вл. завважує: „друга часть сього слова без сумнїву значить дурниця (глупость, дурачество); луд-дурень; так пояснює й Памва Беринда“. На потверджене сього толкованя проф. Вл. цитує з Великої Четї Минеї опис мученя християн у амфітеатрі, де кажеть ся: „Многомъ человѣкомъ падъшимъ отъ лудова игрища мечемъ“ — „повелѣ мечникомъ лудариомъ“ (у иньшій копії „лударіомъ“, дословно з грецького *τῶν λουδαρίων*). Дивна річ, як се автор не догадав ся, що коли *лудство походило від лудъ — дурень, то такого-ж значіня треба би дошукувати ся і в мечниках-лударіях і в грецьких *λουδάριοι*, коли натомісь усякому тямущому від разу ясно, що *λουδάριοι* се не що иньше, як латинський термін ludarii, а ті ludarii походять не від ніякого дурня, а від ludus — гра, забава. Отже в минейнім житію мученики гинуть від „лудового“, себто „забавного фехтованя мечем“, тілько що в тій забаві ґлядіятори мають у руках не тупі, а острі мечі. В такім разї москолудство не буде означати ніяку дурницю, а просто маскову забаву, ludus mascarum, Maskenspiel, як здогадував ся, хоч з инакшими мотивами, ще Тимковський.

Іван Франко.

В. М. Истринъ — Изъ области древне-русской литературы (Журналъ министерства народнаго просвѣщенія 1903, VIII—XI).

У трьох розділах своєї праці, що тягнеть ся ще далї і буде нами далї обговорювана — ходить проф. Істрін своїм звичайним мікроскопійно-

аналітичним робом довкола історичних компіляцій, звісних у старорускім письменстві під назвою Хроноґрафів. Се були більш або менше систематичні збірки звісток із Біблії, з Йосифа Флявія і иньших старих істориків, а особливо з пізнїйших византийських компіляторів-хроністів Івана Малали, Георгія Гамартола та Георгія Синкелла. При помочи дуже широких студій по ріжних европейських бібліотеках і дуже детальних порівнань тексту проф. Істрін констатує в першій статї, що крім Малали й Гамартола в старій Руси був переклад також хронїки Синкелла, але в редакції коротшій, первіснїйшій від тої, що звісна в бонському виданю. В третій статї констатує далї, що в старій Руси був повний переклад хронїки Малали, який одначе затратив ся і з якого виписки з більшими або меншими скороченями були основою староруських Хроноґрафів. Коли далї зважимо, що староруські Хроноґрафи обмежали ся цїлком тим матеріялом, який знаходимо у тих трьох византийських компіляторів, що їх руські редактори обмежали ся хиба на комбінованю одного компілятора з другим та скорочуваню їх звісток, то будемо мати понятє про марудність та невелику принадність працї проф. Істріна. Та про те ся праця має своє значінє вже хоч би тому, що Хроноґрафи були, особливо в північній Росії аж до початку XVIII в. одинокими підручниками всесьвітної історії і в ріжних своїх редакціях містили також богато причинків до руської і російської історії.

Але ті дослїди над Хроноґрафами мають для проф. Істріна ще иньше значінє: вони мають вести його до розвязки одної з найбільших загадок староруського письменства, до відповіди: де й коли була зложена тзв. Толкова Палея? Сьому питаню присьвячений другий розділ працї проф. Істріна. Ріжні більш або менше умотивовані міркованя доводять його до тої думки, що сей твір був зложений не швидше, як у XIII в., не в Греції і не в Болгарії, а на Руси, що горяча полєміка против „жидовина“, яка червоною ниткою тягне ся через усю Палєю, була відповідю на якісь близше невідомі нам жидівські рухи (проф. Істрін згадує про особливе оживленє жидівських месіянїчних сподївань у XIII в. в Польщі) і що твір, якого скелєтом послужив також Хроноґраф, був зложений на північнім сходї від Київа, в Володимирі над Клязмою або в Суздалї, значить, разом з Хроноґрафами ріжних редакцій повинен уважати ся почином спеціяльної великоруської лїтератури. Властне в відкритю сеї спеціяльної лїтературної ґрупи і в другім ще більшім відкритю, про яке зараз скажемо далї, лежить головний інтерес тих утяжливих і коштовних студій проф. Істріна. Та про се друге його відкритє найлїпше буде розповісти його власними словами.

„Що таке являє з себе XIII вік? — запитує проф. Істрін (Ж. М. нар. просв. 1903, X с. 216—218). Звичайно XIII в. кінчить один період

руської літератури, який иноді називають Київським. Потім розвій літератури переходить у північно-східну Русь, до якої тягне й Новгород. Але XIV в. поки що покритий мороком, який толкують панованєм татарського ярма і викликаним ним упадком літератури і просьвіти. В XV віці якось раптово виступає „русская“ (не відомо, яка, південно чи північно руська? *І. Ф.*) література, що доси являла з себе якийсь хаос. Я недавно висловив ся против того, щоб літературу XI—XIII в. називатипо просту Київською без докладного зазначеня, як розуміти сю назву. Не буду повторяти сказаного, але зверну увагу на те, що маємо ряд памяток, які належачи до XIII віку виходять поза межі Київської землї і наводять на иньші міркуваня. Нехай уже старий період і називають Київським — певне, з деяким обмеженєм, — але може ряд літературних творів XIII в. доведеть ся виняти з „Київського періоду“ і перенести на иньший. До XIII віку вже дуже ясно зазначили ся окремішности південно-руського язика, який, як уже тепер треба признати, ділив ся що найменше на два діялєкти — західний і східний. На сих двох діялєктах одної мови дійшло до нас досить значне число рукописів, але всї ті рукописи виключно богослужебного змісту — євангелія, апостоли і т. и., і нема анї одної памятки історично-літературного змісту XIII—XIV вв., яку-б можна признати південно-руською. Сама собою ся обставина могла-б бути й чисто припадковою, але в загальнім ходї міркувань вона може мати деяке значінє. В дохованих до нас памятках історично-літературного змісту нема слїдів їх південно-руського походженя. До XIII в., як тепер знаємо, належать: 1) Толкова Палея, 2) полємічні трактати (які?), 3) Моленіє Данила Заточника, писане на північнім сходї, в Переяславі Залїськім, 4) друга редакція Александриї, 5) Повість про Індийське царство, 6) друга редакція Еллинського Лїтописця (так називаєть ся одна з руських редакцій Хроноґрафа). До того самого віку належить ревізія біблїйного тексту, сюди-ж належить і звісна рукописна збірка XIII в., сюди-ж кладуть і оріґінал Радзївіловської копії лїтописи, і не лише текст, але й ілюстрації. При тім усї ті памятки мусимо вмістити в першу половину XIII в. Поневолї виринає питанє: чи не мусять усї ті памятки — а коли-б пошукати, то й ще иньші — бути злучені в одну ґрупу і вязати ся не лише часом свого походженя, але також місцем, тобто чи не мусимо дивити ся на них як на памятки північно-східної Руси і бачити в них нову течію, незалежну від Київської лїтератури? Історичні дані підпирали би такий погляд. У тім часї вже ясно зазначила ся формація нової держави на північному сходї, Владимирсько-Суздальської, що ступнево перейшла в Московську. Коли північний схід зробив ся політичним центром, то зовсїм природно, що там мусїли явити ся й письменні люди, мусїли ви-

явити себе й літературні замилуваня та потреби, які викликає зріст нових умов. Розуміеть ся, стара література зараз перейшла з Київської землї до нового центра, хоча нема сумнїву, що вона й уперед істнувала всюди, а тілько тепер більше централїзуеть ся. Та обік старої виринає й своя, хоч би і в формі компіляцій. В усякім разї, не вважаючи на компілятивний характер ми маємо декілька творів дуже виразного типу, яких не можна мішати з иньшими. Чи не звідси, чи не від першої половини XIII в. повинні ми почати окремий період історії руської літератури, тої лїтератури, що в XV віцї являеть ся нам з дуже виразною фізіономією, і яку короткими рисами разом з XVI віком я недавно схарактеризував у статї „Введеніе въ исторію русской литературы второй половины XVII вѣка?“ Се була-б лїтература великоруська, що зробивши ся з часом лїтературою московською рівночасно робила ся лїтературою загально-руською. Стара південно-руська лїтература розплила ся в новій, що виросла під новими історичними умовами і стратила свій характер, коли тільки вона мала його. Над витворенем південно-руської лїтератури працювали о стілько-ж південно-Руси, скілько й Великоруси, а коли покажеть ся правдою, що Слово о полку Игоревѣ було писане хоч і в Київі, але Чернигівцем, тобто Великорусом, як недавно досить переконуючи доказував д. Адріянов, то у оборонців південно-руської лїтератури буде відібраний остатній атут. В усякім разї менї здаеть ся, що не зашкодить обернути свої досліди на те, аби відшукати слїди лїтератури на північнім сході в першій половинї XIII в. Татарський погром справдї міг мати велике значінє зупиняючи розвій нового напряму лїтератури, що тілько що починала зароджувати ся, лїтератури неофіціяльної; оттим то друга половина XIII і XIV в. являють ся ще темними. Але годіж думати, аби московська лїтература XIV в. явила ся раптово, немов упала з неба, з дуже виразними рисами. Треба лише троха осьвітити півторавікову пітьму. А се само собою доведе нас до питаня про хронольоґію в староруській лїтературі і до прінціпіяльних питань методольоґії“.

Я навмисне навів уповні сей уступ із праці д. Істріна, бо се одиноке місце, де він, так сказати, віддихає від куряви своїх детальних пошукувань і виявляє свої погляди, свою душу. Не можна сказати, щоб та душа була дуже симпатична. Зазначу з гори, що против фактичних здобутків дослїду проф. Істріна не маю нїчого, так само не маю нїчого против його ідеї — винайти в безладній масї староруського безіменного або псевдонїмного письменства спеціяльну ґрупу владимірсько-суздальських творів, хоча з другого боку треба зазначити, що приналежність до сеї ґрупи творів пойменованих д. Істріном, а спеціяльно Толкової Палеї, ще далеко не доказана. Але арґументи й загальні міркуваня,

якими проф. Істрін обставив те своє відкрите, зібрані по мойому досить нещасливо і показують у автора якийсь ненормальний, немов якимось сектантським духом викривлений спосіб думаня. Се арґументи, яких би не слїд надїяти ся від чоловіка, що так обережно і з таким накладом працї та коштів поступає там, де мова іде про усталенє двох редакцій пустої компіляції з драньтивих грецьких хроноґрафів. У Владимірі, а потім у Суздалї витворюєть ся в початку XIII в. нова течія руської лїтератури. Річ зовсїм можлива. Ми маємо навіть звісного репрезентанта тої лїтератури, Серапіона Владимірського, і на ньому було-б найлїпше студіювати фізіономію тої лїтературної течії. Але проф. Істрін не робить сього; він анї не згадує про Серапіона, удає, немов по за памятками зґрупованими ним панує цїлковита темнота. Чому? А тому, що Серапіон — південний Рус, стоїть у безпосереднїм звязку з київським письменством, продовжає його традицію, а сього не хочеть ся бачити проф. Істріну. Ми знаємо, що Толковая Палея була реакцією против сильного жидівського впливу в старій Руси, але заразом і результатом того впливу, який будив серед інтелїґенції зацікавленя до старозавітних традицій, до Йосифа Флявія, до тальмудичних доктрін та оповідань (див. Кирило Туровський), і знаємо, що сей вплив був далеко сильнїйший і безпосереднїйший у південній Руси, нїж у північній, у Київі нїж у Владимірі та Суздалї. Але проф. Істрін волить ступати на таку хитку кладку, як звістка про оживленє месіянїчних ідей у Польщі, нїж оперти свою конструкцію на довговіковій акції й реакції в південній Руси, що одиноко може вияснити ту загарливість антіжидівської полеміки, якою проникнена Палея. А чому? Лише тому, аби уникнути стрічі з тою, ненависною південною Русю. Проф. Істрін пильно зазначує — і по мойому вірно — що лїтература XI—XII в. не була виключно київська, хоча жаль, що не вказав анї одного Великоруса, який причинив ся до її витвореня, — але зазначивши, що в XIII в. вона починає централїзувати ся в Владимірі й Суздалї він зараз же додає, що „стара лїтература зараз же перейшла з київської теріторії до нового центра“. Чи справдї? Має проф. Істрін хоч тїнь доказу на се? Але зробивши таке льоґічне salto mortale проф. Істрін зараз же тріумфально додає, що та чудом божим зцентралїзована в Владимірі, потім у Суздалї, далї в Москві лїтература, роблячи ся національно великоруською, робить ся рівночасно общеруською. Чи справдї? Котрі то такі твори московської лїтератури XV—XVI віку зробили ся общеруськими, здобули собі популярність і в Південній Руси? Може Задонищина або Домострой або посланія Івана Грізного? Інтересно би було зрозуміти, як се „стара південноруська лїтература розплила ся в новій?“ Чи розплили ся Іляріон, Теодосій, Патерик, Данило Паломник, Початкова лїтопись? Що суздальські

та московські компілятори помішали їх твори з пізнїйшими, попсували їх своєю безграмотністю, своїми пропусками та вставками, се ще мабуть слаба історична заслуга. Признаючи дуже виразну лїтературну фізіономію тілько владимірсько-суздальській лїтературі „хоч і компілятивній“, яку тілько йому першому пощастило відкрити, проф. Істрін рівночасно вважає можливим відмовити характеру південно-руській лїтературі, відмовити не виразно, а фарисейською клявзулею „если она его имѣла“. Лишаю на поталу фільольоґам теорії проф. Істріна про два діялєкти, видні буцім то в південно-руській лїтературі XII чи XIII віку та про великорусизм Чернигівця автора Слова о полку Игоревѣ, а зверну лиш увагу на спосіб вислову вченого одеського професора: врадувавши ся відкритєм д. Адріянова, що автор Сл. о п. И. був Черниговець і зараз же ескамотувавши його до Великорусів проф. Істрін плеще в долонї і вважає сю здобич немов якоюсь виграною в карти, тай то виграною не дуже чистою, бо вона полягає на хитрім відібраню у противника його „остатнього атута“. Здавалось би, що тут мова не про газардову гру з вольтами, а обєктивне дослїджуванє фактів, та проф. Істрін мабуть розуміє се инакше. У нього на кінцї наукової арґументації стоїть, здаєть ся Катонівське: Ceterum censeo Ukrainam esse delendam. Егеж, — скажемо й ми за проф. Істриним, — „треба осьвітити півторавікову пітьму“, тілько що та пітьма тріває якось безмірно довше від півтора віка. *Ів. Франко.*

А. И. Соболевскій — Мученіе св. Аполлинарія Равенскаго по русскому списку XVI вѣка (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ 1903, кн. II, стор. 103—120.

— Мученіе св. Анастасіи Римлянки и Хрисогона по русскому списку XVI в. тамже 1903, кн. IV, стор. 320—327.

До многих нерозгаданих іще проблємів староруської лїтератури належать численні переклади з латинської мови, які по части (прим. твори папи Григорія Двоєслова) сягають іще панонсько-моравської доби, але в значній части доконували ся вже в старій домонгольській Руси. Коли, хто, де і з яких приводів займав ся перекладами з латинської мови у нас, відки приходили до нас латинські рукописи і якими дорогами, все се доси лишаєть ся загадкою. Але факт, що у нас у домонгольську добу перекладано дещо з латинської мови, значить, що і в духовім огляді стара Русь супроти заходу не була таким замкненим Китаєм, як се декому подобає ся говорити, сей факт не підлягає тепер ніякому сумнївови. В остатнїх роках проф. Соболєвский присьвячує сьому фактови особливу увагу, публїкуючи цїлий ряд лїтературних па-

мяток із того циклю. Не хапаючи ся робити які будь передчасні узагальненя, проф. Соб. задовольняєть ся поки що тим, що при помочи язикових признак, а евентуально порівнаня з оріґіналами стверджує, що дана памятка, хоч заховала ся в копіях значно пізчійших (XV, XVI або й XVII в.), все таки походить із значно давнійшого часу, а далї, що переклад був доконаний просто з латинської мови, а не з грецького перекладу. Інтересні являють ся тут куріози, прим. коли староруський книжник перекладає латинське vale словом мози, лат. dominium (маєток) словом господьство, лат. femina lecto tenetur infirma (лежить хора в ліжку) словами жена ложемъ болитъ (лежить у злогах) і т. и. Та з другого боку маємо приклади й інтересної льокалїзації, коли прим. латинське senatus перекладаєть ся нашим словом боляре, лат. judex нашим князь і т. и.

Тай по за тим тексти опублїковані проф. Соболєвским мають деякий історико-лїтературний інтерес, хоча петербурський учений не звернув на се уваги. І так пасія Аполїнарія Равенського належить до тих апокріфічних християнських повістий, якими побожна фантазія IV, V та пізнїйших віків силкувала ся заповнити прогалину, яку лишили канонїчні новозавітні писаня що до діяльности поодиноких апостолів та їх безпосереднїх учеників. У своїй передмові до апокріфічних апостольських діянь (Памятки III) я зазначив цїлий ряд таких видуманих історій, що виплили з певних льокальних традицій і інтересів, через те, що в часї, коли християнство зробило ся державною релїґією, кожде важнїйше місто бажало навязати початок християнства у себе до самих апостолів або бодай до їх учеників. І ось навязуючи до єретицьких (ґностичних?) романів про „Апостольські обходи“ та до імен, які стрічали ся чи то в Павлових посланіях, чи в тих романах, або були иноді християнїзованими перерібками місцевих поганських патронів, компоновано по певному шабльону (в IV—V віках таким улюбленим шабльоном були „мученія“, яких взірці дали Евзебій Кесарійський та иньші старі історики церкви) масу нових творів, де видумана центральна фіґура виступає на більше або менше реальному, хоч анахронїчному тлї. В своїй розвідці про Климента Римського я мав нагоду детально розібрати одну таку пасію, зложену в V віцї, хоч і підсунену часам Траяна. Пасія сьв. Аполїнарія Равенського (імя його очевидно похристіянена назва Аполльона, що був патроном Равенни за поганських часів), що мав бути учеником сьв. Петра, отже терпів десь при кінцї І віку по Хр., являєть ся також такого рода твором скомпонованим пізнїйше для наданя християнської печати певним місцевим поганським традиціям. З того, що сьв. Аполлїнарій якийсь час проповідує в Ілірії і в наддунайській країнї, поясняєть ся по моїй думцї також зацікавлене руського (чи може

південно-славянського?) перекладача сим оповіданєм. Менї здаєть ся, що переклад, хоч має сильну язикову закраску руську, і то виразно південно-руську (всѧкого, иного, з дѣтми), все таки виявляє декуди слїди первісних південно-славянських форм (жажѹщемѹ, досаженїє, тако ми спасенїє царево = per salutem Caesaris, препитѣ зам. препита — чи не слїд транскрипції з глаголицї? Христiѧнѣ зам. християни, книги = epistula). Що до пасії сьв. Анастасії і Хризогона, то її латинського оріґіналу проф. Соболевский не міг віднайти. Переклад сеї пасії має далеко більше прикмет старинности. Зверну увагу на одно слово, що лишило ся незрозумілим проф. Соболевскому. На стор. 326 читаємо: „**Онаж за рѹцѣ и нозѣ свѧзана сѹщи и по лалокѹ всотчена посреди огнѧ**“. Проф. Соб. уважає се іменем власним Лалока, хоча в такім разї треба би ждати по Лалоцѣ. Очевидно іменник тут буде лалок, слово те саме, що заховало ся у наших Жидів у формі Ĭáĭech і в значіню полотно (середно нім. lîlach, Leinwand, Leine, наше ливва, верівка). *Ів. Франко.*

Ө. Покровскій, Новый списокъ Слова Даніила Заточника (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ 1903 г. кн. 4, стор. 328—339).

До великого числа звісних доси копій Слова Данила Заточника д. Покровский додає ще одну, взяту з рукопису Поґодинської коллекції. Хоча рукопис пізний, із XVII в., але Слово Данила поміщене в ньому сходить ся з текстами найстаршої редакції XII в. і з многих причин заслугує особливої уваги. Поперед усього воно виявляє зовсїм окрему редакцію, а власне пробу — затерти всї слїди індівідуального твору, всї натяки на виразні місцевости та особи і зробити Слово чисто моралїзаційним, збіркою загальних сентенцій. В тій цїли невідомий редактор, мабуть якийсь монах, попропускав усї уступи, що надають Слову характер твору сьвітського і просьби за помилуванє, всї натяки, де автор говорить про підозріня та обвинуваченя кидані на нього, пропустив вступ з похвалою князя і закінченє з оповіданєм про чудесне доведенє просьби до рук князя. Навіть саме слово „князь“ редактор позаміняв уступ словами „господинъ богатый“. Та з другого боку автор до тексту Заточника додав іще ряд приказок Менандра про жіночу злобу. Але що найважнїйше, за текстом Слова поміщено ще ряд виривків і речень, із яких значна часть також носить назву Данила; переважна часть тих речень являєть ся цїлковитою новиною, бо їх нема в жаднїй із звісних доси редакцій Данилового твору. Всї ті тексти подає д. Покровский разом з орієнтаційним вступом, не вдаючи ся в ширші міркуваня про значінє і вартість ново опублїкованого тексту. *Ів. Фр.*

Dr. Stanisław Kutrzeba — Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski (Rozprawy wydz. histor. filoz. т. XLIV с. 1—196).

Dr. Stanisław Kutrzeba — Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich, Краків, 1903, ст. 136 (відбитка з час. Przegląd polski).

Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami, głównie z archiwum Koszyckiego z lat 1354 - 1505, wydał Dr. Stanisław Kutrzeba (Archiwum komisyi historycznej т. IX, с. 407—485).

Люде, що інтересують ся внутрішньою історією Польщі, мусїли добре запримітити на науковім полю автора, титули праць котрого я тут виписав. Сьміло кидаєть ся він на питання як раз найбільше може занедбані, а многоважні для пізнання внутрішнїх відносин середновічної Польщі, не задоволяючи ся перемеленнєм скупого нераз матеріялу давнїйших публїкацій, звертаєть ся до архивів, конструує сьміло, нераз і занадто сьміло, але будь що будь в тих конструкціях не іде від прийнятих старих формулок, тільки від матеріялу. І коли читач не раз може побажав би більше інтензивної як екстензивної енерґії у ш. автора, то в усякім разї з вдячностию прийме сї проби розвязання важних питань старопольського державного житя, сї нагромаджені видані й невидані матеріяли, сї інтересні спостереження, розсипані на сторонах праць, сю свободу від шумливої риторики, патріотичних натягань і змагань до красних фраз, котру приходить ся дуже цїнити. Я на сей раз хочу звернути увагу наших читачів на його працї по історії торговлї в давнїй Польщі. З них перша має для нас більш посереднїй інтерес. Автор вправдї дотикає деяких безпосереднїйше нам інтересних питань, як торгові дороги на Русь, торговля зі Львовом Кракова і Вроцлава, суперництво Кракова, й т. и., але вони трактовані переважно також в його другій працї, про торговлю львівську. Та автор порушує богато питань загальнїйшої натури — про польську торговлю, торговельну полїтику і т. и., інтересні і зі становища дослїдника української історії. Крім матеріялу друкованого й лїтератури, автор використав також недрукований матеріял — з краківського, львівського й кошицького міського архиву. Акти кошицького архиву, використані до сеї працї, др. Кутшеба видав рівночасно, з додатком кількох иньших. Для історії галицької торговлї вони не дають нїчого, хоч Кошиції, як знаємо, вели торговлю також і з руськими містами.

Безпосереднїй інтерес має для нас друга розвідка ш. автора. Титул її не зовсїм відповідає змісту: говорить вона про торговлю

Львова в XIV—XV вв. Властиво автор хотїв дати розвідку про східню торговлю Львова (так заповідав він її в своїй розвідцї про краківську торговлю), але розширив свою проґраму. Він починає коротким поглядом на европейську торговлю зі Сходом взагалї (головно на підставі працї Гайда), говорить потім про торговлю Руси, Волини й Галичини з Прусиєю в XIII—XIV в., про експорт східнїх товарів, про торговлю з Краковом, Шлезком і Нїмеччиною, куди Русь висилала також східнї товари, про торговлю Львова з чорноморськими містами і Волощиною, про обмін товарів на львівськім торгу, і про торговельну полїтику м. Львова. Не все се оброблено рівно повно — почасти з браку матеріялу, почасти з иньших причин. Старанно й повно представлені торговельні зносини з Прусиєю — на підставі нїмецьких дипльоматаріїв; для образу торговлї Львова з Краковом і з Волощиною автор ужив і недрукованого матеріялу — з міських актів Кракова і Львова, і сї роздїли дають дещо вповнї нового матеріялу, і також визначають ся інтересом. Дає натомість себе відчутати необзнайомленнє автора з руськими джерелами, що представляють нам попереднї стадиї в розвою західно-української торговлї, і з українською та росийською лїтературою сього предмета. З тих же причин мабуть автор зовсїм лишив на боцї торговельні зносини східньої України, хоч вони в дечім могли чимало причинити ся до поставленої ним задачі. Поминено не тільки торговлю Волини XV в., але й Поділя, хоч се з становища автора нїяк не можна було робити, і хоч для історії торговлї на Поділю дещо було вже зроблено попереднїми дослїдниками.

Написана книжка вповнї предметово, так як і перша, робить честь науковій школї, котру репрезентує автор. *М. Грушевський.*

Relatiile comerciale ale terilor noastra cu Lembergul, regeste si documenta din Archivele-Orasuluì Lemberg publicate de N. Jorga. Partea I, Букарешт, 1900, ст. 113.

Studiĭ istorice asupra Chilieĭ si Cetatiĭ-Albe, de Nicolae Jorga, Букарешт, 1900, ст. 419.

Перша з сих публїкацій становить доповненнє до обговорених вище праць дра Кутшеби, як показує сам титул: „Торговельні зносини наших земель зі Львовом, реґести й документи з міського львівського архива“. Вона дійсно складаєть ся з самих реґест з львівських міських актів, що дотикають Волощини — переважно (але не виключно) торговельних зносин з нею; в сїм випуску доведені вони до початку XVII в. Виданнє було б дуже користне, коли б автор подавав сї реґести словами

самих документів, але автор поступив собі инакше: тільки меньшість, розмірно незначне число записок подав він в оріґіналї, звичайно же переказує їх зміст по румунськи, часом (але далеко не всюди) наводячи деяки уривки в оригіналї. Тим способом, при малім розповсюдненню знання румунської мови, для більшости дослїдників лишить ся ся публїкація мертвим капіталом (в додатку вийшла вона в часописи Economia nationalǎ, і відбитки її в продажі нема). Може поява її заохотить до публїкації документів і реґест міського архива — на се вже давно час.

Друга публїкація містить „Історичні розвідки про Кілію і Білгород", а лїпше сказати — хронїку зверхнїх подій, звязаних з сими двома містами, досить механїчно зроблену і доведену до XIX в. (стор. 1—281). Більший інтерес мають додатки (ст. 282—354) — витяги з архивів львівських, краківських і королевецьких, in extenso і в ексцерптах та реґестрах — звісток та згадок про ті міста і Волощину взагалї, XV—XVII в. Є тут небезінтересні документи про торговельні зносини, і про політичні події — тут для нас особливий інтерес можуть мати звістки про козаків з останньої чверти XVI в.

Книга містить крім того кілька ілюстрацій (вийнятих в значній части з книги: Бессарабія, вид. Батюшкова), показчик лїтератури й імен власних. *М Грушевський.*

М. Довнаръ-Запольскій — Государственное хозяйство в. кн. Литовскаго при Ягеллонахъ, томъ I, К., 1901, ст. IV+807+CXII+2.

На сю працю — маґістерську дісертацію теперішнього професора київського університета, мали ми на гадцї дати ширшу рецензію, але що рецензенти досї не справили ся, а час минає, обмежаємо ся короткою заміткою.

Велика ся книга становить безперечно цїнну вкладку в лїтературу в. кн. Литовського. Вона зачепила цїлий ряд питань, досї майже або зовсїм не студіованих і внесла масу нового матеріяла, з невиданих актів Литовської Метрики, до пізнання внутрішнього житя в. кн. Литовського. З сього боку — та й не тільки з сього, вона пригадує працї М. Любовского — широкі рами, зачеркнені працї, маса сьвіжого матеріяла, але не раз без бажаного поглублення студії, переважно глухі цитати на невиданий матеріял, де тяжко сконтролювати виводи автора й приходить ся гірко жалувати, що бодай ексцетитів з документів він не подає*),

*) Автор заповідає виданнє серії господарських устав і рішень що до управи великокняжих маєтностей, але досї ми не чули про вихід їх.

тяжкий і не прозорий спосіб викладу, перевага систематичного над історичним дослїдом. Автор вправдї робить экскурси — навіть досить часті, в історію описуваних явищ, але се тільки екскурси і вступи супроти головного змісту книги — системи оподаткования середнїх десятолїть XVI в. Він зрештою включив в плян своєї роботи „огляд економічного устрою держави в дослїджуванім часї“, але переніс се в другий, заповіджений том своєї працї; тому що такі другі томи дуже часто потім зовсїм не виходять, приходить ся дуже жалувати, що він сього огляду не дав там, де йому властиво треба бути — перед оглядом оподаткования.

Книга починаєть ся вступом (с. 7—88), де дано загальний погляд на державний процес в. кн. Литовського з економічного становища (в детайлї не входжу — деякі замітки буду мати нагоду піднести в оглядї внутрішних відносин в. кн. Литовського, в V т. моєї Історії), далї наступає в пяти роздїлах огляд джерел доходів: чинности адмінїстрацийні й судові, державні маєтности, акцизи й мито, монета, державні обовязки (служба й податки). В додатках звертає на себе увагу цїнна серія документів до історії мита.

Ш. автор в своїй передмові не підносить претенсій що до вірности своїх виводів і висловляє лише бажаннє, щоб зібраний ним матеріял був користним для дальших студий в. кн. Литовського. Розумієть ся, що ся надія вповнї оправдана, і праця автора буде дуже користна для дальших дослїдників. Коли же ставити бажання, ми б побажали тільки, по перше — аби автор доложив старань видати все важнїйше з того документального матеріялу, на якім він опер свою розвідку, як оправданнє своїх виводів і як підставу для дальших — своїх і чужих дослїдів, по друге — аби він дійсно зробив і видав ту заповіджену другу частину своєї працї, що має містити огляд економічної еволюції й фінансової орґанїзації в. кн. Литовського. *М. Грушевський.*

Dr. Ludwik Boratyński — Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom (1576—1584). (Rozprawy Akademii Umiejętności, wydz. hist.-filoz., s. II, t. XIX, Краків, 1903, ст. 197—347).

Отся праця молодого історика основана майже виключно на невиданих жерелах — актах дипльоматичних зносин між Польщею і Ватиканом, зібраних і переписаних польською „римською експедицією“ та перехованих в академії яко т. зв. „римські теки“. І в тім головна вартість працї, бо понад те не визначаєть ся вона анї методом, анї критичнии апаратом, анї новістю й ориґінальностю поглядів й осьвітлення — противно грішить навіть перемішаннєм важного з меньше важним і балакучістю, що часто у авторів „дипльоматичної“ історії доходить до нудоти... В порівнанню

до иньших істориків, що займали ся несповненими военними плянами Баторія, значіннє праці д. Б. в тому, що подає докладну ґенезу (по словам автора) того „ґеніяльного і ґрандіозного пляну“, який лежав у замислї короля — перше завоювати Москву, а потім Туреччину. Ся ґенеза лежить: 1) у тому, що автор дав нам докладний образ пертрактацій між Римом і Баторієм аж до часу, коли сей останнїй сформував докладно плян завойовання Москви; 2) у звязанню сього пляна з пляном, киненим папою, щоб завязати ліґу християоських держав проти Туреччини. І коли перша сторона приносить історичнїй науцї не один цікавий момент, доси незнаний, то друга — на мою гадку — цїлком хибна, а се ствердить мабуть кождий, хто бачно прочитає сю працю. Дїло в тому, що між папським пляном і Баторієвим нема нїякої ґенетичної звязи, хиба механїчна і формальна. З цїлої пертрактації виходить ясно, що польський король нїколи не брав поважно справи ліґи проти Турків, противно, снував свої власні амбітні пляни що до Угорщини і Москви, які як раз вимагали згоди з Туреччиною на довший час. Що Баторій терпеливо вислухує папських нунціїв, що тут і там докине яку гадку — се ще нїчого не доводить: він як добрий католик був льояльний, може й надїяв ся від сеї льояльности деякої користи для особистих цїлей, але поводив ся дуже скептично, ставив свої вимоги, неможливі до здійснення, але думав про щось цїлком иньше. Його толковання, що Турків можна знищити аж по завойованню Москви, можна розуміти двояко: або се гачок на прихильність Риму для боротьби з Москвою — а тодї Баторій зручний і розумний полїтик, або знов се була дійсна гадка короля — а тодї він романтичний фантаст і більше нїчого. Але тут нема сумнїву — історія знає першого, а не другого. Хоч Баторій сильна індівідуальність, всеж таки годї пришпилити йому добре розуміннє чорноморського полїтичного питання, бо сього питання в Польщі взагалї не розуміли. Взагалї в останнїх часах бачити можна у польських істориків змаганнє відкривати серед польських королів авторів великих розумних полїтичних плянів, але тут мало ще доброї волї, бо факти перечать тому.

Я не стану зрештою на сїм місци вести полєміку з поглядами автора, бо се не цїль сеї рецензії, вкажу тільки на те, що дає праця д. Б. інтересного для української історії. Такого не богато, але з огляду на новий жерельний матеріял зазначити треба ось що:

По нападї українських козаків на Очаків 1576 р. нотує автор лист Резвана-баші (18. жовт.) з рукописи бібл. Чарторийских Nr. 307.

Так само до захованя козаків належать листи турецького султана до Баторія 1583 р. в рук. бібл. Чарт. Nr. 90 і лист Б. до Кромера Nr. 91. Відносини С. Зборовского до козаків 1583 р. згадані у Nr. 16 „римських тек“.

Козацькі напади 1583 р. згадані ще у реляції римського посла Орсіні („рим. теки“, 37). До татарського нападу 1584 на Русь належать згадки у Nr. 26 „рим. тек“. В Nr. 18 „римських тек“ маємо опис екзекуції на козаках у Львові 1584 р. *С. Т.*

А. Войтковъ — Іовъ Базилевичъ, епископъ переяславскій и участіе его въ церковно-политической жизни Польской Украины (1771—1776), К., 1903, ст. 194. (Відбитка з „Трудів Кіевской Дуковной Академіи“ за 1903 р.).

Перш за все звертає на себе увагу ся книжка силою покликувань на архивні документи, яких, видно, не мало було під рукою автора. Переважають серед них акти давньої переяславської консисториї, що до недавнього часу переховували ся в архиві київської духовної консисторії. Трапляють ся крім того цітати з архиву синоду. Архивні дати доповняють ся численними датами з ріжних друкованих джерел. По всему видно, що перед нами пильно зроблена наукова праця. Приглянiмо ся змістови її.

I глава містить в собі „загальний огляд доби“, начеб то того часу, на який припадає діяльність Іова Базилевича, еп. переяславського, але тут мова ведеть ся й про походженє та характер західно-руської унії й про сойм 1767—1778 рр., про Барську конфедерацію й гайдамацький рух 1768 р., про пізнійший настрій ворожих собі православних та уніятів і Поляків на Україні, про становище так званого дисидентського питаня після першого розбору Польщі та про відносини до нього російського уряду: цариці Катерини II та головних її співробітників. II глава займаєть ся особою І. Базилевича, розповідає про походженє його, вихованє й діяльність до часів архиєрейства, — яко ректора харківського колеґіума, а далї архимандрита курського знаменського монастиря. III й IV глава малюють церковно-політичні події на Україні з часів боротьби православія та унії перед першим розбором Польщі й зараз після нього, сьвідком та участником котрої в значній мірі прийшло ся бути Б.; при тім перша глава обіймає 1771—1773 роки сих подій, які визначили ся перемогою православних над уніятами в Україні, а друга 1774—1776 рр., коли поремогли уніяти й католики й почали переслідувати православних, навертаючи назад до унії відібрані парафії. При кінці містить ся ще загальний погляд автора на долю православія на Україні й остатня оцінка діяльности І. Б. Нарешті, в додатку, надрукований документ — діяльоґ межи православними й уніятами з України, мовою на пів російською та польською.

Найбільш слаба науково перша глава. Тут автор дуже коротко, але разом з тим дуже рішучо, авторитетно й претензійно розвязує досить

важні в історичній науці питання. Його оречення хочуть бути останнїм словом науки, вільним від всякої помилки й вповні переконати читача. Вирази дуже дзвінкі та квітчасті. Та тому ще більш вражає недокладне обзнайомленнє автора з зачепленими питаннями, поверховність його виводів та висловів, цілий ряд неясностей, побільшень і помилок. Особливо ж прикро буває, коли він покликуєть ся на джерела, котрі не дають йому на те жадного права.

В часи розборів Польщі, коли унія доживала останні днї на схід. Українї, вона, на думку автора, завмирала і внесилена, без зверхньої підпори, повинна була тихо лягти в домовину нікому непомітною, нікому непотрібною. Коли ж, навпаки, вона виявила незвичайну жизненність та рухливість, то се було не що иньше, як передсмертні здвигання — корчі (стор. 6). Тут бачимо повне нерозумінє дійсного стану річей. Унія не завмирала в згаданім часї, вона тоді була сильнїйша, як коли, бо захопила вже мало не всї парафії Правобічної України (коло 1764 р. православних парафій на Правобічній Україні налїчувало ся скілька десятків), готувала ся сьвяткувати конечну перемогу над своїм ворогом, але стрінула ся з неприхильними полїтичними обставинами, що хмарами залягли краєвид Річи Посполитої, а особливо — з дисидентською полїтикою Росії. Тим то й остання боротьба її з православєм була така завзята та могутня. Та й як би то могло зійти в могилу непоміченим таке вікове з'явище, як унія, котра так пильно й довго прищеплювала ся українському народови?

Про царицю Катерину II знаходимо ось які рішучі слова: „Глибокий полїтичний розум, який зважав усе і змірковував найтонші й найскладнїйші комплїкації дипльоматичної штуки й непереможна сила волї що не застановляла ся нї перед якими перешкодами — оттакі визначні прикмети женщини, начеб то сотвореної задля державного служеня" (ст. 19). Як відомо, то про глибину того розуму можна чимало сперечати ся, а та непереможена воля нераз застановляла ся перед перешкодами навіть не першої ваги.

„11 цьвітня 1764 р. Катерина II", каже автор, „утворила з Фридрихом II секретну конвенцію, де ухвалено було остаточно й без поворотно розбір Польщі" (ст. 20). Таке твердженє підпираєть ся покликуванями на Шльоссера (ст. 139—140), Костомарова (ст. 80), Пелеша (ст. 545) й ин. Одначе жадне з тих „джерел" не дає такої підпори, а Пелеш то навіть подає текст тої конвенції, звідки ясно видно, що Катерина й Фридрих умовили ся тільки про те, щоб підтримувати в Польщі вигідний задля них полїтичний устрій; про розбір жадної гадки нема.

„В Андрусівськім договорі 1686 р. Олексій Михайлович рішучо висловив своє співчутє“ Українцям правого берега Дніпра (стор. 18). Хронольоґічні помилки тут занадто сильні, а згадане співчутє було не більш ніж плятонічне.

На сторінці 9 (прим. 2) маємо вказівку, начеб то барські конфедерати, після приїзду Мельхиседека Яворського з Варшави, говорили йому: „Мы тебѣ и королю твоему снесемъ голову, чтобы онъ не давалъ правъ схизматикамъ, собачьей вѣрѣ“. При тому цитата — Архивъ Ю. З. Р. ч. I, т. 2, ст. CXXI. Можна думати, що ся цитата взята автором з чужих рук; вище наведених слів там нема. Їх можна знайти на 837 стор. 3 тому I част. Архиву Ю. З. Р.; вони говорили ся Поляками в 1766 р., коли ще Мельхиседек міг бути на Україні, бо з кінцем сего року він покинув її, жив у Переяславі і назад не вертав ся. Певна річ, що в 1768 р. з конфедератами розмов він не міг там мати.

Всїх перебільшень і помилок, які подибують ся в I главі книжки д. Войткова трудно й перелічити. Барська конфедерація у нього „заливає кровю всю Україну“ (ст. 9), тоді як відомо, що її тут не дали розпросторити ся. Політичний орґанізм Польщі наближаєть ся до конечного розпаду не инакше, як „в хвилях народньої крови“ (ст. 12). Переслідуваня православних Українців Поляками се не що иньше, як „шляхетські походи, котрі звичайно мають форму хрестових“ (стор. 12). Трактат 1768 р. межи Росією та Польщою дає диссидентам „повну свободу визнаваня віри“ (ст. 6 – 7). Гайдамацький рух 1768 р. се „реакція забитого народу“, хоч і провадив ся він найменьш пригнобленим та найбільш своєвільним людом близьких до Запорожа закутків України. В часи розборів Польщі Поляки начеб то о стільки зневірили ся в унії, що навіть і забули думати про те, що вона може чимось прислужити ся католицтву; переконали ся мало не всі, що се лихо, котре треба нищити, щоби запомогти православію, та виявляли що до останнього надзвичайну толерантність; за те, коли на соймах здіймала ся розмова про поліпшенє релїґійного стану дисидентів, то мало не всї хапали ся за шаблї від лютости... й т. п.

Найбільше варта уваги, на нашу думку, третя глава сеї книжки. Багацтво й значна новість змісту, опертого на великім числї архивних документів, жвавість та зручність викладу викликають значне зацікавленє. Між иньшим тут докладно розповідаєть ся про православну церковну орґанізацію на Україні та характеризують ся православні парохіяни й їх духовні проводирі — ченці, сьвященники, протопопи. Досить живо малюють ся неґативні прикмети житя й діяльности сих проводирів, в чому автор цілком не йде в слід патентованих російських істориків унії, які звичайно замовчують та покривають такі прикмети православних. Автор

часами попадає навіть в супротилежну крайність, бо занадто густить фарби й узагальнює поодинокі факти. Такі, н. пр., його малюнки пяницького житя українського духовеньства, де він доводить, що воно цілком погрузло в такім житю, що сьвященики „за горілчаний напій“ нерідко закладали по шинках церковні річи (напрестольні хрести, ліхтарі, то що), навіть відправляли там службу божу (ст. 98—101).

Одначе і в сій главі можна відшукати чимало помилок, особливо в тих випадках, коли авторови приходить ся стикати ся з попередньою добою історії навертання уніятів на православіє (1764—1769 рр.), яка, видно, не добре знана йому. Так, на його думку, до прибутя І. Базилевича на переяславську катедру (1771 р.) православного руху в Україні буцім то зовсім не було.. Церкви майже всі були повернені до унії (ст. 54), Україна зіставалась без пастирів і „вовк розпудив овець“. Православні сьвященики пропадали в неволї, в Корсунї, Радомишлї, Троянові (ст. 38) Через те то подорож Михайла Гуранди та Семена Переровського в червнї 1771 р. в Петербург до цариці вчинила епоху в історії православія на Україні (ст. 47). Український нарід наче в перший раз почув радісну звістку про заступництво цариці... й почав ся перехід уніятів... (ст. 54). Все тут значно побільшено. Головне забуто те, що початком переходу уніятів були 1764—1759 рр., за часів Гервасія Лінцевського та Мелхиседека Яворського; то була справдї епоха, котра визначилась надзвичайним народнім рухом до православія. Далї вже пішло наслїдуванє подій сього часу, і вже не народ був головним діячем, а попи та російське військо. що підтримувало православних проти уніятів. Подорож Гуранди й Переровського пішла слїдом подорожи туди ж Мелхиседека. Що до пробуваня православних сьвящеників перед 1771 р. в вязницях Корсуня та Радомишля, то автор робить помилку, цитуючи Архив Ю. З. Р. ч. I т. 3, ст. 76—78, 104, 81, 144 і др., бо тут розуміють ся вязні 1767 р., котрих випущено на волю в 1767 р. (Див. ibid., ст. 112, 151—153, 189—190, 169—170 й пр.).

Четверта глава оперта більш уже на друкованих джерелах і, на нашу думку, надто коротко оповідає про події 1773 —1776 рр Вона наче умисне обходить ті питання, про котрі можна найти більш меньш докладну згадку у істориків унії, прим. у Кояловича. Через се саме такі важні питання, як переслїдування уніятів православними, бідування сьвящеників-уніятів в Бердичеві під доглядом російської команди, тут ледве зачеплені, „на сумні сцени жорстоких насильств“ та знущань над уніятами начеб то тільки натякаєть ся. При тім автор не до речи глузує з уніятів та голословно запевняє читача, що „взагалї, становище уніятів в той час було далеко не таке сумне, яким уявляють його уніятські історики, що густять фарби“ (ст. 116). За те тут досить

докладно малюють ся утиски, яким скоро почали підлягати православні з боку уніятів та католиків. Теж докладна мова про таких оборонців православія, як князь Адам Чарторийский.

На закінченє скажемо, що д. Войтків головним предметом вислїду вважає особу І. Базилевича, але інтерес його праці зовсїм не в сїй особі й її бюрократично-урядовій діяльности, що — навіть по словам самого автора, пускала живу справу оборони православія на Україні через мертвотну „консисторську цїдилку", — а в тих визначних подїях української релїґійної драми, яка відогравала ся протягом другої половини віку на втїху творцям „дисидентського питаня". Що до осьвітленя сих подій, то книжка д. Войткова дає чимало цїкавого. Слїд тільки обминати його загальні огляди та оцїнки (особливо дїяльности Базилевича), що містять ся при кінцї кожного роздїлу, бо вони перейняті нудним ідеалїзуваннєм дїячів православія, тхнуть тим православно-российським духом, який головну заслугу Базилевича, яко першорядного дїяча, може добачати в тім, що він провадив український нарід до „орґанічноі ассиміляції з корінним русским народом і русскою державністю" (ст. 183—184). *С. Г.*

А. С. Будиловичъ — Къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Руси. СПб, 1904, ст. 15 (Відбитка з журнала „Живая Старина", 1903 р. вип. 3).

Статя, якої наголовок ми тут подали, написана з нагоди двох праць про Словаччину, а то дра Любора Нідерлє: „Národopisná mapa uherských Slováků na základě sčitáni lidu z roku 1900" (Прага, 1903) і дра С. Цамбеля: „Slováci a ich reč" (Будапешт, 1903).

Зробити етноґрафічну карту такого народу, що не державний, отже й не має відповідних помічних орґанів до такої роботи і матеріяльних засобів, річ трудна, а ще труднійша тоді, коли народ (як наш) живе під кількома державними орґанізмами, в яких иньші обставини, не однакові способи веденя переписи і т. и Через те поки що ми й мріти не можемо про виданє докладної карти етноґрафічної цїлого народа, яка відповідала би всюди дійсности. Се одначе не дає підстави для того, щоби ми зовсїм зрекли ся подібної роботи; навпаки, чим більше праць появить ся в тім напрямі, навіть не докладних, тим близше будемо ідеалу, бо кожда праця викликає дискусию, замітки, поправки, спростованя й иньше, а се все дає матеріял до дальшого ужитку.

Ми переконані, що др. Л. Нідерлє, випускаючи свою карту Словаччини, був такої самої думки. Вправдї угорські Словаки належать лише до одної держави, через те видати їх етноґрафічну карту далеко лекше, як українського народу, але з другого боку є й у них трудности, які на разї навіть не можна побороти без окремої наукової експедиції

на місце. Річ у тім, що Словаки стикаючись довгі літа на сході з Русинами, витворили на границї окремий диялект, анї чисто словацький, нї чисто руський, який одні учені зачисляють до словацької, другі до руської ґрупи (між останніми й др. С. Цамбель, Словак із уродженя). Наслїдком того зачислюють ту ґрупу раз до Словаків, раз до Русинів. Моє особисте переконанє (і дра Цамбеля), що се пословачені Русини, на що вказує не лиш віра (унїятська), зверхній вигляд, ноша, будова осель, деякі (знані менї) звичаї, але й мова, якої л е к с и к а ідентична з руською, а значно відмінна від чисто словацької (лише фонольоґія словацька, хоч і то не всюди), надто приходять тут й історичні звістки, які вказують, що давнїйше територія, заселена Русинами, була значно далї висунена на захід як нинї. Не можна з виду усувати й сеї обставини, що стверджуєть ся цїлим рядом письменних звісток і устних (як і власних моїх помічень), а яка говорить про д о в г у денаціоналїзацію Русинів в Угорщинї, між иньшим і в користь Словаків. Усїх сих обставин не можна забувати етноґрафови, який дослїджує згадану теріторію і якому залежить на сконстатованю чистої п р а в д и, а не на якихось иньших убочних і тенденцийних цїлях.

Як отже повинен поступити в сїм випадку етноґраф, який хоче дати карту с л о в а ц ь к о г о народа в Угорщинї і не наразити ся на закиди? Чи він має випустити згадану теріторію зі своєї карти, чи нї? На нашу думку він повинен затягнути сю теріторію на карту, але заразом зазначити (чи иньшою барвою, чи яким иньшим видним знаком), що вона не ч и с т о словацька і що за таку не можна її вважати. Др. Л. Нїдерле не зробив сього і тому заслужив на докори. Незабаром буде надрукована „Етноґрафічна карта угорських Русинів“ С. Томашівського, де мішана теріторія буде також виднїти, але виразно зазначена, як м і ш а н а, русько-словацька.

Найбільше стягнув на себе докорів др. Л. Нїдерле через те, що в основу своєї праці поставив урядову перепись із 1900 р., яка — як звісно — буває майже всюди тенденцийна, де живуть мішані народности, а в Угорщинї спеціяльно. Ми признаємо вповнї рацію сього закиду, але піднесемо одну річ. Колиб ті робили подібну карту, що тепер виступають як рецензенти, на чім опирали би її? На спеціяльних наукових дослїдах — яких нема, на приватних відомостях — яких також нема, чи на власній працї, якої не можна перевести одному-двом людям? Др. Нїдерле м у с ї в оперти ся на урядових цифрах, користував ся при тім і приватними відомостями і деякими оголошеними працями і шематизмами — а що з них не міг змалювати вірного образу етноґрафічних відносин дотичної теріторії, то вже не так дуже його власна вина, як

обставин. Одно зазначити належить, що др. Нідерле повинен був із більшим скептицизмом приймати урядові цифри, не робити на них за багато висновків і за сьмілих. Се правда. Усеж таки ліпше — на наш погляд — що є така карта Словаччини, як колиб не було ніякої.

Д. Будилович ставить ся також остро супроти карти дра Л. Нідерле, але підносить при тім (або цитує) деякі думки, що можуть причинити ся до роз'ясненя справи, тому ми й подамо їх тут у перекладі.

Поперед усього наводить він погляд дра С. Цамбеля на національність мішаної теріторії. „В основі так званих східно-словацьких говорів — каже др. Цамбель — особливо спішських, шароських, земплинських, безперечно лежить руська матерія. Се належить сказати навіть про тих Спішаків, Шарошанів, Земплинців і ин. що тримають ся нині латинського богослуженя і через те звуть себе Словаками. А руське походжене місцевих уніятів навіть не становить питаня: за останні 500 літ невідомі випадки, щоби яка католицька церква перемінила ся на православну або уніятську. Навпаки, відомо багато випадків переміни через унію в латинство місцевих славянських церков. Сим впливом належить поясняти й той безперечний факт, що закарпатські Русняки не рідко укривають у бесіді з панами свій рідний говір, а ломлять по словацьки; по тій причині видає себе багато Русняків при переписі за Словаків, через що при розмежуваню тих двох наций ліпше послугувати ся церковними шематизмами, ніж урядовими переписями".

Подібний погляд цитує д. Будилович і з Бідермана, якого думка тут має особливе значіне не лиш тому, що він серіозний учений, обізнаний докладно з відповідною літературою й місцевими обставинами, але й що як Німець, не заанґажований ні в один, ні в другий бік, отже може бути зовсім безсторонним судією. Він каже: „Мені здаєть ся, що так звані Словаки Земплина і Шароша, з виїмком на певно переселених сюди зі Словаччини, мають із дійсними Словаками лиш те спільне, що й на них лежить відблиск чехізму, спричинений довгим співжитєм їх предків із чеськими гуситами XV ст. так само, як се видно у ґемерських Славянів. До тої інфільтрації чеськими впливами і звязаного з нею відлученя від східного християнства, Славяне, що жили на Топлї й Ондаві — на скілько самі не були Русинами, то все стояли до них близько, як до своїх сусїдів і покревних. Через те називаю я їх пословаченими Русинами, а не зрущеними Словаками. Не була без впливу на виговор тої ґрупи й польська імміґрація".

Далї наводить д. Будилович погляди про трудність переведеня словацько-руської межі. По думці Нідерле „для етноґрафа, який бере на увагу не лиш мову, але й віру, політичний (?) настрій, звичаї, крій

одежі і т. и. до нинї незвичайно трудно, навіть неможливо повести границю між Русинами і Словаками. Тут маса закутків із говорами переходного характеру, другорядного уверствованя, а крім того відбиваєть ся вплив польської мови (пр. в наголосї); є села, де мешканцї говорять по словацьки, але унїяти, або такі, де одїж і цїлий побут більше руський, але сьвідомість стоїть у супротилежности з мовою і т. и.“ Д. Будилович каже знов: „В загалї належить завважати, що в місцевостях із переходними говорами, прим. на нашій Підляській окраїнї Руси з Поляками, або в сандецькім окрузї Галичини, де так часто і незамітно переливаєть ся бесїда лемківсько-руська в гірсько-польську, а також у Спішу, Шарошу, Земплинї і сумежних округах Угорщини, де угроруська мова так само незамітно переливаєть ся в угорсько-словацьку у ріжних її говорах — порішенє питаня про те, чи дана особа говорить одним із перехідних говорів руської чи словацької мови, зовсїм не таке легке й очевидне, щоби могло бути полишене до волї кождого запитуваного при переписи селянина або кождого провінціяльного нотаря-писаря. Таж у багатьох випадках навіть учені-спеціялїсти язикознавцї перечать ся про приналежність сього або того говора до руської або словацької системи, при чім одні покликають ся, припустім, на брак у такім говорі руського повноголосу, а другі — на брак у ньому словацьких довгих самозвуків, півсамозвуків *р, л* і т. и. Коли отже в науцї вважають ся такі питаня спірними і порішають ся неоднаково, то якеж значінє для язикознавця і етнольоґа може мати порішенє сього питаня першим-ліпшим писарем? Тому то й на заходї питаня диялектольоґічного характеру, на приклад розмежованє горішно- і долїшно нїмецьких говорів у Нїмеччинї, ойольських і окських у Франції, катальонських і еспанських на піренейськім півострові і т. д. порішають ся експедиціями наукових товариств, а не переписними комісарями“.

На наш погляд трудність поведеня докладної границї між Словаками й Русинами і докладне означенє мішаної теріторії не лежить у великім числї говорів, анї в їх переливаню (до річи завважимо, що лемківська бесїда не переливаєть ся нїде в польську) одного в другий, але в браку всяких наукових відомостий про ті говори тай иньших відомостий, неминуче потрібних для етноґрафа. Коли б матеріяли зібрано, порішенє питаня булоб зовсїм легке.

Цїкава також замітка д. Будиловича про переводженє угорської переписи. „В останнїх угорських переписях — каже він — почали прінціпіяльно зачисляти до Словаків не лиш окатоличених Русняків (таких зовсїм не багато — на наш погляд) в північно-західних столицях, але й унїятів, що говорять по сотацьки або по цотацьки, в загалї говорами, зложеними з елементів руської, словацької й польської мови. Та при тім

очевидно сповняеть ся акт насильства супроти „племінної сьвідомости“ таких Сотаків або Цотаків, які все й без виїмку вважають себе Русинами, коли належать до грецької церкви, як там здавна висловляють ся, руської церкви. В кінці те насильство збільшаєть ся ще й тим, що в деяких випадках до Словаків зачислено в переписї, а опісля й на карті д. Нїдерле й такі села, де в дійсности нема нічого нї сотацького, нї цотацького, але чутна звичайна лемківщина, добре відома і в західній Галичині, де нема нїяких Словаків“.

Про такі випадки в переписи мав і я нагоду переконати ся і вони будуть зазначені на карті д. Томашівського. Д. Будилович на підставі особистого побуту спростовує три місцевости земпл. і шарос. столиці, зачислені до Словаків: Дрічну, Владичу і Суху, в яких говорять так як у Чертежі (де й я був, і де говорять чистою мовою руською, а не мішаною зі словацькою). Отаких спростовань коби як найбільше, тодї й карти можна би зладити лїпші.

Дуже важна замітка д. Будиловича, яка робить при переписи багато замішанини — про поліґльотизм деяких околиць: „Тут задача утруднена ще й тим, що Угорщина — здавна (від часів сьв. Стефана) край поліґльотний так, що там і між селянами не рідко можна знайти особи, що говорять на двох, трьох і навіть чотирьох мовах, приміром у Банаті: по сербськи, румунськи, німецьки й мадярськи. (Таких селян здибав і я і то не лише в Банаті, але й у Бачці і в загалї полудневій Угор- Угорщинї та Слявонії). Тим частїйше подибують ся там села, в яких уживаєть ся дві славянські мови, прим. руська й польська на Спіші, руська й словацька в Шароші і Земплинї і т. д. (в Бачці і Сримі говорять по руськи, словацьки і сербськи!), при чім одна служить для зносин із панами, а друга з лантюхами. Чи легко при таких відносинах допитати ся „матїрньої“ мови“!

Д. Будилович кінчить свою статю відкликом до „Имп. Русскаго Географическаго Общества“, щоби воно взяло на себе ініціятиву уряджена наукової експедиції на спірну теріторію, бо лиш таким чином можна буде дійти до якихось корисних результатів. Ми очевидно будемо за всякою, отже й за сею експедицією (хоч не віримо, аби до неї прийшло), бо вона все може принести користь, але думаємо, що вона мусить бути зложена не лише зі спеціялїстів, але й з людий, обізнаних хоч троха із теріторією та місцевими відносинами, бо инакше участники експедиції дуже скоро вернули б і безрезультатно. Тут мусїла би крім того бути заанґажована й мадярська академія і Наук. Тов. ім. Шевченка й такі місцеві люди, як Цамбель, Мішік і ин. *В. Гнатюк.*

Др. Михайло Пачовский — Похоронний обряд на Руси (Звіт дирекції ц. к. академічної ґімназиї за р. 1901/2, ст. 32).

Праця дра М. Пачовського належить до тих наукових продуктів, які часто появляють ся в справозданях галицьких ґімназій. Становище рецензента супроти таких статей дуже прикре. Висказати загальний осуд їх вартости — зараз стріне рецензента закид голословности, неумотивованої напасти і т. ин.; а схоче хто докладно розібрати розвідку, щоб читач мав вірне понятє про неї вже з самої критики — прийдеть ся йому писати статю що найменьше таку, як обговорена розвідка. Що сказати про розвідку д. П—ого? Не хотячи підпасти під перший закид та не маючи охоти йти другою дорогою (бо в результаті вийде безцільною, для науки безкористною), мушу станути на чімсь посереднім: вискажу мій погляд на розвідку і підопру його двома-трьома доказами; а як що автор закине мінї голословність і поверховність, буду служити детайлями.

„Порівнуюча студия" д. П. ділить ся ось як: вступ; І. Аґонія; А. Вістуни смерти, Б. Св. Єлей — смерть; II. Похорони: А. Нарядини, Домовина, Б. Опровід; III. Поминки: А. Похоронний обід, Б. Тризна; закінченнє. Як бачимо, плян закроєний широко і тільки треба-б дивувати ся зручности автора, що все те помістив на 30 сторінках друку. Коли знов дамо позір на зміст кождого розділу з окрема, тоді наше зачудованнє дійде до кульмінацийного пункту: про що тільки автор не говорить! Авторови мабуть хотіло ся вложити в сю студію, що тільки денебудь вичитав і знав, без огляду, чи се до предмету належить, чи ні. З того боку дуже характеристичний вступ до розвідки, що може послужити найліпшою мірою самої студії. Спинім ся дещо на ньому.

На самому початку має читач дуже трудний горіх згризти, щоби приготовитись до належного дальшого зрозуміння. „З якою шанобою відносить ся наш народ не тільки до своїх живих, але й до покійних батьків та дідів, сьвідчить його устна словесність взагалї, а похоронний обряд в особенности, котрий є складовою частиною його родової релїґії, основаної на почитаню предків. Сей сумний момент в житю людини, який проводить народ серед численних повірок та поведїнок, є заразом доказом старини його духового житя та поспільних зносин з иньшими народами у всіх фазах розвою всесьвітної культури" (ст. 3). Полишім на боцї не-руську складню і стиль, бо учитель руської мови готов за се образити ся на нефахового критика, а пригляньмо ся змістови сього вступу до вступу. Наперед бє в очи дивовижне понятє „устної словесности", коли „похоронний обряд" єсть частиною її. Або сї два понятя не однородні, а тоді автор невідповідно висловив ся; або вони таки однародні, а тоді автор розуміє „устну словесність" цїлком инакше, аніж дотепе-

рішня наука; як саме — дуже раді дізнатись... Тут же перший раз довідуємо ся про „родову реліґію“ руського народа. Що воно таке? Мабуть таки знов перемішане понять чи невідповідно ужитий термін. Або прошу збагнути льоґічний скок: „(похоронний обряд) є заразом доказом старини його духового житя і т. ин.“ З чого виходить сей „доказ?“ При тім що значать слова: „поспільних зносин з иньшими народами у всїх фазах розвою всесьвітної культури?“ Цілком не зрозуміле. Зі змісту виходить також, що автор має „почитане предків“ за найстаршу форму реліґії, коли тимчасом всякому, як так знайомому з історією реліґій, звістно, що почитаннє предків — се форма високорозвинених культурних реліґій. Але тут автор мабуть знов мішає ріжні понятя: похоронний обряд і культ предків; останнїй може тільки пробиватись у першім.

Дальше йдуть два відірвані цілком речення про мітольоґічний початок і міжнародні впливи у нар. словесности, а за ними таке: „Та з усеї словесности найбільший інтерес становлять повіря, бо вони містять в собі ріжноманїтний материял“ (ст. 3). Що кому найбільше інтересне — про се можуть бути спори, але щоб наукова вартість повір лежала у „ріжноманїтности“ материялу — то таки годї. В тих повірях — говорить автор дальше — шукають ріжні наукові фахи ріжного, між иньшим: „етноґрафи картинного відбитку давнього громадського житя народу... юристів та істориків цікавлять численні процеси відьм..“ Тут таки автор несправедливо розділив поодинокі ресорти: досліду над давнїм громадським житєм народу належить таки до істориків, правники можуть знайти дещо більше, анїж процеси відьм (яких nota bene у звичайнім розумінню слова на Руси не було), але не можуть замикати ся у самих повірях (сей термін у автора якось неозначений), а для етноґрафів хиба полишить ся „картинний відбиток“ (що се таке?) зі всього.

„А вже-ж ніякий народний обряд не є такий богатий у віру в демонів, в загробне житє, в ворожбу будунини (?), як похорони. Ся його сторона витворила чимало практичних середників охорони перед грядучим лихом; она тому мала вплив на розцьвіт народного ворожбитства, як конечного практичного висліду з теоретичної віри“ (ст. 4). Не легко збагнути, де лежить льоґічна і причинова звязь гадок в обох реченнях?!

А зараз трохи низше, без ніякого переходу і звязи з попереднїм, читаємо: „Тай (?) в історії християнської віри займає демонольоґія (!) важненьке місце, бо в демони вірили й отцї церкви перших віків (тільки?) впевняючи вірних, що демони не в силї (?) нанести шкоди щирому християнинови, одже нема причини їх боятися, хоч (!) в нашім обрядї маємо старинні молитви проти демонів“ (ст. 4). На гадку автора аж Тома Аквінський впроваджує шкідні демони. „Такі гадки скоро прийма-

лись між народом, а тому пособили ще хрестоносні походи (!) та мавританський університет в Іспанії (?). Тай (!) Пітаґор учив, що в воздусї всюди є духи. Ся обставина (!?) зродила в очах народу безліч чарівниць і ворожбитів, котрі мусїли підпасти строгим судам та карам зі сторони властий, про що лишились записки ще (!!) з XVII і XVIII ст. і т. ин.“ (ст. 4). Але вже досить тих виписків! Вже й з наведених виступає досить виразно й слабий запас історичних відомостей, і недбалість у складанню гадок. Подібних примірів стільки можна виписати, скільки займає цїла студия. Але найважнїйше, пощо тут цїлий екскурс про демонольоґію, що ще дальше тягнеть ся майже на двох сторонах? Весь він робить враженнє, як би хто повиписував з ріжних книжок і підручників поодинокі реченя про релїґії і мітольоґії, кожде на окремій карточцї, опісля вкинув у горнець, добре вимішав, а вкінцї брав одну за одною і віддавав у друкарню. Від усього того у читача крутить ся голова, не кажучи про такі цьвітки, як „книги Ероха“ (ст. 5), бога „птаха“ (ст. 6) й ин.[1]).

По тих непрохідних нетрах вступу доходимо до головного предмету. Читач надієть ся хоч тут дещо ясного сьвітла, але дарма: така сама silva rerum, звязана механїчно, без провідної гадки, методи в укладї, сьвідомости предмету. Одно тільки, автор користуєть ся тут і там жерелами з першої руки, безпосередними етноґрафічними записками, але й тілько всього у розвідцї, що має яку-таку вартість. Та шкода, що автор не оголосив того якось відповіднїйше, у збірцї етноґрафічних материялів, а написав задля сього окрему „студию“ для людської мороки.

Студия ся називаєть ся ще „порівнуюча“. Але й се порівнаннє виходить ориґінальним у автора. Порівняна метода значить у нього: покласти побіч себе всякі відірвані звістки, близше або дальше (часто дуже-дуже дальше) звязані з предметом, з ріжних країв, народів і часів, без огляду на їх відносини і звязь, — і тільки. Вигідна порівняна метода!

Ще одна сторона „студиї“ варта позору. У автора видно одну гарну амбіцію: він дуже любить цитати в нотках. Навіть для найпримітивнїйших гадок вказує жерело, але часто так, що годї розібрати, де і про що воно. Вказуваннє сторін мало його цікавить, часами доволї вказати заголовок часописи, або тільки імя автора — а ти, читачу, глядай сам, коли хочеш.

---

[1]) Ось прим. одно з такких місць: „Римський понтіфекс при появі нового місяця звертав ся з молитвою до богинї Юнони, а українська дівчина просить „молодика“ о здоровлє, причім в жертву тричи врізує кіньчики коси та закопує в землю, в місце, де стоїть правою ногою“ (ст. 6).

На сьому кінчу, бо думаю, що в доволї яснім сьвітлї виступає „порівнуюча студія“ дра Пачовського. Кому після наведеного тяжко згодити ся з моїм осудом, той нехай прочитає саму розвідку.

С. Томашівський.

„Konik“, „Turoń“, „Miś“, „Koza“, „Bokkus“ (Thiercultus in Galizien), von Ludwig Młynek (Zeitschrift für österreichische Volkskunde, 1903, ст. 108—111).

Розвідка п. Млинка не відбігає цїлком від усїх иньших, які вийшли з під його пера. Усюди та сама сьміливість гіпотез, усюди однаковий спосіб писаня, усюди та сама недокладність в справах, які саме вимагають як найдокладнїйшого означеня і описаня усїх обставин. Проф. Млинек хоче завсїди дати щось нове, хоче завсїди щось відкрити. Се змаганє не було-б цїлком нічим злим, а противно могло би бути дуже похвальним, коли-б воно не доводило його до хибних і невірних, а навіть наумисне або принайменьше неосторожно пороблених відкрить. Майже кождий твір автора мусить в собі мати одно або й більше таких відкрить, про котрі автор на кількох місцях згадує і друкує їх розстріленими буквами, щоб читачі більшу на се звернули увагу.

До тепер займав ся він Поляками, вишукував поміж Жидами забави і признавав їх Полякам, щоб доказати німецький вплив[1]), винаходив ґерманських Торів в назвах Тарнів і т. и., виводив назву Поляків від bleich, Русинів від Russ-сажа, а Мазурів від Maus-миш, але Русинами близше не займав ся. Тепер звернув також увагу і на Русинів і присьвятив їм висше наведену розвідку.

Вже сам вступ характеризує його спосіб писаня. „Den Krakauer Lachen ist bisher nur das „zwierzyniecer Pferdchen“ („konik zwierzyniecki“) bekant, und sie wollen nicht die geringste Ahnung davon haben, dass es noch irgendwo anders ein ähnliches von altersher durch Sitten und Gebräuche des Volkes geheiligtes „Pferdchen“ geben könne... Es wird ihnen daher nicht wohl zu Mute sein, wenn ich ihnen in dieser Zeitschrift entdecke(!), dass ihr „polnisch-nationales Pferdchen“ als eine ethnographische Erscheinung in Galizien keineswegs abgesondert ist und dass sich auch die Trembowlaer in Ostgalizien eines solchen „Pferdchens“ höchlich erfreuen und ebenso, wie die patriotischen Krakauer auf ihr nationales „Pferdchen“ in Trembowla äusserst eingebildet sind“. Я наумисне навівсей уступ, щоби показати, як уміє автор винаходити всїлякі патріотизми та иньші почуваня

---

[1]) Пор. статю Удзелї в Віслї 1900 с. 497.

у простого народу і як знає підсувати йому всілякі гадки. Так писана статя і дальше. Автор відкрив в Теребовли обхід з конем і назвав його „теребовельським коником". „Коник" появляєть ся в Теребовли в зимі між Рiздвом і Великоднем (що за докладність!) і зроблений з дерева, шкіри і папендеклю, причім його кадовб, шия і голова мусять бути подібні до коня(!) Через діру в хребті виставляє селянин горішну частину свойого тіла, а його ноги мусять заступати ноги коня і тому закривають ся покривалом (декою). В такий спосіб дістає се вигляд їздця на кони. Їздець має на голові чако з паперу і меч, обліплений срібним папером: кінь мусить бути заховстаний, а гриза прикрашена биндами. Так зробленого і вистроєного коня опроваджують довгобороді старці і старі баби по цілім селї, а до них прилучуєть ся по дорозї музикант з гармонїкою, жандарм(!), галицький жид(!) і більше иньших(!). Сей звичай мав автор бачити „in mehreren Ortschaften Podoliens", коли був у бучацькім повітї (також докладність!). Цілий сей обряд називаєть ся тут коником „ohne genauere Bestimmung, von wo er herkomme". Може бути, що автор бачив на Поділю подібний звичай, одначе я не міг з ним стрінути ся в ніякім етноґрафічнім описї анї не чув сам нічого про нього. В кождім разї не треба всього, що написав Млинек, брати за найпевнїйшу певність. З цілого опису відносить ся враженє, що автор покрутив щось. Усї Жиди і жандарми в походї, а також лиця на долученій фотоґрафії не будять в нас великого довіря. Найприкрійше вражає повна недокладність: анї нема означеної дати, коли сей обхід сьвяткуєть ся, анї нема вичислених місцевостий, де його автор бачив. При такій річи повинні бути усї обставини, час і місце як найдокладнїйше подані. Можливо навіть, що автор бачив се в мазурських кольонїях, в котрих звичай сей занесено з західної Галичини. В кождім разї повинні місцеві люди провірити цілу справу і повідомити про се редакцію.

Згадаю ще і про етимольоґії автора та про иньші його виводи.

Коника не можна ідентифікувати з „козою", бо „коник" північного походженя, а „коза" полудневого. „Коза" і ляшський „Боккус" себто Бакхус представляють слїди грецько-римського культу Діонїзія в Галичинї. Коник „Туронь" (бог на пів чоловік на пів зьвіря) і „Місь" славянсько-ґерманські боги, що відповідають Воданови і Торови. Останком культу Водана лишив ся „коник", а останком культу Тора (Thôr) „Туронь". Лише „Місь" (давнїйше Медзьвєдзь) чисто славянсько-мазурський бог. „Ляйконїк"-а випроваджує автор від Läuf-konik і думає, що його перейняли Поляки від Нїмцїв. В тім годить ся автор і з поглядом Матусяка, з яким стрічаємо ся в етноґрафічнім образї Поляків в „Österr.-ungar. Monarchie in Wort und Bild". *З. Кузеля.*

Гельцля стінна карта Австро-Угорщини для шкіл народних, уложив А. Е. Зайберт, переложив Омелян Попович.

Поява сеї карти — факт будь що будь відрадний, а остільки характеристичний, що й тут буковинське шкільництво, яке пробуває „під гнетом ґерманізму“, випередило шкільництво галицьке, яке живе під „опікою братнього польського народу“. Виконана мапа зі зверхнього боку вповні гарно (можна-б піднести хиба брак пропорції в більших і меньших написях міст). Але, шан. перекладчику, випадало-б дещо більше приладити її до потреб руських шкіл. Так в руських краях Австрії треба було, на мій погляд, дати більше назв місць, і дібрати їх більше відповідно до їх значіння в рускім житю. Вже скорше можна-б було дарувати Заліщики або Бережани, але прикро не бачити на руській мапі старих княжих городів Теребовлї або Холма, або таких визначних в історичнім житю місць як Мукачів. Ціле карпатське підгіре голе, а тим часом тут лежать такі звісні кождому Русинови місця як Косів, Жабє, Синевідсько й т. и. В означенню чужосторонних міст укладчик часами непотрібно брав польські або чеські назви, поза чеськими або польськими школами нікому непотрібні, нпр. Гори Крушцеві для Erzgebirge, Бретіслава для Прешбурґа (імя Прешбурґ попри те малими літерами), Моґунция для Майнца, Вормация для Вормса, Шафуза для Шафгаузену, Кобленция для Кобленца, Монахія для Мінхена (Монахова) і т. и. Бажано-б було бачити сї хиби усуненими при дальших накладах мапи.

М. Грушевський.

Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца, Книга шестнадцатая, выпуски I—IV, Київ, 1902.

Перші три випуски XVI книги складають Гоголївський ювилейний Збірник, обговорений вже в Записках (т. LVII—LVII, Наукова хроніка). З IV вип. також були обговорені: Н. Дашкевича — Рыцарство на Руси (т. II) і М. Ясинскаго — Счисленіе суточнаго времени въ Западной Россіи и въ Польшѣ въ XVI—XVII вв. (т. LVII). Иньші статї та замітки, що належать до обсягу українознавства, будуть такі: А. Лазаревський — Гетманські універсали про Київську міську господарку (1677—1719) (ст. 73—83 з II відділу), 11 гетьманських універсалів того-ж самого змісту, що й ціла серия видрукованих д. І. Каманиним в „Кіев. Университ. Извѣстіяхъ“ з р. 1892 NN 2 і 8 під загол. „Матеріали по исторіи Кіевской городской общины“.

В. Чаговец: Сьвідоцтво стародавніх людей (ст. 84—101) — посьвідчення старожилів сс. Полуботки, Півци, Буровка, Вихвастів та Дроздовиця в Чернигівщині що до володіння сими селами вдовою

Семена Лизоґуба. Документи належать до часів Данила Апостола; близшої дати не знаходимо; знайдені вони в Гоголївському родинному архіві, який перейшов тепер в бібліотеку Товариства Нестора-Літописця. А попали вони в сей архив тим, що баба поета, Тетяна Семенівна, була з роду Лизогубів.

В. Чаговец: Листи Куліша до М. І. Гоголя (1859—1865) (ст. 101—118). Д. Чаговец в тому-ж таки Гоголївському архиві знайшов чимало листів Куліша до матери Миколи Гоголя — Марії Іванівни (частина сих листів видрукована в попередніх випусках — в ювилейному збірнику). Листи сї дають де-які цікаві подробиці що-до біоґрафії і літературної діяльности П. Куліша. Отже в лютому р. 1857 він пише до М. І. Гоголь про виданнє проповідей Гречулевича — про їх друге виданнє, яке Куліш, як бачимо з сього листа, так переробив, що „старого тексту лишаєть ся між моїми поправками лишень зрідка стрічка або дві, а деякі проповіди я закреслив і написав на ту саму тему". Друкувало ся сього видання 2400 принірників. З листа з 21 січня 1861 р. довідуємо ся про повість Уляна Терентівна і Ѳеклуша і про їх прототипи. Перша — дійсна особа, яку Куліш пенсіонував до смерти її в р. 1859; Ѳеклуша — „жива хроніка мого дитинства". Дуже цікавий лист від 9 марта 1861 р. про похорони Шевченка в Петербурзї, про те, як Куліш сказав промову узявши за тему „свободу мисли та ідею народности і висловляв ся так рішучо, як у невеличкому колї близьких людей". Великоруси були ще більш задоволені його промовою, як Українці. „Вони ніяк не уявляли собі, щоб на українській мові можна висловлювати ся з такою гідністю про високі рѣчі. Тут стояли вороги мої Панаїв і Некрасів, але й вони хвалили мою промову нашим спільним знайомим". Окрім Куліша говорили ще Білозерський і Костомарів — „особи, які потерпіли з Шевченком разом за чесність переконань". Потім промовляв оден Поляк від польської нації, „яка за посередництвом вищих умів шукає з нами злагоди, віддаючи належну повагу нашому поетови". Далї читали вірші на мові українській. Решта промов по українськи і російськи була вже на кладовищі. Студенти несли труну, яка противно столичньому звичаєви була відкрита. Віко несли осібно. Поет був весь укритий лавровими вінками. „Кияне просять перевезти його останки на Вкраїну, беручи на себе усі видатки; а тут теж зібрали більш тисячи рублїв на ту-ж ціль. Коли тільки уряд не стане на перепонї, то переносини останків Шевченка будуть тріумфальним ходом через українські міста та села".

В листї з 3 січня того-ж таки року Куліш згадує, що він „узяв на себе перекласти „Положеніе о крестьянахъ" на українську мову і от через що сижу в Петербурзї". Ся дуже важна справа і всї її періпетиї виявили ся, як менї відомо, лишень в сїм роцї і виставля-

ють Кулїша в досить несимпатичноту сьвітлї: показуєть ся, що сам уряд звернув ся до Кулїша з проханнєм перекласти вироблені норми про увільнених з кріпацтва селян, і Кулїш сей переклад зробив, але через те тільки, що уряд просив змінити деякі вирази (терміни) в його перекладї, він уперто обставав на свому і не дав дозволу на друкованнє свого перекладу. Незабаром усї подробицї про сю справу мають побачити сьвіт, і тодї яснїше можна буде уявити собі, яку ролю відіграв в сьому дуже важному дїлї Кулїш.

В відділї „Библіографическія рѣдкости“ (ст. 51—54) знаходимо дві дрібні замітки А. Соболевского: І. Київський печатний лист з р. 1683“ — про одно лубочне виданнє Київо-печерської лаври („О страстѣхъ Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа, коль много пострада наченъ отъ вертограда и до положенія Гепсиманскаго во гробѣ“) в р. 1683. Досї впразних вказівок на сї київські плякати і зошити релїґійного змісту ми не мали. II. Маловідомий твір І. Галятовского, — поданий точний заголовок і передмова зрідкої брошури І. Галятовского „Rycerz prawosławno-katolickiej cerkwi“. Примірник в московській Друкарській біблїотецї, N 4220—1. *В. Доманицький.*

Rozprawy akademii umiejętności, wydział filologiczny, t. XXXIII—XXXV. I, t. XXXVI—XXXIX (серія II т. 18—24), Краків, 1901—1904.

Rozprawy akademii umiejętności, wydział historyczno-filozoficzny, t. 45—6, Краків, 1903—4.

Цікавійші для нас статї з попереднїх томів фільольоґічної збірки краківської академії занотували ми в т. XLIII; тепер коротенько, для браку місця, винотуємн теж само з дальших. Близше інтересні для нас тут тільки: праця Гека про Шимоновича, котрої перша частина (т. 33) була вже обговорена у нас (т. 48), а друга (т. 34) буде мабуть незадовго також обговорена осібно, та простора студия Віндакевича про народнїй театр в давнїй Польщі (т. 36). Дальший інтерес мають розвідки про середновічне письменство польське Брікнера і Добжицкого (т. 33), Брікнера про польські езопи (т. 34), про польські псалтирі до пол. XVI в. (ib.), про словарі польські (т. 38), Віндакевича про лїтурґічну драму в середнов. Польщі (ib.), і роскішно видана, з численними ілюстваціями, опись памяток і старинностей Дуклї Ем. Свейковского в т. 35 (автор має замір подібним способом оглянути деякі памятки інтереснїйші для нас — бердичівський бернардинський кляштор і ровенський замок, але чому тут, а не в виданнях комісії до історії штуки?). Загальнїйший інтерес можуть мати статї: Шнайдера про грецьку осьвіту в V в. перед Хр. (т. 33) і по історії орфіки (т. 39), Кавчиньского про Амора і Псіхею в старофранцузькій поезії (т. 34 і 39), Фіалка про Іоана Арґіропула (т. 36).

Останнї томи історичного збірника академії не принесли праць спеціально цїкавих, але за те є там кілька посередно інтересних і для нас: замітки Кентшиньского до польсько-пруських відносин (т. 45), простора студия Кутшеби про початки й розвій уряду старости (ib.) і причинки до історії джерел польського права Бальцера (т. 46). Поза тим: розвідки С. Закшевского про римську базілїку св. Климента і бенедиктиньский монастир на Авентинї (т. 45) та про звязки польської династиї з Еццонідами, С. Кентшиньского про Ґервазія Тільбюрійського, і Буяка про середновічні морські мапи (т. 46). *М Г.*

Видання й статї обговорені в сїм томі:

Протоколы, журналы и указы Верховнаго Тайнаго Совѣта, 1726—1730 гг., т. I—VIII, 1886 – 1898.

Бумаги кабинета министровъ императрицы Анны Іоанновны, 1731 — 1740 гг., I—VI, 1883—1904.

I. Szaraniewicz — Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy, Brodyer Bezirk in Galizien, 1901.

В. Сизовъ — Курганы Смоленской губерніи, 1902.

Е. Рѣдинъ — Исторія искуства и русскія худож. древности, 1902.

П. Владиміровъ — Древняя русская литература Кіевскаго періода XI—XIII вѣковъ, 1902.

В. Истринъ — Изъ области древне-русской литературы, 1903.

А. Соболевскій — Мученіе св. Аполлинарія Равенскаго по русскому списку XVI вѣка, 1903.

— Мученіе св. Анастасіи Римлянки и Хрисогона по русскому списку XVI в., 1903.

Ѳ. Покровскій — Новый списокъ Слова Даніила Заточника, 1903.

S. Kutrzeba — Handel Krakowa w wiekach średnich, 1903.

— Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich, 1903.

— Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami, z lat 1354—1505, 1902.

N. Jorga – Relatiile comerciale ale terilor noastra cu Lembergul, 1900.

— Studiĭ istorice asupra Chilieĭ si Cetatiĭ-Albe, 1900.

М. Довнаръ-Запольскій — Государственное хозяйство в. кн. Литовскаго при Ягеллонахъ, I, 1901.

L. Boratyński — Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom, 1903.

А. Войтковъ — Іовъ Базилевичъ, епископъ переяславскій и участіе его въ церковно-политической жизни Польской Украины, 1903.

А. Будиловичъ — Къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Руси, 1904.

М. Пачовский — Похоронний обряд на Руси, 1903.

Ludwig Młynek – „Konik“, „Turoń“, „Miś“, „Koza“, „Bokkus“ (Thiercultus in Galizien), 1903.

А. Зайберт — Ґельцля стїнна карта Австро-Угорщини.

Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца, XVI, 1902.

Rozprawy akademii umieiętności, wydział filologiczny, 1901 – 4.

Rozprawy akademii umiejętności, wydz. hist.-filozoficzny, 1903 - 4.

Корон

Збірник фільольоґічної секциї т. I: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. I., нап. О. Кониський, 3·—, на ліпшім папері 4·00, в оправі . . . . 5·00
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3·00, на ліпшім пап. . . . . 4·00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова, т. II 3·00, на ліпшім папері . 4·00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. II., нап. О. Кониський . 4·00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. I. Верхратський . . . 5·00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева . . . . 4·00

Збірник історично-фільософічної секциї т. I: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, 7·50, в оправі . . . . 8·50
„ т. II: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. II. — 2·00, на ліпшім папері 5·00, в оправі . . . . 6·40
„ т. III—IV: Історія України-Руси т. III, на звич. пап. 5·00, в оправі . 6·40
„ т. V: Матеріяли до історії духового житя Галицької Руси XVIII - XIX в. 4·00
„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський т. IV. 4·50, на ліпшім папері . . . . 5·50

Збірник математично-природописно-лікарської секциї, т. I, II, III і IX по 3·— т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по . . . . . 2·00
„Зоря“ письмо літературно-наукове р. II, V по . . . . 6·00
„ „ „ „ р. VI, IX по . . . . 10·00
„ „ літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII по 12·00

Руська історична бібліотека:
т. I. С. Качала — Коротка історія Руси . . . . 2·40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії . . . . 4·00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий период України-Руси . . 6·80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, I. Шараневич — Монографії до історії України-Руси . . . . 3·00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князівства литовського . . . . 3·20
т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в. 2·20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв. 2·00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький . . . . . . 12·80
XIII. „ Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького . 3·20
XIV—XVI. „ Руїна . . . . 8·40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович Останні часи козаччини на Правобережі . . . . . . 6·60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в. . . . 3·60
XX. Шульгин — Начерк Коліївщини . . . . 3·00
XXI і XXII. Розвідки про селяньство на Україні-Руси в XV XVIII ст. 5·00
XXIII і XXIV. Розвідки про міста і міщанство . . . . . 5·00

Інґрем Дж. Історія політичної економії . . . . 4·00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки . . . . 0·60
Калитовський Ом. Др. — Материяли до літератури апокрифічної . 0·70
Кельнер Л. Др. — Історія педаґоґії . . . . 1·20
Кареєв М. Фільософія історії . . . . 0·25
Колесса Ол. Др. — Юрий Косован-Федькович . . . . 0·60
Кониський О. Листи про Ірляндію . . . . 0·45
Костомарів М. — Руська історія в житєписах ч. II і III по . . . 1·00
„ Письмо до ред. Колокола . . . . 2·00
Кримський А. Мусулманство і його будучність . . . . . 1·70
Левицький Нечуй I. — Сьвітогляд українського народу . . . . 0·60
Левицький К. Др. — Німецько-руский правничий словар . . . 7·00
„ Руська Правда . . . . 1·00
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16·00, повні річники 1899 —1903 по 16·00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у попередніх книжках статей . . . . 12·00
Ляссаль Ф. Про суть конституції . . . . 0·30
Масарик Т. Ідеали гуманности . . . . 0·36
Материяли до українсько-руської етнольоґії т. I і III. 11.00
„ т. II, IV—V і VII (містить моноґрафію проф. Шухевича про Гуцулів) 22·00

	Корон
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	2·00
Міцкевич А. До галицьких приятелів, зі вступом і поясненнями	0·46
Огоновський Ом. Др. Істория руської літератури т. II. 6·00, т. III. 8·00, т. IV	2·00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3·00
Олехнович В. Раси Европи	0·70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3·00
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні	4·00
„ „ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по	5·00
Павлик М. — Про читальні	1·00
„ М. П. Драгоманов, єго ювілей, похорон, автобіографія і спис творів	4·00
„ Якуб Гаватович	1·00
Партицький О. — Старинна історія Галичини	6·00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ	0·20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	0·70
„ Скандинавщина в давній Руси	0·40
„ Слово о полку Ігоревім	1·60
Партицький О. Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2.80
Правнича часопись, річник IV—V по 6·00, VI, VII — X по	2.00
Правнича бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	
Правнича і економічна часопись, т. I—III по 3·00, т. IV—V і VI—VII по	4·00
„Правда" письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	4·00
„ з р. 1878 2·00, річн. XIII з доповненем	3·00
Пулюй І., Непропаща сила	0·20
„ Нові і перемінні звізди	0·16
Раковський І., Вік нашої землі	0·10
„ Вулькани	0·30
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1·00
„ Руські землі Польської Корони при кінці XV в.	0·80
Сеньобо Ш., Австрия в XIX ст.	0·80
„ Міжнародні революцийні партії	0·40
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльности	1·00
Стоцький С. — Буковинська Русь	2·40
Студинський К. Др. — Лірники, студия	0·40
„ Пересторога, історично-літературна студия	2·00
Тен Г., Фільософія штуки	1·00
Терлецький О. Москвофіли й народовці	0·30
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р.	2·00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	3·00
„ Київська Ковачина 1855 р.	0·10
„ Маруся Богуславка в укр. літературі	2·00
Уайт Д. А., Розвій ґеоґрафічних поглядів	0·30
„ Розвій астрон. поглядів	0·46
„ Розвій поглядів на лихву	0·30
Українсько-руська бібліотека т. I, 6·00, II, 4·00, IV, 3·00, оправні о 1·20 дорожші.	
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I—IV	12·00
Ферріер Е. Дарвінїзм	1·30
Флямаріон К. Про небо	2·00
Франко Ів. Нарис історії фільософії	0·60
„ Наші коляди	0·40
„ Іван Вишенський	2·00
„ Про панщину і її знесене 1848 р.	0·60
„ Хмельнищина 1648—9 р. в сучасних віршах	2·00
„ Слово о Лазаревѣ воскресеніи	0·50
„ Апокріфічне евангеліє Псевдо-Матвія	0·30
„ Шевченко героєм польської революцийної леґенди	0·40
Целевич Ю. Др. — Істория Скиту Манявського	2·40
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею	0·40
„ Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.	1·00
Шурат Чернеча република на Афоні	0·20
„ „Чернець" Т. Шевченка, студия	0·20